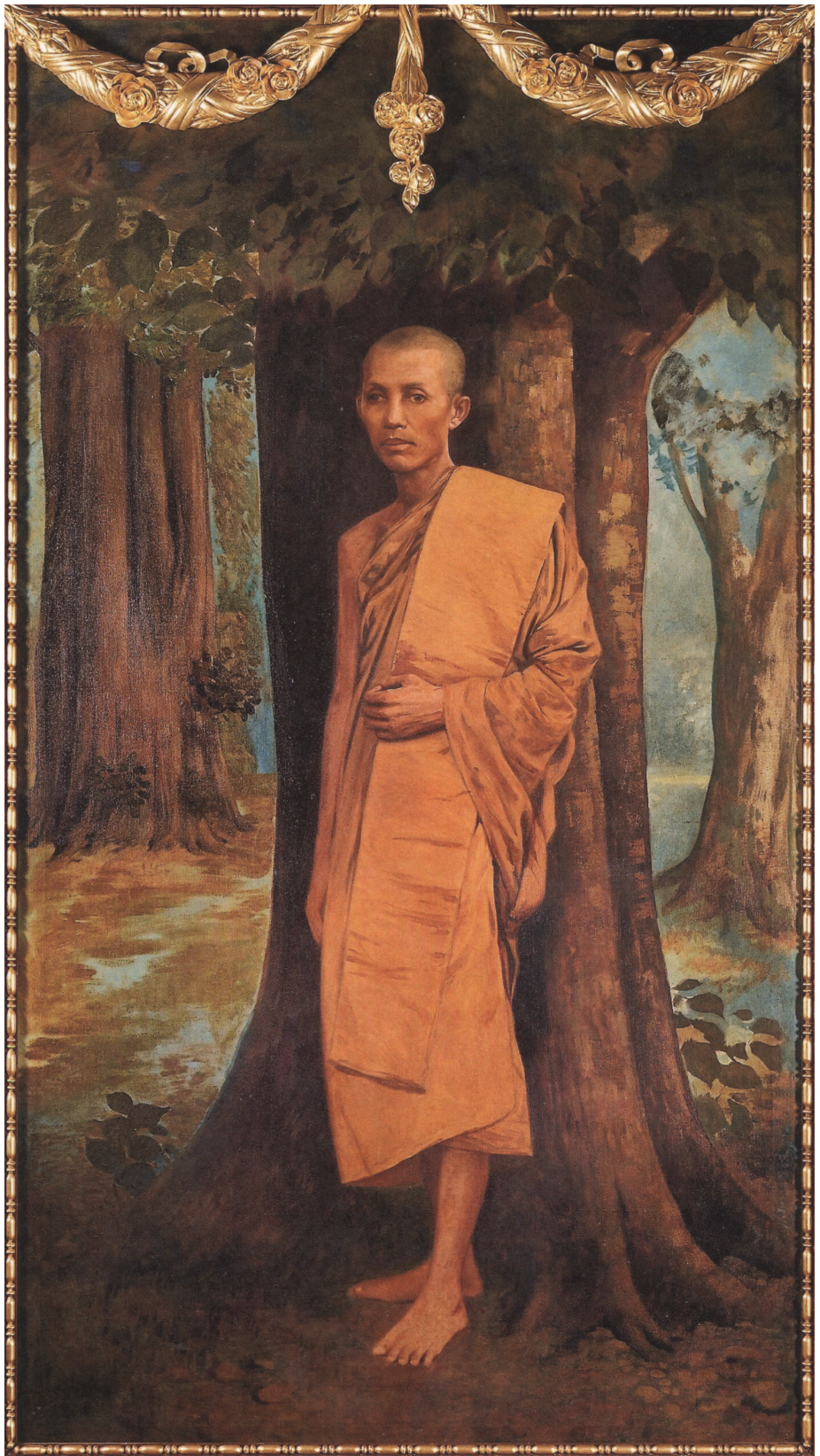

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
กับศตวรรษแห่งการพัฒนา

คำนำ

ที่ประชุมสมัยสามัญ ขององค์การยูเนสโก ครั้งที่ ๔๐ ณ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ได้มีมติรับรองสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่าเป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย ในด้านการศึกษา วัฒนธรรม สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ตามที่รัฐบาลไทยโดยกระทรวงศึกษาธิการ เสนอประจำปี พ.ศ. ๒๕๓๓ - ๒๕๓๔ เนื่องในวาระครบ ๑๐๐ ปี นับแต่วันสิ้นพระชนม์ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ และองค์การยูเนสโกได้ประกาศยกย่องและร่วมเฉลิมฉลอง ในปี พ.ศ. ๒๕๓๓-๒๕๓๔

เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติและเผยแพร่พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ในโอกาสดังกล่าวนี้ รัฐบาลร่วมกับคณะสงฆ์ จึงได้จัดงาน “พระมหาสมณานุสรณ์ รัฐบาลไทยและองค์การยูเนสโก ร่วมเฉลิมพระเกียรติคุณวาระครบ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๓๔” ขึ้น

อนึ่ง วันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๔ เป็นวาระครบ ๑๖๑ ปีแห่งการประสูติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น วัดบวรนิเวศวิหารจึงได้จัดบำเพ็ญกุศลถวาย ในการนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดรับการบำเพ็ญกุศลนี้ไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ และจัดกิจกรรมเฉลิมพระเกียรติ โดยนับเป็นส่วนหนึ่งของงานพระมหาสมณานุสรณ์ครั้งนี้ด้วย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงมีบทบาทสำคัญในการสร้างสรรค์ผลงานด้านการศึกษา วัฒนธรรม สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ อันเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการพัฒนาประเทศชาติ ในช่วงเวลาที่ประเทศชาติจำต้องริบเร่งพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าทันต่อความเปลี่ยนแปลงของโลก เมื่อกว่า ๑๐๐ ปีมาแล้ว ผลงานอันเป็นพระดำริสร้างสรรค์ในด้านต่างๆ ของพระองค์ได้เป็นรากฐานส่วนหนึ่งของความเจริญก้าวหน้าของประชาชาติแห่ง

สยามประเทศสืบมาจวบจนทุกวันนี้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงมีบทบาทสำคัญอย่างไร และผลงานในด้านต่างๆ ของพระองค์ ได้เป็นรากฐานของความเจริญก้าวหน้า ของประชากรแห่งสยามประเทศอย่างไร เราจะเห็นได้จากเรื่องราวอันเป็น พระกรณียกิจด้านต่างๆ ของพระองค์ดังที่นำมาเสนอท่านผู้อ่านในหนังสือนี้ ซึ่งเป็นเพียงบางส่วนของประการของผลงานและพระกรณียกิจมากมายของ พระองค์เท่านั้น

วัดบวรนิเวศวิหาร

กุมภาพันธ์ ๒๕๖๔

สารบัญ

พระประวัติตราเล่า

คราวประสูติ	๙
คราวเป็นพระทารก	๑๕
คราวเป็นพระกุมาร	๒๓
คราวเป็นพระดรุณ	๓๒
คราวทรงพระเจริญ	๓๙
สมัยทรงผนวชพระ	๕๗
สมัยทรงรับสมณศักดิ์	๘๐

ศตวรรษแห่งการพัฒนา

สังคมวัฒนธรรม : การประยุกต์พุทธธรรมกับชีวิตและสังคม	๘๙
อุปาสกปฏิบัติ : แบบอย่างของการเป็นชาวพุทธที่ดี	๙๓
หลักสูตรสอนพระใหม่ : การศึกษาพระพุทธศาสนาในภาษาไทย	๙๗
ตั้งมหาวิทยาลัย : วางรากฐานมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา	๙๙
ตั้งโรงเรียนหนังสือไทย : การพัฒนาการศึกษาของเยาวชน	๑๐๓
ออกนิตยสารธรรมจักร : นิตยสารพระพุทธศาสนาฉบับแรกของไทย	๑๐๗
การจัดการศึกษาหัวเมือง : ทรงวางรากฐานประถมศึกษาของไทย	๑๑๑
หนังสือสุทธิ : กำหนดบัตรประจำตัวภิกษุสามเณร	๑๑๕
พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ :	๑๒๓
ทรงจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ไทย	
ปลดเปลื้องคณะสงฆ์จากการปกครองของคฤหัสถ์ :	๑๒๗
ทรงปฏิวัติการคณะสงฆ์ครั้งใหญ่	

องค์ของสามเณรวัชรธรรม : ทรงตั้งเกณฑ์เพื่อยกเว้นการเกณฑ์ทหาร สำหรับสามเณร	๑๓๑
ปรับปรุงพระปริยัติธรรม : สร้างมาตรฐานการศึกษาพระปริยัติธรรม	๑๓๓
ดวงตราตำแหน่งคณะสงฆ์ : กำหนดธรรมเนียมดวงตราตำแหน่ง คณะสงฆ์	๑๔๑
จัดทำเนียบสมณศักดิ์ใหม่ : พระสงฆ์ทั้งฝ่ายปริยัติและฝ่ายบริหาร มีสมณศักดิ์เสมอกัน	๑๕๑
เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ : เสด็จเยี่ยมพระสงฆ์และราษฎร ทุกภูมิภาคของประเทศ	๑๕๕
ตั้งหลักสูตรนักธรรม : วางรากฐานการศึกษาพระพุทธศาสนา ในประเทศไทย	๑๖๑
จัดทำเนียบพระอารามหลวง : วางระเบียบพระอารามหลวง เป็นครั้งแรก	๑๖๙
แบบภาษาไทยที่ใช้เขียนบาลี แบบพินทุ : ทรงวิวัฒน์วิธีเขียนบาลี ในประเทศไทย	๑๗๕
ระเบียบการแสดงตนเป็นพุทธมามกะ : รูปแบบของการเป็นชาวพุทธ	๑๗๙
พระมงคลวิเสสภิกขา : การประยุกต์พุทธธรรมกับการเมือง การปกครอง	๑๘๑
ภาษาและวรรณกรรม : พระอัจฉริยภาพด้านมนุษยศาสตร์	๑๘๕
สงฆปิโตรุ สงฆปริณายโก : ทรงเป็นพระสังฆปิตุและผู้นำรอบด้าน	๑๙๑

คำนำเมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๑

ในงานฉลองโรงเรียนมนุษยนาควิทยาทาน อันสร้างขึ้นเป็นอนุสาวรีย์เฉลิมพระเกียรติยศ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นประมุข และจะทรงเปิดในวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๗ พระญาณวราภรณ์^(๑) กับพระเทพกวี^(๒) วัดบวรนิเวศ ได้ปรารภจะพิมพ์พระราชหัตถเลขาแห่งพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ ซึ่งพระราชทานแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แต่ข้าพเจ้าได้ตรวจแล้วเห็นว่าพระราชหัตถเลขาที่ค้นได้ เนื้อความไม่ค่อยติดต่อกัน และไม่สู้เหมาะแก่งานนี้นัก

อนึ่ง ข้าพเจ้าเคยทราบมาแต่ก่อนว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงพระนิพนธ์หนังสือไว้ ๒ เรื่อง และได้ทรงแสดงพระดำริไว้ว่า หนังสือ ๒ เรื่องนั้น ควรจะพิมพ์แจกเป็นที่ระลึกถึงพระองค์ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วได้ เรื่องหนึ่งคือตำนานวัดบวรนิเวศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้โปรดฯ ให้พิมพ์แจกเมื่อถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แล้ว ยังคงเหลืออยู่อีกเรื่องหนึ่ง คือเรื่องพระประวัติซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงพระนิพนธ์เล่าเป็นเรื่องพระประวัติของพระองค์เอง ตั้งแต่ยังเยาว์มาจนทรงผนวช ตราบเฝ้าได้เป็นพระราชอาคันตุกะ เรื่องนี้ยังหาได้พิมพ์ไม่ ข้าพเจ้าคิดเห็นว่า ไม่มีหนังสือเรื่องอื่นจะสมควรพิมพ์แจกในงานฉลองอนุสาวรีย์ เฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยิ่งกว่าเรื่อง**พระประวัติตรัสเล่า** และหนังสือเรื่องนั้นจะเอาไว้พิมพ์ในโอกาสอื่นต่อไปก็ไม่เหมาะยิ่งกว่าพิมพ์แจกในงานฉลองอนุสาวรีย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในครั้งนี้ ได้แจ้งความคิดเห็นแก่ท่าน ก็เห็นชอบด้วย ข้าพเจ้าจึงรับให้พนักงานในหอพระสมุดฯ เป็นธุระจัดการพิมพ์ถวาย

^(๑) สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

^(๒) พระเทพกวี (จนฺโท มณี ป.๔) ภายหลังลาสิกขา

ข้าพเจ้าได้เลือกพระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ๔ พระรูป ซึ่งฉายตั้งแต่
ยังทรงพระเยาว์ และต่อมาจนทรงผนวช อันมีอยู่ในคลังรูปของหอพระสมุด
สำหรับพระนคร ให้พิมพ์ประกอบในหนังสือเรื่องพระประวัติตรัสเล่านี้ด้วย
เสียดายอยู่น้อยที่พระรูปซึ่งฉายเมื่อทรงพระเยาว์ที่สุดนั้นรูปเดิมเก่าแก่มัว
มาก โรงเรียนเพาะช่างผู้จำลองจะทำให้ชัดเจนดีกว่าที่ปรากฏไม่ได้ จะทิ้งเสียก็
เสียดาย จึงเอาเข้าไว้ด้วยกับรูปโรงเรียนอีกหนึ่งรูป

หนังสือเรื่องพระประวัติตรัสเล่านี้ ข้าพเจ้าได้ทราบว่า เหตุที่สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้าฯ จะทรงพระนิพนธ์นั้น ด้วยทรงปรารถนาว่าศิษยานุศิษย์ของ
พระองค์โดยมาก ได้ทราบเรื่องพระประวัติ ต่อเมื่อพระองค์ทรงพระเกียรติยศ
สูงแล้ว แต่เรื่องพระประวัติขึ้นเดิมพระองค์ได้เคยทรงประสบทุกข์สุข และ
พยายามเลี้ยงพระองค์มาอย่างไร หามิใครในเหล่าศิษยานุศิษย์จะทราบไม่ จึง
ทรงพระนิพนธ์เล่าเรื่องพระประวัติของพระองค์ ตั้งแต่ประสูติมาจนถึงได้รับ
พระสุพรรณบัฏเป็นกรมหมื่น และเป็นพระราชาคณะ ตั้งพระหฤทัยจะทรง
แต่งเพียงเท่านั้นเอง หาได้ทรงแต่งค้างอยู่ไม่ พิจารณาเหตุตามไวัหาที่ทรงเล่านี้
ก็เห็นสมจริงตามคำที่กล่าว ด้วยทรงยกเรื่องพระประวัติของพระองค์เป็นนิตินัย
อุทาหรณ์ประทานโอวาทแก่ศิษยานุศิษย์มีอยู่ในนั้นตลอดเรื่อง ข้าพเจ้าเชื่อว่า
บรรดาผู้ที่ได้รับสมุดเล่มนี้ไป จะเป็นศิษยานุศิษย์ ของสมเด็จพระสมณเจ้าฯ
ก็ตาม หรือที่มีได้เป็นศิษยานุศิษย์ก็ตาม คงชอบใจอ่านมิใคร่จะเว้นตัว และเชื่อ
ว่าบรรดาผู้อ่านคงอนุโมทนาในการที่พระญาณวราภรณ์และพระเทพกวีให้พิมพ์
เรื่องพระประวัติตรัสเล่าของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ให้แพร่หลายและรักษาไว้มิให้สูญเสีย

๑๖ ธ.ค. ๒๕๖๓

สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๖๓

พระประวัติตรัสเล่า*

ของ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๑. คราวประสูติ

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามที่ ๔ ในพระบรมราชจักรีวงศ์ เป็นพระบรมชนกนาถ เจ้าจอมมารดาแพ พระสนมเอกในรัชกาลที่ ๔ เป็นเจ้าจอมมารดาของเรา เราประสูติที่ตำหนักหลังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน มุขหลัง ที่เรียกว่าห้องพระโรงหลัง ถัดโรงละครออกไป ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ ปีมะแม ยังเป็นเอกศก จุลศักราช ๑๒๒๑ ตรงกับวันที่ ๑๒ เมษายน พุทธศักราชที่ใช้ตามธรรมเนียมในบัดนี้ ๒๔๐๓ เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๖ ลิปดา ตามโหราศาสตร์สยาม พระอาทิตย์สถิตราศีเมษ องศา ๑ เป็นวันเนา หลังวันมหาสงกรานต์ หน้าวันเถลิงศกที่ขึ้นจุลศักราชใหม่ ได้ฟังคำผู้ใหญ่เล่าว่า พอเราประสูติแล้ว อากาศที่กำลังสว่าง มีเมฆตั้ง ฝนตกใหญ่ จนน้ำฝนซังนองซาลาตำหนัก ทูนกระหม่อมของเรา ทรงถือเอานิมิตนั้น ว่า แม้นกับคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จประทับ ณ คงไม้ราชายตนพุกษ ฝนตกพรำสิ้น ๗ วัน มุจลินทนาคราชเอาขนดกายเวียนพระองค์ และแผ่พังพานเหนือพระเศียรเพื่อมิให้ฝนตกถูกพระองค์ ครั้นฝนหายแล้วจึงคลายขนดจำแลงกายเป็นมาณพหนุ่มเข้ามายืนเฝ้าเฉพาะพระพักตร์ จึงพระราชทานนามเราว่า พระองค์เจ้า “มุนีชนาคมานพ” แต่เราได้พบในภายหลังเมื่ออ่านบาลี

* เริ่มทรงพระนิพนธ์ เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๘

เข้าใจแล้ว ในบาลีมหาวรรคพระวินัยเล่ม ๑ ตอนทรมานอุรวลกัสสปชฎิล คำว่า “มนุสฺสนาโค” หรือ “มนุชฺชนาค” นั้น เป็นคำเรียกพระพุทธรเจ้า คู่กับ คำว่า “อหินาโค” หรือ “อหินาค” เป็นคำเรียกพระยานาคที่เป็นชาติกู เช่นนี้ คำว่า มนุชฺชนาค ก็เหมือนคำว่า บุรุษรัตน หรือ มหาบุรุษ ที่ใช้เรียกท่านผู้ สูงสุดในหมู่มนุษย์ คือ พระพุทธรเจ้าและพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อเรายังเยาว์แต่ จำความได้แล้ว ได้ตามเสด็จทูนกระหม่อมไปวัดราชประดิษฐ์เนืองๆ คราว หนึ่งได้ยินตรัสถามสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา) ครั้งนั้นยังเป็นพระ ศาสนโคภินว่า คนชื่อคนมีหรือไม่ สมเด็จพระสังฆราชนิ่งนิกอยู่ครู่หนึ่ง แล้ว ถวายพระพรทูลว่าไม่มี ทรงชี้เอาเราผู้หนึ่งอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ว่า นี่แหละคน ชื่อคน แต่ฉันเราสังเกตว่าทรงพระสำรวล และสมเด็จพระสังฆราชก็เหมือน กัน แปลชื่อมนุชฺชนาคมานพ ตามวิกิพีตันว่า “หนุ่มน้อยนาคจำแลงเป็น คน” แต่ศัพท์มคธที่แปลว่า คนหนุ่ม นั้น สืบสวนได้แน่ในบัดนี้ว่า “มาณโว” คือ มาณพ แต่ในพระราชหัตถเลขาพระราชทานนามนั้นเป็น **“มานพ”** ที่ตรง ศัพท์มคธว่า “มาณโว” และแปลว่า “คน” หรือ “เชื้อสายของท่านมนุ” ศัพท์ ลันสกฤตก็เป็นเช่นเดียวกัน แต่ครั้งนั้นหนังสือและภาษาอันเป็นเครื่อง สืบสวนยังหาไม่แพร่หลายเหมือนในกาลนี้ไม่ แปลตามวิกิพีตันว่า **“คนผู้ เป็นมนุชฺชนาค”** หรือ **“คนผู้เป็นนาคในมนุษย์”** ศัพท์ว่า นาค ในวิกิพีตันนี้ หมายความว่า ผู้หลักผู้ใหญ่ เราเป็นพระเจ้าลูกยาเธอที่ ๔๗ ของทูนกระหม่อม และเป็นพระองค์เจ้าที่ ๔ ของเจ้าจอมมารดาของเรา ผู้มีพระองค์เจ้า ๕ พระองค์

รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่ง คือพระพุทธรศักราช ๒๔๐๔ เจ้าจอมมารดาของเรา ถึงแก่กรรม เราจึงจำเจ้าจอมมารดาของเราหาได้ไม่

คาถาพระราชทานพระนาม
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
 จากพระราชหัตถเลขาอักษรอริยกะ

เอวंनाโม อัย โหตุ มนุสสันาคมานโว
 อิจฺเจว วิสสุโต โหตุ อสฺมี ราชกุเล วโร
 สฺวี่ อัย โหตุ สทา อโรโค
 มหานุภาโว นิรูปทฺทโว จ
 อทฺโธ มหตฺถิ ฌนฺวา ยสฺสสี
 โหตุํ ปติฏฺฐา สกฉาตกานํ
 สทา สมตฺโถว อตฺนฺทีโต จ
 ทีฆายุกโ โหตุ จิรณฺจ ชีวี่
 สมฺมา สกํ รกฺขตุ มาตรมยํ
 สฺพุทฺธิ สทา เกณปิ อปฺปสยฺหิ
 วลฺลํ จเปตุํ ปิตุโน สกสฺส
 สิทฺธิ อสฺสุ.

คำแปลคาถา

กุมารนี้จึงมีนามว่า “มनुชยนาคมานพ” ดังนี้เถิด ขอกุมารผู้ปรากฏ
 โดยนามอย่างนี้ จงเป็นผู้ประเสริฐในราชตระกูลนี้ จงมีความสุขไม่มีโรค มี
 อานุภาพใหญ่ไร้อุปัทวะ และเป็นผู้มั่งคั่ง ได้ผลประโยชน์มาก มีทรัพย์ มี
 อสิริยศ ทุกเมื่อ อนึ่ง ขอกุมารนี้จงเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน สามารถเป็นที่พึ่ง
 แห่งหมู่ญาติของตนได้ จงมีอายุยืนอยู่นาน รักษามารดาของตนไว้จงดี ให้
 ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บใคร่ให้ได้เพื่อดำรงวงศ์ตระกูลบิดาของตนไว้

ขอจงลัมภฤทธิ์เทอญ

๒. คราวเป็นพระทารก

เริ่มแรกเราจำความได้ อายุเท่าไรบอกไม่ได้ เราอยู่ที่ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอในรัชกาลที่ ๓ กรมหลวงวรเสถสุตา ครั้งนั้นยังไม่ได้ทรงกรม ทรงพระนามพระองค์เจ้าบุตรี เจ้าจอมมารดาของท่านกับของเราเป็นญาติกัน เราเรียกท่านว่า เจ้าครอกป่า ภายหลังเมื่อคำว่าเจ้าครอกล่วงสมัยแล้ว เปลี่ยนเรียกว่าเสด็จป่า เรียกคุณยายท้าวสมศักดิ์ คือเจ้าจอมมารดาอึ่ง เจ้าจอมมารดาของท่านว่า คุณยายแม่ ที่แปลว่าแม่เฒ่า ที่เจ้านายในรัชกาลที่ ๕ ผู้เป็นพระญาติข้างเจ้าจอมมารดาเรียกอย่างนั้นตรงๆ เวลานั้นเรากำลังเจ็บ แต่รู้ในภายหลังว่าเป็นทรงขโมย เจ็บมากน่ากลัวไม่รอด เมื่อเราจำได้นั้น กำลังฟื้นจำขุนทารกรักษา (นาค) ผู้รักษาได้ แก่เป็นคนแก่ ดูเหมือนตกรกระแล้ว แต่ผมยังดำ ไว้ผมเปีย น้ำใจดี พูดอ่อนหวาน เราเป็นทารกและกำลังเจ็บ เข้าหาและนั่งตักแก่ได้ ด้วยไม่กลัวแก่จะให้กินยา แก่คงมีอุบายปลอมให้กินยา แต่ได้ยินว่าเรากินยาง่าย บางทีเป็นเพราะเจ้าครอกป่าของเราฝึกให้จนมากก็ได้ ท่านทรงเล่าให้ฟังว่า ท่านจ้างให้กินยาถ้วยละ ๑ บาท เงินที่รับจ้างได้นั้นกองไว้ข้างตัว พอสิ้นก็กลับมาเป็นค่าจ้างใหม่ เมื่อเชื่องขึ้นหน่อย ไม่ต้องมีใครจ้าง เป็นแต่ได้รับคำยอว่าเสวยง่าย ดีกว่าท่านพระองค์ชายใหญ่ คือกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ เท่านั้นก็พอ เหตุไฉนเราจึงต้องไปอยู่ตำหนักเสด็จป่ากรมหลวงวรเสถสุตานั้น มีคำเล่าว่า ในวันเฝ้าศพเจ้าจอมมารดาของเราที่วัดราชาธิวาส พอกลับมาถึงตำหนักของเรา ยังไม่ทันขึ้น เราชั่งให้ดิ้นรนไม่ยอมขึ้น ซ้ำมือไปทางตำหนักเสด็จป่ากรมหลวงวรเสถสุตา ที่อยู่ไม่ไกล ถนนสายเดียวกัน แต่ข้างละฟาก ครั้นเขาพาไปถึงนั้น หยุดร้องไห้ ท่านรับเลี้ยงไว้ตั้งแต่วันนั้น แต่อย่างไร เราจึงไม่ได้อยู่ที่นั่นจนโต หารู้แน่ว่า มีคำเล่าว่า ท่านถูกระแวงว่าเลี้ยงเด็กผู้ชายไม่ขึ้น กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ได้เคยเสด็จไปอยู่ที่นั่น ก็ประหลาดออกแอด เราอยู่ที่นั่นก็เจ็บใหญ่

เมื่อเรามาอยู่ที่ตำหนักของเรา ได้อยู่ในความดูแลของคุณยายท้าวทรง-
กันดาน (ศรี) ยายตัวของเรา ในเวลาเจ้าจอมมารดาของเราถึงแก่กรรม ยาย
เราต้องดูแลเจ้าหลาน ๔ พระองค์ ส่วนน้องหญิงบัญญัติเบญจมานั้น เสด็จไป
กรมหลวงวรเสถียรสุตาทรงรับเอาไปเลี้ยงตั้งแต่วันประสูติ อยู่ที่ตำหนักท่าน
ตลอดมา จนเธอสิ้นพระชนม์จากท่านไป เมื่อพระชันษาของเธอได้ ๓๒ ปี
นึกดูถึงยาย เห็นหลานกำพร้าแม่แต่ยังเล็กๆ จักมีความสงสารสักเพียงไร
และจักรู้สึกวาทกเป็นภาระของท่านสักเพียงไร เป็นเดชบุญของพวกเรา เรา
มียายดี มีสามารถในกิจการ รู้จักหาทรัพย์และเก็บหอมรอมริบ สมบัติของ
พวกเราจึงปราศจากอันตราย และพวกเราได้รับทำนุบำรุงมาเป็นอันดี เป็น
ธรรมดาของผู้ใหญ่ย่อมเอ็นดูเด็กคนน้อยมากกว่า น้องหญิงของเราไม่ได้อยู่
ด้วยยาย ถัดมาก็ถึงเรา ยายจึงรักเรามากกว่าหลานอื่น เป็นเช่นนี้ตลอดมาจน
ท่านถึงแก่กรรม เมื่อเราเป็นผู้ใหญ่ในสงฆ์แล้ว นอกจากธรรมดาเสกสรร ยัง
เป็นโชคของเราอีก ที่ท่านผู้ใหญ่อื่นชอบเรามากเหมือนกัน

เมื่อยังเล็กเราพอใจเล่นเป็นพระ ครองผ้า บิณฑบาต จัน อนุโมทนา
เทศนา เพียงเท่านี้จะเป็นนิมิตก็ไม่เชิง เพราะนี่เป็นการเล่นสนุกของเจ้า
นายอื่นด้วย แต่เรามีตาลปัตรแจกลำหรับพระราชอาคัน พระนิกรมมุณี
(เบญจวรรณ) เจ้าวัดพระยาทำ ผู้เป็นญาตินับเป็นชั้นตา ทำให้ ใบพัดเอาอะไร
ทำและทำอะไร บอไม่ได้ เป็นอย่างหักทองขวาง ดำรงหรือกระดูก นี้จะ
ถือว่าเป็นนิมิตก็เข้าที่

นอกจากได้ความสังเกตจากผู้ใหญ่โดยธรรมดาของเด็ก เราได้รับความ
การศึกษาเป็นครั้งแรกที่นภพนักงาน ซึ่งเราเรียกว่า คุณยายนก อายุเท่าไร
ไม่แน่ แต่ยังเด็กมาก ยายของเราฝากให้เรียนหนังสือไทย ไปเรียนเป็นเวลา
แล้วกลับมาตำหนัก ขอบคุณครูนกของเรา แกเป็นผู้มีใจดี มีอชฌาศัย
เยือกเย็น ไม่ดุ น่ารักน่านับถือ เป็นผู้มีสัตย์ ไม่กลับคำให้เสียความวางใจ แรก
แกสอนให้อ่านและจำตัว ก ข เพียง ก ถึง ง และว่าถ้าจำได้แล้ว วันนั้นจักให้

พระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมหลวงวรเสฐสุตา ผู้ทรงอุปถัมภ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
ตั้งแต่ทรงพระเยาว์ตลอดถึงสมัยทรงผนวช

หยุดและให้เล่น เราเชื่อแก อ่านครูเดียวจำได้ แกให้หยุดจริงๆ แต่ในวันหลังๆ แกเห็นว่าเรียนวันละตอนคล้องแล้ว แกก็เพิ่มเป็นสองตอนขึ้น แจกลูกวันละไม่ถึงแม่หรือแม่หนึ่งขึ้นไปโดยลำดับ เราเชื่อคุณครู เราสมัครทำตามด้วยไม่พักเดือตร้อน เรียนแต่อ่าน ไม่ได้หัดเขียน ความรู้หนังสือที่เราได้จากแกครั้งนั้น ไม่เท่าไรนัก แต่เราได้คุณสมบัติสำคัญจากแก คือรู้จักสมัครทำตามคำของครู เป็นเหตุไม่ต้องถูกเคี่ยวเข็ญถูกดุถูกตี เพราะการเล่าเรียนเลย เรียนในสำนักครูผู้ใด ครูผู้นั้นรัก ทุกคราวมา ครั้นเราเป็นครูเขาขึ้นเอง เราก็ไม่ชอบดูแม่ปกติของเรามีโทษเป็นเจ้าเรือน

เมื่ออายุได้ ๗ หรือ ๘ ปี ได้เริ่มเรียนหนังสือขอมกับพระยาปริยัติธรรม-ธาดา (เปี่ยม) ครั้งยังเป็นหลวงราชาภิรม ปลัดกรมราชบัณฑิต ที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ พร้อมด้วยเจ้าพี่หลายพระองค์ อันที่จริงเรียนมคธภาษา แต่ต้องเรียนตั้งแต่อ่านหนังสือขอมที่เป็นเครื่องใช้เขียนและจารสำหรับเรียน เรียกอย่างหมิ่นเหม่แต่บุพพภาคว่า เรียนหนังสือขอม ใครชักนำไปไปเรียนหารู้ไม่ ในเวลานี้เราก็อลลภใจว่า อายุเท่านั้นเริ่มเรียนมคธภาษาแล้ว เราเป็นเด็กที่สุดในหมู่เจ้านายผู้เรียนอยู่ ตั้งแต่หัดอ่านหนังสือขอมตลอดถึงเรียนบทมาลาที่เรียกไวยากรณ์ในบัดนี้ อาจารย์ลำบากมาก ต้องเขียนต่อลงในสมุดดำให้ศิษย์ทุกพระองค์ ต่อขึ้นคัมภีร์ คืออรรถกถาธรรมบท จึงค่อยสะดวก ไม่ต้องเขียน อาจารย์ของเราแกมีใจดีเยือกเย็น แต่แกเป็นข้าราชการฝ่ายหน้า แกไม่อาจตั้งตัวเป็นอาจารย์ แกถ่อมตัว แกไหว้พวกเรา พูดอย่างอ่อนน้อม เราหาได้ความรักใคร่สนิทสนมฉันครูกับศิษย์ไม่ ออกจะเห็นเป็นครูชั้นเลว แต่ก็ยังคบคือยกมือไหว้แก เราเรียนต่อมากับท่านอาจารย์นี้จนถึงรัชกาลที่ ๕ แต่ย้ายสถานมาเรียนที่แก่งกรงนหรือสกุณวัน เรียกชื่ออย่างนั้น เพราะเดิมมีกรงนกใหญ่ ทำเขาและป่าไว้ในนั้น เลี้ยงนกและสัตว์จตุบาทเล็กๆ เราจำได้ว่ามีกระเจง มีแก่งอยู่สี่ทิศของกรงน แต่ในเวลาที่มาเรียนนั้นกรงนหรือเสียแล้ว ทำเป็นศาลาใหญ่ ชื่อแก่งวรสมาภิรมย์ ที่สมเด็จพระยาบรมมหา-

ศรีสุริยวงศ์ ครั่งยังเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน หนึ่งว่า ราชการ เก่งหลังที่เราเรียนหนังสือนั่น ชื่อราชานุอาสน์ อยู่หน้าพระทวารเทเวศร- รัชการแห่งพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มีทางเดินคั่นในระหว่างเท่านั้น แต่เรียน อยู่ไม่นานก็เลิก เราเรียนถึงแปลอรรถกถาธรรมบทปั้นปลายผูกสอง พอเข้าใจ ความท้องเรื่องได้เมื่ออาจารย์สอนให้แปลแล้ว แต่ยังผสมเอาความเองไม่ได้ ความรู้ที่ได้ในการเรียนนี้ คืออ่านหนังสือขอมออก รู้จักศัพท์มคธขึ้นบ้าง นำ ให้เข้าใจภาษาไทยกว้างออกไป

เราจำได้ว่า การเล่นตุ๊กตา ก็ให้ความรู้ได้เหมือนกัน เล่นตุ๊กตาตัวใหญ่ เรารักตุ๊กตาเป็นลูก เราได้ความรู้สึกว่าผู้ใหญ่ของเราท่านรักเราอย่างไร นี่เป็น กตัญญู เราเอาอย่างผู้ใหญ่ทำให้แก่ตุ๊กตา หรือจักทำแก่คนภายนอก นี่เป็น บุพพการี และยังรู้จักเย็บผ้า ผสมสีย้อมผ้าเครื่องแต่งตัวตุ๊กตาและอื่นๆ อีก เล่นตุ๊กตาตัวเล็กๆ นำให้เราสังเกตวิธีจัดเหยาเรือนและจัดการงานของผู้ใหญ่ เพื่อจำเอามาเล่นตุ๊กตา การเล่นหุงข้าวต้มแกง ก็ให้ความรู้ในทางปรุงอาหาร แต่เสียดายว่าไม่สนใจ จึงไม่สันทัด

แม้เราเป็นผู้กำพร้าแม่ แต่เราได้อัธยาศัยคือความอุ่นใจในทุน กระทบ่อมของเรา ท่านทรงกับพวกเราโดยฉันพอกับลูก ไม่ทรงทำพระยศ พระอย่างโดยฐานเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ที่ห่างเหินจากพระเจ้าลูกยาเธอ ขึ้นพระองค์เจ้า หรือพูดตามคำสามัญว่า ลูกเมียน้อย เวลาเสวยพวกเรา นั่งล้อมอยู่ใกล้โต๊ะเสวย คอยเลื่อนเครื่อง ไม่ทันใจ ทูลขอกำลังเสวยก็มี เสด็จไปข้างไหนก็พรวตามเสด็จ ถ้าเสด็จโดยพระราชยาน ก็ทรงรับขึ้น พระราชยาน ที่ยิ่งเล็กโปรดให้นั่งบนพระเพลาบ้าง ซอกพระปรัศว์บ้าง ที่เขื่อง โปรดให้นั่งหน้าพระเพลา เราจำได้ว่า เมื่อครั้งโสกันต์ พี่พักตร์พิมลพรรณ ที่เมืองเพชรบุรี วันหนึ่งเราตามเสด็จลงจากเขามไหศวรรย์ไปรับกระบวน แห่ไม่ทัน แม่มนมอุ้มไปดักกลางทาง สอนให้เราทูลขอให้ทรงรับท่านให้หยุด พระราชยานรับเราขึ้นด้วย ประทับที่ไหน พวกเราก็นั่งล้อมเบื้องพระปฤษฎางค์

พระมหาสมณ ปะจัสส โฉปตธัมมิกะ

๑๖

สัพพะเตจ พะเจ๊าะบงพะลลลลลลลล กงมพะลลลลลลลลลลลลลล

พระมหาสมณะ

————— “ —————

๑ ดรรชนี

พระมหาสมณ ปะจัสส โฉปตธัมมิกะ

พระมหาสมณ ปะจัสส โฉปตธัมมิกะ

มหา มฤค พะจัสส โฉปตธัมมิกะ

สัพพะเตจ พะเจ๊าะบงพะลลลลลลลล

ในพระมหาสมณ ปะจัสส โฉปตธัมมิกะ

บงพะลลลลลลลลลลลลลล

ภพพะลลลลลลลลลลลลลล

(พระมหาสมณะ)

เจ้าจอมพะลลลลลลลลลลลลลล

สัพพะเตจ พะเจ๊าะบงพะลลลลลลลล

ภพพะลลลลลลลลลลลลลล

ทลลลลลลลลลลลลลล

ต้นฉบับพระประวัติตรัสเล่า

ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

เรามีความอึดใจว่า แม้เรายังเล็ก เราก็คพอเป็นประโยชน์แด่ทูลกระหม่อมของ เราได้บ้าง ท่านทรงใช้เราหิบบพระศรี (คือหมากเสวย) ก็มี พระสุพรรณศรี (คือบัวบนพระโอษฐ์องค์น้อย) ก็มี โปรดให้เชิญพระแสงบ้างเชิญธารพระกรบ้าง บางคราวถูกเชิญพร้อมกันทั้งสองอย่าง หนักก็หนัก มือเล็กก็ไม่ค่อยรอบ แต่ อึดว่าเป็นผู้แข็งแรง ทรงใช้การหนักได้

เมื่อกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์จะทรงผนวชเป็นสามเณร ทูลกระหม่อม ทรงพระอนุญาตให้เราได้อยู่ดบวรนิเวศวิหารด้วยเจ้าพี่ เราดีใจนี้กระไร เมื่อ ออกมาอยู่ ได้พบและคุ้นเคยกับพวกผู้ชายทั้งพระเณรทั้งคฤหัสถ์ ได้เรียนรู้ อักษรลัษณ์ มีทั้งดีทั้งเลว และมีช่องที่ได้ตามเสด็จเจ้าพี่ไปข้างไหนๆ บ่อยๆ กว่าอยู่ในวัง ดิฉันวัดเหมือนปลาเคยอยู่ในน้ำตื้น ได้ออกมาน้ำลึก มีธุระที่จะต้องเข้าไปค้างคืนในวัง ช่างไม่สมควรเสียจริงๆ อยู่ก็ไม่สนุก ฟังผู้หญิงพูดก็ไม่ค่อยคาย เมื่ออยู่วัดได้เรียนปริยัติกับพระปริยัติธรรมธาดา (ช่วง) ครั้งยังเป็น หลวงศรีวรโวหาร นายด่านกรมราชบัณฑิต ผู้บอกภิกษุสามเณรวัดนั้นอยู่บ้าง การอยู่วัดมีประโยชน์ทำให้ใจและอาการเป็นผู้ชายเร็ว แปลกกว่ามาอยู่ต่อเมื่อ บวชเณรทีเดียว ที่มักจะมียาการผู้หญิงติดมา ไม่มองอาจ แต่อีกทางหนึ่งได้ยिन คำที่ยังไม่ควรจะได้ยिनเร็วเกินไป

ทูลกระหม่อมของเราเสด็จประพาสหัวเมืองเนื่องๆ พวกเราอยาก ตามเสด็จเสียนี่กระไร ผู้ใดได้ไป เป็นโชคของผู้นั้น แต่เรามักจะแคล้วคลาด จำได้ว่าได้ไปพระปฐมเจดีย์ กรุงเก่า เมืองเพชรบุรี เกาะจาน แขวงเมือง ประจวบคีรีขันธ์ (คือเมืองกุย) คราวมีสุรย์เท่านั้น แม้อย่างนั้น สองคราว หลัง หาได้ไปในเรือพระที่นั่งไม่ คราวไปเพชรบุรี ไปเรือลำเดียวกับเสด็จป่า กรมหลวงวรเสฐสุดา คราวไปเกาะจานไปเรือลำเดียวกับกรมหลวงพรหม-วรานุรักษ์ ซึ่งยังเป็นสามเณร และตามเสด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เสด็จพระอุปัชฌายะของเราไป

พอเสด็จกลับจากเกาะจาน ทูนกระหม่อมทรงพระประชวรไข้ป่า ประมาณว่าเดือนเศษไม่ถึงครึ่ง สวรรคต เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ ตรงกับวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ เวลา ๑ ยามเศษ เวลานั้น เรามีอายุได้ ๘ ขวบครึ่ง รู้จักคร่ำโศก เสียดายบ้างแล้ว แต่ยังร่ำเต็มที่ สมเด็จพระเอกาทศธรรมของเรา คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสวยราชสมบัติแต่พระชันษายังพระเยาว์เพียง ๑๖ ปี สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ต่อเมื่อพระชันษาได้ ๒๑ ปี ทรงอุปสมบทแล้วจึงได้ทรงราชการเต็มที่ เราได้เห็นความเปลี่ยนแปลงแห่งความเป็นไปของพวกเราเป็นครั้งแรก คนผู้เคยนับถือและฝากตัวก็จืดจางไป คนที่เราไม่เคยเกรง ก็ต้องเกรง ส่วนลามกก็น่าจะเป็นตามกัน แต่เรายังเด็ก ไม่ได้รู้ไปถึง แต่ยังเป็นโทษของพวกเรามาก ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ถ้าการณ์กลับกลายเป็นอย่างอื่นไป จะชั่วร้ายกว่านี้เสียอีก ครั้งนั้นเรายังเด็กนัก ไม่รู้คิด มารู้เมื่อโตขึ้น คิดถึงครั้งนั้นน้ำใจหาย ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็กำลังทรงพระประชวร พระอาการมากเหมือนกัน เราได้เห็นเองเมื่อเวลาเขาเชิญเสด็จขึ้นไปถวายน้ำสรงพระบรมศพบนพระที่นั่งภานุมาศจำรูญองค์เดิม เรายังรู้ว่าทรงพระประชวรมากอยู่ ถ้าพลาดพลั้งลงในเวลานั้น การณายหน้าจักเป็นอย่างไร ไม่พังกต้อหาโหรพยากรณ์ก็อาจรู้ แต่ความเปลี่ยนแปลงแห่งความเป็นไปของพวกเราตามสมัยนี้ ไม่เป็นเปล่าจากประโยชน์เสียทีเดียว กลับให้ประโยชน์แก่เราในภายหลังอีก ทำให้พวกเราสังเวช คิดถึงตัว ไม่มีทางกำเริบ หรือแม้เพียงทอดธุระจากการแสวงหาความรู้ ได้เปรียบเจ้านายในรัชกาลที่ ๓ ที่โดยมากกลับพระองค์ไม่ทัน เพราะเวลาล่วงไปเสียมากแล้ว พวกเรายังมีช่องทางพอที่จะทำตนให้เป็นดูถูกสำหรับรองรับราชการ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงวางลงไป สมัยที่พวกเรามาถึงเข้าบัดนั้น ซึ่งเป็นคราวที่พวกเจ้านายตกต่ำนี้กระไร แต่พวกเรายังเล็กนักก็รู้สึกสิ่งซึ่งก็มากน้อย แต่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงพระเจริญกว่า คงจะทรงรู้สึกฝังในพระราชหฤทัยเป็นหนักหนา จึงทรงทำนุบำรุงพวกเรามาตั้งแต่วัยเยาว์ ให้ได้รับศึกษาและฝึกหัดในทางที่สมควรแก่สมัย และทรงชุบเลี้ยงเมื่อเติบโตขึ้น ให้มีช่องได้รับราชการหน้าที่ใหญ่ขึ้นโดยลำดับ จนได้เป็นเสนาบดีเจ้ากระทรวงก็หลายพระองค์ มีพระเดชพระคุณอยู่แก่พวกเราเป็นล้นพ้น อาศัยเหตุสองประการ คือ พวกเราทำตนให้เป็นคุณภาพชนที่ควรรองรับราชการ และพระมหากษัตริย์แห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชุบเลี้ยง พวกเราจึงกลับมีผู้นับถือยำเกรงขึ้นอีก

๓. คราวเป็นพระกุมาร

ล้นเกล้าล้นกระหม่อม ไม่มีพระเจ้าลูกเธอที่ทรงพระเจริญ ท่านทรงใช้พวกเราทั้งชายทั้งหญิง และทรงสนทนสนมเหมือนเดิม เพราะเหตุนี้กระมัง เราจึงได้เลิกเรียนมคธภาษา และไม่ได้อยู่วัดต่อไป ในพวกผู้ชาย ท่านทรงใช้เรากับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตเป็นมาก เมื่อกรมพระเทววงศ์วโรปการทรงพระเจริญและเสด็จออกจากพระบรมมหาราชวังแล้ว เราสองคนได้ช่องตามเสด็จหัวเมืองต่างๆ มา ราชการเป็นหน้าที่ประจำตัวเรา คือเชิญทูลพระมหาสังข์ตามเสด็จในวันสมโภชสามวันและสมโภชเดือนพระเจ้าลูกเธอประสูติใหม่ที่ตำหนักข้างใน เราได้ทำเป็นครั้งที่สุดเมื่อสมโภชเดือนสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสวรรคโลกลักษณวดี เราในครั้งนั้นจะเรียกว่าเป็นเด็กไม่ช่นที่เดียวดูเหมือนเกินไป แต่เราเคราะห์ดี ในคราวพี่น้องเกิดความออกช่องต่างๆ เผอิญเราติดราชการที่ต้องอยู่ประจำพระองค์บ้าง ไปไม่ทันบ้าง กำลังถูกพี่น้องโกรธ ไม่เล่นด้วยบ้าง รอดตัวไปทุกที นี่เพิ่มคะแนนแห่งความดีของเราขึ้นทุกที กรมพระสมมตอมรพันธุ์ พี่ของเธอเป็นผู้ไม่ช่น แต่

เคราะห์ร้าย มักพลอยถูกด้วย อีกอย่างหนึ่ง เรารู้จักระวังตัว การอย่างไดยังไม่เห็นมีผู้ทำ หรือผู้ทำยังไม่เป็นที่วางใจได้ว่าจะไม่เกิดความ เราไม่ทำกรอย่างนั้น ครั้งแรกแต่งตัวใช้เสื้ออย่างฝรั่งขึ้นใหม่ พวกผู้ชาย เรากับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ได้รับพระราชทานเครื่องแต่งตัวก่อน

ในคราวเสด็จประพาสเมืองต่างประเทศที่เราไม่ได้ตามเสด็จ ได้กลับไปอยู่ตำหนักเสด็จบำเพ็ญพระพลวกรเสด็จสู่ดาเป็นคราวๆ เรียนหนังสือไทยหัดอ่านโคลงและกลบทต่างๆ บ้าง เรียนเลขอย่างไทยบ้าง เรียนดูดาวบ้าง แปลกอยู่เสด็จป่าของเราได้รับความฝึกหัดในวิชาของผู้ชายเป็นพื้น ศิลปะของผู้หญิง เช่น เย็บ ปัก ถัก ร้อย ทำอาหาร ที่สุดจนเจียนหมากจิบพลูเรายังไม่เคยเห็นท่านทำเองเลย เขาว่าท่านทำไม่เป็นด้วย ถึงคราวสมโภชพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาปีใหม่ ท่านทรงรับทำตาด้ายดอกไม้สดแขวนบุษบกพระครั้งนั้น ๕ ที่ คนร้อยดอกไม้เต็มหอกลางตำหนัก เราก็ได้เข้าหัดร้อย แต่จำไม่ได้ว่าท่านได้ร้อยด้วย และความนิยมของท่านก็ไม่ใช่ไปในสิ่งที่ผู้หญิงชอบมีดอกไม้เป็นต้น ทรงนิยมในทางทรงหนังสือธรรมตำนาน และเรื่องของจินตกวี ท่านประพาศิพระองค์เป็นหลัก ไม่หยุ่มหยุ้มที่เราดูหมิ่นท่านไม่ได้ แต่คนอื่นเขาว่าท่านดู เราเห็นท่านเป็นเพียงเฉียบขาด แปลกอีกอย่างหนึ่ง ไม่เคยเห็นท่านทรงพระสรวงจนเอาไว้ไม่อยู่หรือแสดงเสียพระหฤทัยจนวิการ เขาเล่าว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมชนกนาถ ผู้ทรงพระเมตตาท่านมาก สวรรคต ท่านมิได้ทรงกรรแสง เราได้เห็นเมื่อครั้งคุณยายสมศักดิ์ถึงอสัญกรรม ท่านไม่ได้ทรงกรรแสง แต่คุณยายสมศักดิ์แก่แล้วอายุถึง ๗๕ ก็พอจะกลั่นอยู่ เมื่อน้องหญิงบัญญัติเบญจมาลีนพระชนม์ เธอเป็นผู้ที่ท่านเลี้ยงมาจนสิ้นพระชนม์จากไป ท่านก็กลั่นได้ไม่ทรงกรรแสง แต่พระอาการเศร้าโศกปรากฏ มีเห็นอะไรของน้อง ไม่สบายพระหฤทัยเป็นต้น ดูท่านสมกับคุณยายสมศักดิ์เจ้าจอมมารดาของท่านจริงๆ เขาสรรเสริญพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต่างๆ บางที่ท่านจะได้มาไม่มากก็น้อย ได้รับเลี้ยงดูและฝึกหัด

ในสำนักอาจารย์เช่นนี้ เป็นลาภเป็นเกียรติของเรา

เริ่มที่ลั่นเกล้าฯ จะทรงทำนุบำรุงพวกเราให้ได้รับความรู้ ทรงตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นที่ตึกแถวริมประตูพินามันชัยศรี ด้านขวามือ หันหน้าออก มีนายฟรานซิสซอส แพตเตอร์สันเป็นครูสอน อยู่ในความดูแลของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ครั้งยังเป็นนายราชานัดยานุหาร ว่าที่เจ้าหมื่นศรีสรักษ์ เช้าสอนเจ้านาย พวกเรากับหม่อมเจ้าบ้าง บ่ายสอนข้าราชการที่เป็นทหารมหาดเล็ก เราได้เข้าเรียนมาตั้งแต่เปิดโรงเรียน ครั้งนั้นเรามีอายุราว ๑๒ ปี ครูพูดไทยไม่ได้ สอนอย่างฝรั่งเจี๊ยบ หนังสือเรียนใช้แบบฝรั่ง ที่สุดจนแผนที่ ก็ใช้แผนที่ยุโรปสำหรับสอน เรารู้จักแผนที่ของเมืองฝรั่งก่อนของเมืองไทยเราเอง หัดพูดหัดอ่านนะให้เข้าใจความเอาเอง ไม่ได้หัดให้แปล แต่พวกเรา ก็พยายามเข้าใจความได้ถึงพงษาวดารอังกฤษ สิ่งที่เราเข้าใจไม่ได้ คือไวยากรณ์ คิดเลขก็ใช้มาตราอังกฤษ แต่เราทำเลขไทยเป็นมาแล้ว เราคงรู้จักมาตราไทยมาก่อน แต่ผู้อื่นที่รู้จักมาตราอังกฤษก่อนมีบ้างกระมัง แต่ความรู้เหล่านี้มาช่วยเราเมื่อโตแล้ว ให้รู้จักเอามาใช้ในทางช้างไทยเราด้วยไม่พักต้องเรียนใหม่ เราได้รู้นิสัยของฝรั่งจากหนังสือเรียน ดีกว่าเรียนแบบที่เขาจัดสำหรับคนไทยในภายหลัง เป็นการเหมาะแก่เราผู้ไม่มีช่องทางจะไปเรียนที่เมืองฝรั่ง ถ้าเวลานั้นเป็นโอกาสเหมือนในชั้นหลัง เราคงจะได้รับพระมหากรุณาโปรดให้ออกไปเรียนด้วยผู้หนึ่ง เป็นลาภของกรมหลวงสวัสดิวัตน์วิศิษฐ์ พระองค์แรกผู้ได้สบโอกาสนี้ นอกจากนี้เรายังได้รับคำแนะนำในการบ้านเมืองอีก ที่เกิดขึ้นเป็นคราวๆ ทางเมืองฝรั่ง และเป็นเวลาเกิดเหตุการณ์เนืองๆ เป็นต้นว่าเยอรมันตีเมืองฝรั่งเศสได้ ราชาธิบดีไทยของฝรั่งเศสล่มกลายเป็นประชาธิปไตย เรากระหยิ่มใจว่าเราได้ความรู้ดีกว่านักเรียนชั้นหลังที่เรียนเฉพาะในเมืองไทยที่เราได้เคยพบ ครูของเราแก่เป็นฝรั่ง แก่ตั้งตัวแก่เป็นครูเต็มที พวกเราต้องรู้จักฟังบังคับ ได้คุณสมบัติเพิ่มขึ้นอีกประการหนึ่ง แต่เฉพาะเรา คุณครูนกทำพื้นมาดีแล้ว ไม่พักลำบาก เรากับกรมพระดำรงราชานุภาพเป็นผู้ที่ครูชอบใจ เอาไว้กินอาหารกลางวันด้วยกันแล้วให้เรียน

เวลาบ่ายอีกด้วย ครูชักนำให้รู้จักกับฝรั่งอื่นผู้เป็นเพื่อน ผลที่ได้จากเรียนภาษาอังกฤษนอกจากกล่าวแล้ว เขียนหนังสือและแต่งหนังสือเป็น ในการเรียนต้องหัดลายมือและเขียนตามคำบอก พวกเราก็อ่านเอามาใช้ในภาษาไทย เขียนจดหมายถึงกันและกันบ้าง แปลเรื่องฝรั่งบ้าง จดบันทึกเรื่องอย่างอื่นบ้าง เขียนขึ้นไปตามอายุ จนถึงแต่งจดหมายเหตุนาฬิกา ที่ได้รับพระราชทาน พระราชดำรัสแนะนำในทางราชการโดยลำดับมา

นิสัยของพวกเรา เห็นใครเขาทำอะไร พอใจจะทำบ้าง นี่เป็นเหตุให้ได้ความรู้ึปะทะ แม้ไม่ได้เรียนเป็นลำดับ ความรู้เช่นนี้ก็เหมือนกันได้เมื่อโตขึ้น สิ่งที่ขึ้น ในพระวินัยกล่าวถึงเรื่องชนิดแห่งดอกไม้ร้อยที่ห้ามไม่ให้ภิกษุทำ พระอรรถกถาจารย์ไม่เข้าใจเสียเลย แก่ถลากไถลไป เจ้าคุณอมรวิรักษ์ขิต (เกิด) วัดบรมนิวาส ผู้รจนานุพพลิกขาวัดนั้นอีกแล ไม่เข้าใจเหมือนกัน เราพบก็เข้าใจ เช่น ดอกไม้ร้อยชนิดที่เรียกว่า “บุริม” แปลตามพยานะว่า “ของที่ทำให้เต็ม” โดยความว่า “ของที่ทำให้เป็นวง” พระอรรถกถาจารย์แก้ว่า เอาตาข่ายวงธรรมาสณีให้รอบ เป็นอาบัติ วงไม้พันรอบสงฆ์ให้ภิกษุอื่นทำต่อได้ อันที่จริง บุริม นั้นได้แก่พวงมาลัยที่ร้อยสวมดอกก็ตาม เถงก้านก็ตาม แล้วเอาปลายเงื่อนทั้งสองผูกบรรจบเป็นวงนั่นเอง ที่ห้ามไม่ให้ภิกษุทำ

เมื่ออายุเราได้ ๑๓ ปี ล้นเกล้าฯ โปรดให้ตั้งพิธีโสกันต์เรากับเจ้าน้องอีก ๔ พระองค์ ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เราเป็นต้น กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เป็นที่ ๒ สมเด็จพระนางเจ้าสุทธันทาภาณุมาภิไธย เป็นที่ ๓ กรมหมื่นวิจิตรวรณปริชา เป็นที่ ๔ น้องหญิงนางคราญอุดมดี เป็นสุดท้าย ๔ ข้างต้น อายุ ๑๓ ที่สุด ๑๑ ฟังสวด ๓ วัน โสกันต์วันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ ตรงวันที่ ๑๐ มกราคม ๒๔๑๕ เป็นประเพณีที่ถือกันมาในพระวงศ์ของทูลกระหม่อม ตามพระดำรัสห้ามของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี พระอัยยิกาของเราว่า พระชันษายังไม่ถึง ๓๐ ห้าม

ไม่ให้ตัดจุก นี่มาสมเข้ากับธรรมเนียมในพระวินัยว่า มีพรรษายังไม่ครบ ๑๐ (ที่นับอายุว่า ๓๐) ห้ามมิให้เป็นอุปัชฌายะ และธรรมเนียมข้างวัดอังกฤษว่า ผู้จะเป็นบิชอป คือเจ้าคณะ ต้องมีอายุ ๓๐ แล้ว ตามธรรมเนียมนี้ คงถือว่าคนที่จัดว่าเป็นผู้ใหญ่แท้ อายุถึง ๓๐ แล้ว ล้นเกล้าฯ พระชนม์ยังไม่ถึง ๓๐ จึงยังไม่ทรงตัดจุก เป็นแต่พระราชทานน้ำพระมหาสังข์แล้วโปรดให้เจ้านายผู้ใหญ่ที่เราจำได้ กรมพระเทเวศร์วัชรินทร์ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบาราบปรัักษ์ ทรงตัด คราวเราโสกันต์ ฤกษ์เช้ารุ่งแล้ว เสด็จอาร์ ผู้เคยทรงตัด เสด็จมาไม่ทันสักพระองค์ โปรดให้กรมหมื่นอนันตการฤทธิ พระเจ้าบวรวงศ์เธอครั้งนั้น ที่เปลี่ยนมาเป็นพระเจ้าราชวรวงศ์เธอครั้งนี้ ชั้นที่ ๒ ทรงตัดพระองค์เดียว ท่านตัดเรา กรมพระสมมตอมรพันธุ์ และสมเด็จพระนางเจ้าสุชนทากุมาริรัตนแล้ว กรมพระเทเวศร์วัชรินทร์ และสมเด็จกรมพระยาบาราบปรัักษ์ จึงเสด็จมาทันตัด กรมหมื่นวิจิตรวราณ-ปรีชาและน้องหญิงนงคราญอุดมดี กรมหมื่นอนันตการฤทธิ ทรงตัดเจ็บมาก บางทีจะเป็นเพราะกรรไกรดี๊ แต่ความรู้สึกว่าไม่เทียมหน้าพี่น้องผู้โสกันต์ไปแล้ว นำให้โทษท่านว่าทรงตัดไม่เป็น เราไม่เคยเห็นท่านทรงตัดที่ในวัง เราก็คำคัญว่าท่านไม่เคย แต่โดยที่แท้ ท่านคงเคยในที่อื่นมามากแล้ว ครั้งนั้นมีแห่กระบวนน้อยทางข้างใน มีรายการแจ้งในโคลงวิวิธมาลี-โสกันต์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕ นั้นแล้ว แต่รายการที่กล่าวถึงในโคลงนั้น โสกันต์คราวปีมะแม ก่อนนี้ปีหนึ่ง แห่อย่างนี้จัดขึ้นคราวแรกเมื่อปีมะเมีย ครั้งโสกันต์เจ้าฟ้ากัณฑ์กระหนักรัตน์และกรมพระเทววงศ์วโรปการ ครั้งนี้เป็นที่ ๓ เปรียบกับแห่โสกันต์ทางนอก ครั้งรัชกาลที่ ๔ แปรกกันมาก แต่หากจะโปรดให้มีแห่เหมือนอย่างนั้น ก็คงไม่ครีกครื้นเหมือน เพราะผิดเวลา ใครเขาจะมาเอาใจจดอยู่ด้วย ทั้งท่านผู้ออกงานก็จะหาทางสะและข้าหลวงหญิงชายตามไม่ได้ง่าย และการโสกันต์ยังจะมีติดกันไปทุกปี อย่างไม่รู้ก็ต้องกร่อย จะทำให้ลำบากแก่คนมากและเปลืองเงินมากเพื่ออะไร

ลั่นเกล้าฯ ทรงเลิกแห่นอกเสียนั้นสมควรแท้ ได้รู้มาว่า ครั้งรัชกาลที่ ๓ พระเจ้าน้องเธอ พระเจ้าลูกเธอ โสกันต์ในพิธีตรุษเป็นพื้น มีแห่เฉพาะ บางครั้ง พระเจ้าลูกเธอ ดูเหมือนไม่ได้แห่เลย เทียบกับครั้งนั้นก็ยังได้ออกหน้ากว่า ต่อมาถึงคราวพระเจ้าลูกเธอโสกันต์ โปรดให้แห่ทางในโดยมาก เห็นพระราชนิยมชัด เป็นธรรมเนียมของเจ้านายผู้ชายจะออกจากพระบรมมหาราชวังชั้นใน ต่อเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร เราโสกันต์แล้ว จึงยังอยู่ในวังต่อมา

อายุเราได้ ๑๔ ปี ถึงการกำหนดบรรพชา แต่ปีนั้นเดือน ๗ ต่อกับเดือน ๘ เกิดโรคป่วงชุกชุม ที่ห่างมานานตั้งแต่ปีระกา เอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ หรือ พ.ศ. ๒๓๙๒ มีพระราชดำรัสสั่งให้เลื่อนไปบวชต่อเมื่อเดือนเก้า ในเวลานั้น ยิ่งว่าขานนาคเป็นทำนอง ต้องหัดกันมาแต่เนิ่น ลำบากไม่ใช่หน่อย พระราชครูมหิธร (ชู) ครั้งยังเป็นหลวงญาณภิรม นายด่านกรมราชบัณฑิต มีหน้าที่เป็นผู้หัด แก่เห็นจะเป็นนักเรียนดีกระมัง แต่เราทนแกลไม่ไหว ว่าอย่างไรแกก็ตีตะบึงไปว่าไม่ถูกๆ จนไม่รู้จะว่าอย่างไร เลยร้องให้จุนแกขึ้นมาบ้าง ไม่ยอมหัดกับแกอีก นิสัยของแกคงชอบยั่วให้ศิษย์เจ็บใจ และมีอุตสาหะทำให้ได้ ส่วนนิสัยของเราชอบบ่ลอบชอบพูดเอาใจ ต่างกันเช่นนี้ อาจารย์เปี่ยมของเรา เคยสอนมคธภาษามาก่อน แก่คงรู้ดี แก่รับหัดสำเร็จ มีการทรงผนวช สมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยวันหนึ่ง ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีระกา เบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ ตรงกับวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๖ พร้อมด้วยกรมพระสมมตอมรพันธุ์ และกรมหมื่นวิจิตรวรณปริชา สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งยังเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธุ์ เป็นพระอุปัชฌายะ หม่อมเจ้าพระธรรมมุนิสหิสาดาเป็นผู้ประทานสรณะและศีลแก่เราเป็นคราวแรกที่เราได้เข้าไปประชุมสงฆ์ ทั้งขานนาคมีบทที่ยืนว่า คืออุกาสระด้วย ประหม่าเป็นอย่างใหญ่ จนถึงตัวสั่นเสียงสั่น พวกเราผนวชเณรแปลกจากธรรมเนียมสามัญ ครองผ้ามีสังฆาฏิและขอนิสัยด้วย การทรงผนวช

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
เมื่อพระชนมายุ ๕ พรรษา

พวกเรา ไม่มีแห่เหมือนครั้งแผ่นดินทุนกระหม่อม ขึ้นเสลี่ยงกั้นกลดเท่านั้น พวกผู้หญิงไม่ค่อยรู้สึกเหมือนโสกันต์ บวชแล้วมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารทั้ง ๓ องค์ ลั่นเกล้าฯ เสด็จส่งด้วยหรือไม่ จำไม่ได้ ถ้าไม่ได้เสด็จก็มีรถหลวงส่ง ที่วัดมีกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์และกรมขุนสิริรัชสังกาศ ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ รวมพวกเราเข้าด้วย ในพรรษานั้นจึงมีพระองค์เจ้าสามเณร ๕ พระองค์ เกือบเท่าครึ่งปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ พ.ศ. ๒๔๑๑ ที่มีถึง ๗ พระองค์ เราอยู่ตำหนักเดียวกับกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ หลังที่เรียกว่าโรงพิมพ์ได้ชื่ออย่างนั้น เพราะเมื่อครั้งทุนกระหม่อมยังทรงผนวชเป็นที่ตีพิมพ์หนังสืออริยกะ ทุนกระหม่อมได้เคยประทับกลางวัน ครั้นร้อนท้องพระโรงสร้างตำหนักเดิมเดิวนี่ เวลาหัวค่ำขึ้นฟังสั่งสอนที่เสด็จพระอุปัชฌายะ ท่านทรงสั่งสอนด้วยศีลและวัตรของสามเณร ฟังเข้าใจได้ ครั้งนั้นยังมีบิณฑบาตเวรคือจัดพระสงฆ์ในพระอารามหลวง ให้ผลัดกันเข้าไปรับบิณฑบาตในพระบรมมหาราชวังชั้นใน วันพฤหัสบดีเป็นเวรของพระสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหารและวัดธรรมยุตอื่น ถึงกำหนดเราเข้าไปบิณฑบาต ใช้เสลี่ยงไปจากวัด ลงเดินที่ในวัง พวกเณรธรรมยุตก็ใช้ห่มดองคาดประคตออกสพายบาตรเหมือนเณรมหานิกาย แต่ในที่อื่นแม้เมื่อเข้าไปหรือกลับออกมาแล้ว ก็ห่มคลุม เข้าทางประตูดุสิตศาสดาที่เป็นทางข้างในออกวัด พระศรีรัตนศาสดาราม พระองค์เจ้าออกทางประตูสนามราชกิจที่เรียกว่าประตูย่าคำ หม่อมเจ้าไฉ่น้ำออกประตูนองคลีลา หรืออะไรที่ออกจนวนตำหนักน้ำท่าราชวรดิษฐ์ พระสามีญออกประตูยาตราสตรียที่เรียกว่าประตูดินประโยชน์ที่ได้จากการบวชเณร หัดประพฤติตัวกวดขันกว่าก่อน เริ่มรู้จักเพื่อจะทรงตัวเอง และรู้จักเพื่อจะอ่อนน้อมผู้อื่นตามภาวะของเขา เราแม้ไม่ใช่เด็กซุกซนจัด แม้ได้รับฝึกหัดในทางมรรยาทมาบ้างแล้ว แต่ยังไม่กวดขันเหมือนในเวลาบวช หรือได้รับฝึกไปที่ละอย่างโดยไม่รู้ตัว มาบวชได้รับสั่งสอนประดังกันวันละหลายอย่าง ทั้งเป็นมรรยาทที่แปลกออกไปก็มี จึงรู้สึกวากวดขัน เราเป็นเด็กที่ร่าเริงอยู่ก็จริง ถึงอย่างนั้นยังต้องอาศัยผู้ใหญ่ทำให้หลายประการ

ตั้งแต่แต่งตัวเป็นต้นไป มาบวชเณรจะต้องทำสำหรับตัวเองเป็นพื้น ตั้งแต่ครองผ้าเป็นต้นไป คฤหัสถ์ผู้ใหญ่ที่มีเชื้อเจ้า เขาอ่อนน้อมแก่พวกเรา ที่สุดอาจารย์เปี่ยมของเราเขาก็ทำอย่างนั้น แต่พวกพระที่สุตสามเณรด้วยกันผู้บวชก่อน ท่านไม่ลงเภาอย่างนั้น ท่านลงพอบเป็นที่ตามความนิยมของบ้านเมืองเท่านั้น เราก็ต้องลงท่านบางประการ ส่วนการศึกษาอื่นไม่ได้มีในเวลาบวช เมื่อจวนออกพรรษา ลั่นเกล้าฯ ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุ และเสด็จประทับที่พระพุทธรัตนสถานมนทिरาราม เสด็จพระอุปัชฌายะเสด็จเข้าไปอยู่เป็นเพื่อนพระเถรานุเถระอื่นผลัดกันเข้าไปอยู่ พวกเรา ๕ องค์ได้เข้าไปสมทบทำวัตร สวดมนต์และบิณฑบาต แต่ไม่ได้อยู่รับใช้ คงเป็นเพราะภิกษุใหม่มีสามเณรไว้อุปฐากไม่ควร บิณฑบาตห่มคลุม อุ้มบาตร เหมือนอย่างนอกวง ในบริเวณพระที่นั่งภาณุมาศจรัญญองค์เดิมที่พระสงฆ์วัดราชประดิษฐ์เข้าไปรับ ครั้นทุนกระหม่อมฯ ยังไม่ได้บวช ก็ท่านจะบวช จะได้ออกจากวง ดุค้อยเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ขึ้น ครั้นบวชแล้ว จวนออกพรรษาก็อยากสึก จะได้เที่ยวไปไหนๆ เหมือนปลาต้องการออกไปหาน้ำลึก แต่ไม่รู้ว่ายอันตรายมีอย่างไร นอกจากนี้กรรมหลวงพรหมวรานุรักษ์จะทรงลาผนวชเมื่อคราวออกพรรษานั้นด้วย ชวนให้เรายากสึกขึ้นอีกมาก เป็นประเพณีของเจ้านายผู้ทรงผนวช จะหัดเทศน์มหาชาติเพื่อถวายในฤดู แต่เราเข็ดพระราชครูมหิธรมาแล้วครั้งหัดขานนาค จึงไม่ขอหัดและไม่ได้ถวาย รัชชิ่งสึกเสียก่อน เพื่อมิให้ออกช่อง เราบวชเป็นสามเณรอยู่ ๗๘ วัน สึกเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีนั้นตรงกับวันที่ ๒๓ ตุลาคม ไม่มีพิธีหลวง จัดเอาเอง สึกแล้วไปอยู่วังกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ตามลำพัง ยายออกมาอยู่ที่นั่น อยู่เรือนเดียวกับยาย แต่คนละห้อง ภายหลังจึงออกมาอยู่ที่บ้านหยาริมประตู่วัง เมื่อกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์เสด็จขึ้นอยู่บนตำหนักใหญ่แล้ว

๔. คราวเป็นพระครู

พอเลิกจากเถร เจ้าพี่ใหญ่ประทานเงิน ๔๐๐ บาทแก่เรา เพื่อจะได้ซื้อเครื่องแต่งตัว เครื่องใช้และเครื่องแต่งเรือน เป็นของไม่เคยรับ อยู่ข้างตื่นเต้นมาก ครั้งยังเด็กได้รับพระราชทานเงินแจกตามคราวนั้นๆ เช่นคราวจันทราครา ได้ ๔ บาท ผู้ใหญ่เก็บเสีย ปล่อยให้จ่ายซื้ออะไรก็ได้ตามลำพังแต่เงินสลึงที่ได้รับพระราชทานในคราวทำบุญพระบรมอัฐิ คราวนี้ถึง ๔๐๐ บาท ยายก็ปล่อย ไม่เก็บเอาเสีย จ่ายอะไรต่างๆ เพลิดเพลิน เรานึกว่าเราเป็นหนุ่มขึ้น ควรแท้จริงจะจ่ายเอง แต่โดยที่แท้ ในการจับจ่ายก็ยังเป็นเด็กอยู่นั่นเอง ไม่รู้จักของจำเป็นหรือไม่ เมื่อจะซื้อ ไม่รู้จักราคาพอดี ไม่รู้จักสิ้น ยังเอาความอยากได้เป็นเกณฑ์ เงิน ๔๐๐ บาทนี้เป็นปัจจัยยังเราให้สُرุ่ยสُر่ายต่อไปข้างหน้าอีก

ครั้งยังอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ล้นเกล้าฯ โปรดให้พวกเราหัดขี่ม้า บ้างบางคราว ออกมาอยู่นอก ใช้ม้าเป็นพาหนะไปไหนๆ เป็นต้นว่าเข้าวัง ไม่ช้าเท่าไรเราก็อขี่ชำนาญ พอขึ้นหลังม้าเป็นวังหรือห่อ เทียวเสียสนุก รู้สึกเป็นอิสระด้วยตัวเอง เหมือนพระเป็นนิสสัยมุตตกะ ถนนบางรัก ถนนสีลม เป็นแดนเที่ยวของเรา เพราะเป็นทางไกลที่หาได้ในครั้งนั้นจะได้ห้อม้า ทั้งเป็นทางไปห้างเพื่อซื้อของด้วย ต่อมาเกิดใช้รถกันขึ้น เป็นรถโถงสองล้อชนิดที่เรียกว่าดอกก้าดบ้าง เป็นรถประทุน สองล้อก็มี ล้อก็มี ผู้นั่งขับเอง ใช้รถมีสารถี ขับเฉพาะเวลาออกงาน เราก็อพลอยใช้รถกับเขาด้วย ขับเองเหมือนกัน สนุกสู้ขี่ม้าไม่ได้ เราตกม้าตั้ง ๔ ครั้ง หรือ ๑๐ ครั้ง ไม่เคยมีบาดเจ็บหรือฟกช้ำสักคราวหนึ่ง ม้าดำที่เราขี่มันเชื่อง พอเราตก มันก็หยุดรอเรา พุดถึงม้าดำตัวนี้ เราอดสงสารมันไม่ได้ คนเลี้ยงดูร้าย คราวหนึ่งเอาบังเหียนฟาดมันถูกตาข้างหนึ่งเสีย เราตกครั้งเดียว มีบาดเจ็บเดินไม่ได้หลายวัน เกือบพาเสด็จกรมพระเทววงศ์โรปรการผู้เสด็จมาด้วยกันตกด้วย เทียวนี้เราขี่ม้า

แซมเทียม ม้าตัวนี้ ขนาดสูงล้ง แต่พยศ ใช้ขี่ไม่ได้ จึงใช้เทียมรถ ตั้งแต่มันพาเราตกกรดแล้ว อย่างไรไม่รู้ พอหายเจ็บ ใช้มันอีก เห็นมันกลายเป็นสัตว์เชื่องไป ภายหลังใช้ขี่ได้ ใช้มันมาจนถึงเวลาเราบวชพระ

ตั้งแต่เกิดธรรมเนียมเลี้ยงโต๊ะอย่างฝรั่ง ธรรมเนียมดื่มมัทชะก็พลอยเกิดตามขึ้นด้วย แต่ในครั้งนั้นใช้มัทชะเพียงชนิดเป็นเมรัย ยังไม่ถึงชนิดสุรา เราตื่นธรรมเนียมฝรั่ง ประราธนาจะได้ชื่อในทางดื่มมัทชะทน พยายามหัดเท่าไรไม่สำเร็จ รสชาติก็ไม่อร่อย ดื่มเข้าไปมากก็เมาไม่สบาย เพราะเหตุเช่นนี้เราจึงรอดจากติดมัทชะมาได้ คนติดมัทชะไม่เป็นอิสระกับตัว ไม่มีจะกิน เตื่อร้อนไม่น้อย เมาแล้วปราศจากสติคุณใจ ทำอะไรมักเกินพอดี ที่สุดหน้าตาและกิจวัตรก็ผิดปกติ กินเล็กน้อยหรือบางครั้งท่านไม่ว่าก็จริง แต่ถ้าเมาแล้วทำเกินพอดี ท่านไม่อภัย ถ้าติดจนอาการปรากฏ ท่านไม่เลี้ยง คิษย์ของเราผู้แก้วดลือกออกไป ยังไม่เคยรู้รส จงประหยัดให้มาก เพราะยากที่จะกำหนดความพอดี

ธรรมเนียมปล่อยให้เล่นการพนันในเทศกาลตรุษสงกรานต์ ทำให้เราเคยมากับการพนัน โตขึ้นก็หิวตามส่วนแห่งทุนที่ใช้เล่น เราเคยเล่นมากอยู่ก็ไฟต่างชนิด นำประหลาดความเพลิน เล่นหามรุ่งหามค่ำก็ได้ ไม่เป็นอันกินอันนอน ถ้าเพลินในกิจการหรือในกุศลกรรมเหมือนเช่นนี้ก็จะได้ อารมณ์ก็จดอยู่ที่การเล่น อาจเรียกว่ามีจิตสมาธิเกือบได้กระมัง อะไรเป็นเหตุเพลินถึงอย่างนั้น? ความได้ความเสียนี้เอง เล่นเสมอตัว คือไม่ได้ไม่เสีย แทบกล่าวได้ว่าไม่มีเลย เล่นได้ ก็มุ่งอยากให้ได้มากขึ้นไป เล่นเสีย ยังน้อย ต้องการแก้ตัวเอากำไร เสียมากเข้า เห็นหากำไรไม่ได้แล้ว ต้องการพอเอาทุนคืน เช่นนี้แลจึงเพลินอยู่ได้ เล่นอย่างเราเสียทรัพย์ไม่ถึงฉิบหาย แต่เสียเวลาอันหาค่ามิได้ของคนหนุ่ม ไปหรือหวนไม่เคยเล่นเพราะเป็นการเล่นของคนชั้นเลว คิษย์ของเราผู้แก้วดลือกออกไป ยังไม่เคยเล่น อย่าริเล่นเลย ตกหล่มการพนันแล้ว ถอนตัวออกยาก เพราะเหตุความเพลินนั้นเอง เราเคยพบคนเล่น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อพระชนมายุราว ๑๕ พรรษา

การพนันถึงฉิบหายย่อยยับ แม้อย่างนั้นยังเว้นไม่ได้ คนมีทรัพย์เล่นไม่ถึงฉิบหาย แต่เสียเวลา ฝ่ายเราได้โอกาสถอนตัวออกได้สะดวก เราตื่นเอาอย่างฝรั่งเข้า ฝรั่งครั้งนั้นที่เรารู้จัก เขาไม่פקีไฟในการพนัน เล่นจะไม่เหมือนฝรั่งจึงจิตจางเลิกไปเอง ภายหลังเมื่อตั้งหลักได้แล้วจึงรู้ว่า การพนันก็เป็นหล่มอบายมุขที่ฝรั่งตกเหมือนกัน ตกตายก็มี กล่าวคือเล่นจนฉิบหายหมดตัวแล้ว เสียใจฆ่าตัวตาย ไฟเป็นอบายมุขซึ่งขึ้นชื่อของฝรั่งอย่างหนึ่งเหมือนกัน

เราไม่มีนิสัยในทางคบสตรี้ แม้ถูกชวน ก็ยังมีชาติดี เพิกเฉยให้คลาดแคล้ว รอดตัวจากอบายมุขอย่างนี้ แต่เราได้เห็นผู้อื่นมีโรคติดตัวมาเพราะเหตุนี้ ทอนชีวิตสังขารและได้ความลำบาก แม้ตามประเพณี สตรีถวายตัวเป็นหม่อม แต่เรายังไม่มีความรักดังกฤษณาในสตรีเลย สุดแต่จะว่า เป็นผู้กระดากผู้หญิง หรือเป็นชนิดที่เขาเรียกว่าพรหมมาเกิด หรือเป็นผู้มาเกิดเพื่อจะบวช อย่างไรก็ได้ เราเห็นอยู่เป็นชายโสดสะดวกสบายกว่ามีคู่ ศิษย์ของเราผู้แก้วัดสึกออกไป ไม่เคยในทางนี้ จงประหยัดให้มากจากหญิงเสเพล แม้จะหาคู่ จงอย่าด่วน จงค่อยเลือกให้ได้คนดี ภูณักเลงเข้า อาจพาฉิบหาย ตั้งตัวไม่ติด

ครั้งนั้น ยิงนกตกปลาเป็นการเล่นที่นิยมของคนหนุ่มเช่นเราผู้ชอบเอาอย่างฝรั่ง แต่เราเป็นผู้ฝึกไม่ขึ้น หรือที่เขาเรียกว่าทำบาปไม่ขึ้น เรายิงนกไม่ฉมังพอที่ถูกแล้วตายทันทีทุกคราวไป บางคราวนกพิราบอันถูกยิงตกลงมาแต่ยังหาตายไม่ เราเห็นตามันปริบๆ ออกสงสาร ดังจะแปลความในใจของมันว่า “ไม่ได้ทำอะไรให้สักหน่อย ยิงเอาได้” ตั้งแต่นั้นมาต้องเลิก แต่เรายังชอบยิงปืนไม่หาย ต่อมาใช้หัดยิงเป้าเล่น เราตกเบ็ดไม่เคยได้ปลาจนตัวเดียว จะว่าวัดหรือกระตุกไม่เป็นยังไม่ได้ ปลายังไม่เคยมากินเหยื่อที่เบ็ดของเราเลย

การอันทำให้เรายับเยินมากกว่าอย่างอื่น คือความสุรุษสุราย ไม่รู้จักประหยัดทรัพย์ มีเงิน ๔๐๐ บาทนั้นเป็นมูล เราไม่ได้เก็บเงินเองที่จะได้รู้สิ้นยัง และยังไม่รู้จักหาเงินที่จะได้นึกเสียตาย ลำคณ่วยายมั่งมี จึงซื้อของไม่ประหยัด จะตัดเสื้อตามร้านเจ๊ก ก็เป็นของที่เรียกว่าไม่ได้แก้ตัว ผ้าก็เป็น

ของมีดื่น สวมอายุเขา ตัดที่ห้างฝรั่งเสียเงินมากกว่า จึงเป็นการที่ปรารถนา ก่อนโดยความเต็มใจ เครื่องใช้เครื่องแต่งเรือนตามร้านแขก มีครีลุ้งของห้าง ไม่ได้ ทั้งไม่พอใจเข้าร้านแขก เห็นเสียครี ทั้งเขาเรียกเงินสดด้วย ชื่อของห้าง ไปเองก็ได้ เขาต้อนรับขับสู้ เขาไว้หน้า ไม่ต้องซื้อเงินสด เป็นแต่เขาจذبญชี และให้ลงชื่อไว้ก็พอ ต่อเมื่อมากเข้า จึงส่งใบเสร็จมาเก็บเงินเป็นคราวๆ ของ ที่ขายนั้นเป็นของประณีตออกหน้าได้ ที่มีของร้านแขกเหมือน ก็ยังมีครีว่าเป็น ของห้าง ด้วยการณดังนี้ ห้างจึงได้เป็นที่โคจรของเรา เห็นอะไรเข้า ซึ่งอยากได้ ไปทั้งนั้น ชื่อเชื่อเหมือนได้เปล่า จะต่อราคาก็เห็นเสียภูมิฐาน ดูเป็นคนปอน ไป ถึงคราวเขาตั้งใบเสร็จมาเก็บเงิน ใบเสร็จใบหนึ่ง มีจำนวนเงินนับร้อยๆ ยัง เป็นบุญที่ไม่ถึงเป็นพันๆ นั้นแลจึงรู้สึกความสิ้นหรือคราวหนึ่ง แต่ไม่อะไรนัก ขอเงินยายมาใช้เสียก็แล้วกัน ถ้าห้างนั้นๆ ส่งใบเสร็จมาเก็บเงินระยะต่างๆ กัน ก็ไม่พอเป็นอะไร แต่ห้างเจ้ากรรม พอรายหนึ่งได้เงินไปแล้วไม่กี่วัน รายที่สอง รายที่สามก็ยื่นใบเสร็จเข้ามาขอเก็บเงิน ยายรักเรามาก ขอคราวใดก็ได้คราว นั้น แม้แต่จะปริปากบ่นก็ไม่มี ฝ่ายเราก็รักยายมากเหมือนกัน เห็นเช่นนั้นยิ่ง เกรงใจยาย ไม่อยากให้ท่านนึกรำคาญใจ จึงขอผลัดเขาไว้ พอได้ระยะจึงใช้ นี่แลเป็นความเดือดร้อนของเรา แต่ไม่ถึงเป็นเหตุประหยัดชื่อของ ความ ลำบากใจนั้นจึงยังไม่วาย คราวหนึ่ง ห้างหนึ่งทนผลัดไม่ไหวถึงยื่นฟ้องศาลคดี ต่างประเทศขอให้ใช้หนี้ แต่เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีบอกมาให้รู้ตัว และขอให้ใช้เสีย เราได้ทำตาม โจทก์เขาก็ถอนฟ้อง ครั้งนั้นอยู่ข้างตกใจ กลัว เสียชื่อเพราะถูกขึ้นศาล เป็นที่ไม่มีเงินจะใช้หนี้ แต่อย่างนั้นยังไม่เข็ด เป็น แต่โกรธและสาปห้างนั้น ไม่ชื่อของเขาอีกต่อไป เป็นหนี้เขา ได้ความเดือดร้อน เช่นนี้ เรายังมีทรัพย์สินสมบัติของตนเอง มีญาติสนิทผู้มีกำลังทรัพย์อาจช่วยใช้หนี้ ให้เรา หนี้ของเราไม่ใช่สินล้นพ้นตัว เป็นแต่เราไม่ปรารถนาจะรบกวนยายให้ได้รับความรำคาญเพราะถูกขอเงินบ่อยๆ เท่านั้น คนไร้ทรัพย์และหาคนสนับสนุนมิได้ เป็นหนี้เขา ถูกเจ้าหนี้ทวง ไม่มีใช้เขา จะเดือดร้อนสักปานไร ถูกเขาฟ้องต้องขึ้น ศาล ถูกเร่งถูกเอาทรัพย์ขายทอดตลาด หรือถูกสั่งให้ล้มละลาย จะได้รับความ อับอายขายหน้าเขาสักปานไร ความเป็นหนี้เป็นดุจหล่มอันลึก ตกลงแล้วถอน

พระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อพระชนมายุราว ๑๕ พรรษา

ตัวได้ยากนัก ขอพวกศิษย์ของเราจงระวังให้มาก

เรายังพอเอาตัวรอด ไม่บ่ป่วยไข้ ในเวลาลำพอง เพราะไม่กล้าทำการที่ยังไม่มีผู้ขึ้นเดียวกันทำ หรือมีผู้ทำแต่ยังไวใจไม่ได้ เช่นเมื่อครั้งยังเป็นเด็ก

ลี้กจากเณรแล้ว เรายังได้เรียนภาษาอังกฤษต่อมากับครูแปดเตอร์สัน แต่เรียนส่วนตัว ณ ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช พร้อมกับพระองค์ท่านและกรมพระเทววงศ์วโรปการ แต่กำลังลำพองทนเรียนอยู่ไม่ได้ ต้องเลิก กำลังนี้เราได้เคยหัดในการประโคมอยู่บ้าง แต่เป็นผู้ไม่มีอุปนิสัยในทางนี้ เรียนไม่เป็น ครั้งยังอยู่ในโรงเรียนฝรั่ง หัดดีดตีบเพลง ดีดสองมือไม่ได้ ดูบทเพลงที่เรียกกันว่าโน้ตไม่เข้าใจ หัดตีระนาด แก้วเชือกผูกไม้ตีเสีย ดีดสองมือไม่ได้อีก แต่จำเพลงบางอย่างได้

ในเวลานี้ เราไม่มีราชการประจำตัว ล้นเกล้าฯ ไม่ได้ทรงใช้เหมือนเมื่อเป็นเด็ก แต่ได้เข้าเฝ้าเวลาประจำวัน และในการพระราชพิธี และการพระราชกุศลอื่นๆ เสมอมาไม่ห่าง

เป็นความอภัพของเราผู้ไม่เคยได้เป็นทหารสมแก่ชาติขัตติยะกับเขาบ้าง เมื่อครั้งยังเยาว์ พวกเจ้าพี่ของเราที่จำได้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช กรมพระเทววงศ์วโรปการ ท่านเคยเป็นนายทหารเล็กๆ แรกจัดขึ้นในพระบรมมหาราชวังชั้นใน บางที่จะอนุโลมมหาดเล็กไล่ก่าในรัชกาลที่ ๓ กระมัง ครั้นท่านทรงพระเจริญเสด็จออกนอกวังไปแล้ว ทหารชุดนั้นก็เลิกเสียด้วย จัดทหารมหาดเล็กหนุ่มๆ ขึ้นข้างหน้า เรายังเด็กอยู่ในปูนนี้ ก็ไม่มีท่าทางจะเข้า ได้เคยเข้าแถวหัดเป็นทหารสมัครอยู่พักหนึ่งที่วังสราญรมย์ ในคราวที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชเสด็จประทับ ไม่ทันถึงไหนก็เลิกเสีย หากว่าเราได้เคยเป็นทหารมาบ้าง จักรู้ลี้กมีหน้ามีตาขึ้นกว่านี้

นึกถึงยาย ในเวลานั้น เห็นหลานกำลังลำพอง ยังไม่เป็นหลักฐาน คงวิตกสักปานไร แต่ไม่รู้จะห้ามปรามอย่างไรกระมัง หรือท่านปลงใจว่า ความละเลิงของคนรุ่นหนุ่มคงจะไปชั่วเล่น แล้วก็ลงรอยเอง

๕. คราวทรงพระเจริญ

แต่เป็นบุญของเราที่เรากลับตัวได้เร็ว ตั้งแต่อายุได้ ๑๗ ปี ทางที่กลับตัวได้ก็เป็นอย่างภาชิที่ว่า “หนามยอก เอาหนามบ่ง” นั่นเอง เราเข้าเฝ้าในวังทุกวัน ได้รู้จักกับหมอปิเตอร์เคว้น ชาวสกอตซ์ เป็นแพทย์หลวง เวลานั้นอายุแก่พ้น ๒๕ แล้ว แต่ยังไม่ถึง ๓๐ แก่เป็นฝรั่งสันโดษ อย่างที่คนหนุ่มเรียกว่าฤๅษี ไม่รักสนุกในทางเป็นนักแสดง เรานิยมกว่าเป็นฝรั่ง เราก็ผูกความคุ้นเคยกับแก ได้เห็นอัธยาศัยและจรรยาของแก และได้รับคำตักเตือนของแกเข้าด้วย เกิดนิยมตาม เห็นความละเลิงที่หมอเคว้นไม่ชอบ เป็นพล่านไป น้อมใจมาเพื่อเอาอย่างหมอเคว้น จึงหายละเลิงลงทุกที จนกลายเป็นฤๅษีไปตามหมอเคว้น ที่สุดแกว่ายังเด็กและห้ามไม่ให้สูบบุหรี่ แกเองไม่สูบบุหรี่เหมือนกัน เราก็สมัครทำตาม และไม่ได้สูบบุหรี่จนทุกวันนี้ เราเห็นอานิสงส์ เราเป็นผู้มีกายไม่แข็งแรง เป็นผลแห่งความเจ็บใหญ่เมื่อยังเล็ก ถ้าสูบบุหรี่ แม้มียายุยืนมาถึงบัดนี้ ก็คงมีโรคภายในประจำตัว หมอเคว้นเป็นทางกลับตัวของเราเช่นนี้ เมื่อภายหลังเราจึงนับถือแก่นอาจารย์ในครั้งนั้นและต่อมา แกก็ได้แนะเราในภาษาอังกฤษบ้าง ในวิชาแพทย์บ้างเหมือนกัน

ส่วนความสุรุษสุรายนั้น เราได้นิมิตต์และงดได้ตามลำพังตนเอง วันหนึ่งเวลาบ่ายจวนเย็น ที่เคยขึ้นม้าหรือขึ้นรถเที่ยวเล่นหรือไปข้างไหน เผลอญฝนตกไปไม่ได้ ที่คนหนุ่มรู้สึกเหงาสักเพียงไร เรานอนเล่นอยู่บนเก้าอี้นอนในเรือน ตาสายแลดูนั้นดูนี่ สิ่งที่เราจับอยู่ที่คราวแรก คือโต๊ะขนาดเล็กกลางตั้งอยู่ข้างเก้าอี้ที่เรานอน เป็นชนิดที่ตั้งกลางห้องสำหรับวางของต่างๆ โต๊ะตัวนั้นเราเห็นที่ห้าง ชั่งงามน่ารักจริงๆ ทั้งรูปพรรณทั้งฝีมือ ในวันนั้นไม้พื้นโต๊ะที่เคยเห็นเป็นแผ่นเดียว ก็แลเห็นเป็นไม้เพลาะ ปากไม้ห่างออก

โรว์ ลวดที่ราวกับคัดขึ้นจากเนื้อไม้ นั่นเอง ก็ปรากฏเป็นไม้หรือเส้นหวายผ่าซีก ติดเข้า ผิวที่แลเห็นชัดเป็นเงาเงา ก็ปรากฏว่าเป็นแต่ทาน้ำมันให้ขึ้นผิว คราวนี้นึกถึงราคาของโต๊ะนั้นแรกซื้อกับราคาในวันนั้น อันจะพึงผิดกันมาก แต่หาได้นึกถึงประโยชน์ที่ได้ใช้โต๊ะนั้นมาโดยกาลด้วยไม่ เห็นไกลกันมาก เห็นซื้อมาเสียเปล่า คราวนี้จับปรารภถึงของอื่นบรรดาที่มีในเรือนก็เห็นเป็นเช่นนั้น แต่นั้นนึกถึงของที่ซื้อมาแล้ว ไม่ชอบใจ ให้คนอื่นเสีย ยิ่งเห็นน่าเสียดายมาก ตั้งแต่นั้นสงบความเห็นอะไรอยากได้เสียได้ ไม่ค่อยได้เที่ยวห้าง ไม่ค่อยได้ซื้ออะไร ใบเสร็จของห้างที่ส่งมาเก็บเงินใบหลังที่สุด เรายังจำได้ มีราคาบาทเดียว ค่ากระดุมทองเหลืองชุบทองสำหรับหนึ่งที่ใช้ติดเสื้อเครื่องแต่งตัวอย่างแปลกๆ ที่เรียกว่าแฟนซีเดรสในการขึ้นปีใหม่ เขาเห็นเราเคยซื้ออะไรบ่อยๆ เขาก็รอไว้ต่อจวนขึ้นปีใหม่ของเขาๆ จึงส่งใบเสร็จมาเก็บเงิน หลายเดือนล่วงมาจนลืมแล้ว

ตกมาถึงเวลานี้ ชีวมาที่เคยวิ่งหรือห่อ ก็เป็นแต่เดิน รีบก็เพียงวิ่งเหยาะๆ ชีวที่ที่เคยเล่นปรี๊ด ก็เป็นเพียงวิ่งอย่างปกติ สวมเสื้อตัดร้านแจ็ก ก็ไม่เห็นเป็นร่อยรำ กลับเห็นเป็นเก้ รู้จักเปลือง รู้จักสังวรไม่เห่อ ของร้านแขกที่เขาไปซื้อมาให้ ก็ใช้ได้เหมือนของห้าง ครีไม่ได้อยู่ที่ของ อยู่ที่ราคาถูก ในเวลานั้น เรายังไม่รู้จักหาเงิน แต่รู้จักประหยัดทรัพย์ลงได้ แล้วลดรายจ่ายลงได้ ก็เหมือนค่อยหาเงินได้บ้าง แม้หาเงินได้คล่อง แต่ไม่รู้จักประหยัดทรัพย์ ก็ไม่เป็นการ ไม่พ้นขาดแคลน หาได้น้อย แต่รู้จักประหยัด ยังพอจะเอาตัวรอด

หมอเคว้นกล่อมเกลามาให้เรียบเข้าได้อย่างนี้แล้ว ถ้ามีปัจจัยชักนำ เราก็คงเข้าวัดโดยง่าย ปัจจัยนั้นได้มีจริงด้วย ตั้งแต่เราสึกจากเณรแล้ว ไม่ใช่เทศกาลเช่นเข้าพรรษาหรือมีงาน เราหาได้ไปเฝ้าเสด็จพระอุปัชฌายะไม่ ยิ่งกำลังลำพองยิ่งหันหลังให้วัดทีเดียว เหตุนั้นเราจึงห่างจากท่าน แม้ในเวลานั้น ก็ยังไม่ได้คิดจะเข้าวัด คืบหนึ่งนอนหลับฝันว่าได้ไปเฝ้าเสด็จพระอุปัชฌายะ ได้รับปฏิสันถารของท่านอันจับใจ โดยปกติท่านช่างตรัสอยู่ด้วย อาจะทรง

ทำปฏิสันถารเช่นนั้น ตื่นขึ้นปฏิสันถารของท่านจับใจยังไม่หาย ปรารถนาจะ
 ได้รับอย่างนั้นจริงๆ คิดจะไปเฝ้า แต่ห่างมาเสียนาน เกรงจะเข้ารอยไม่ถูก จะ
 เก้อ เห็นทางอยู่อย่างหนึ่งจึงเอาโคมนาฬิกาใบหนึ่งตามด้วยน้ำมันมะพร้าว มี
 เครื่องจักรอยู่ใต้ถั่วแ้วแก้วน้ำมัน มีเข็มชี้โมงและลิปดาขึ้นมาจากเครื่องจักรนั้น
 ถึงโປ๊ะครอบ ที่เขียนเลขบอกโมงและลิปดา เป็นของสำหรับตั้งในห้องนอน
 พึ่งมีเข้ามา ตามความคิดเห็นของเรา เป็นของแปลก ไปถวายเป็นที่ว่าได้พบ
 ของแปลก นึกถึงท่าน ได้รับปฏิสันถารของท่านอันจับใจเหมือนในฝัน ตั้งแต่นั้น
 นั้น หาช่องไปเฝ้าอีกค่อยง่ายเข้า ค่อยสนิทเข้าโดยลำดับ จนไม่ต้องหาช่อง ใน
 ที่สุดท่านทรงคุ้นเคย เป็นคนโปรดของท่าน ได้รับประทานพระทนต์ตั้งแต่ครั้ง
 นั้น ในเวลาไปเฝ้าได้รับพระดำรัสในทางคติโลกบ้างในทางคติธรรมบ้าง โดยที่
 สุดแบบแผนในทางพระ ได้รับประทานสมุดเรื่องต่างๆ ของท่านไปลอกไว้เป็น
 ฉบับเป็นอันมาก

การเข้าถึงเสด็จพระอุปัชฌายะ นำให้สนใจในโคลง เรียงนิโหราศาสตร์
 อ่านหนังสือธรรม ตามเสด็จท่าน

โคลงเคยเล่นมาบ้างแล้ว ไม่ต้องหาครู เป็นแต่หมั่นอ่านเรื่องต่างๆ
 สนใจในพากย์ต่างๆ หัดแต่งเรื่องต่างๆ เท่านั้น เรายังไม่เคยแต่งเรื่องยาว
 จนบวชเป็นพระแล้ว จึงได้แต่งเรื่องทรงผนวชของล้านเกล้าฯ แต่เสียดายว่า
 ในตอนทรงผนวชที่เราไม่ได้เห็นเอง และบางอย่างไม่ได้รับพระกระแสรับสั่ง
 ของล้านเกล้าฯ และของเสด็จพระอุปัชฌายะ ยังไม่ถูกก็มี คิดจะแก้ แต่ไม่มี
 โอกาสเสียแล้ว เหตุุนำให้แต่งหนังสือเรื่องนี้ เมื่อครั้งเราเข้ารับราชการแล้ว
 ล้านเกล้าฯ ทรงทราบว่าเราเป็นคนโปรดของสมเด็จพระอุปัชฌายะ จึงตรัสใช้
 ไปเฝ้าด้วยพระราชฐานะเนื่องๆ คราวหนึ่งตรัสใช้ให้เชิญพระราชหัตถเลขา
 คำโคลงทรงอาราธนาเพื่อทรงแต่งเรื่องทรงผนวช ในพระราชหัตถเลขานั้นทูล
 ว่า ถ้าเสด็จอุปัชฌายะมีพระประสงค์จะทรงทราบการนั้นๆ อย่างใดอย่าง
 หนึ่ง จงตรัสสั่งเราไปกราบทูลถาม จะทรงเล่ามาถวาย เหตุุนั้นเราจึงได้รับ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อพระชนมายุราว ๑๕ พรรษา

พระกระแสของล้นเกล้าฯ ในเรื่องนี้มาก พระนิพนธ์ของเสด็จพระอุปัชฌายะ ย่อไปไม่พอพระราชประสงค์ เราปรารถนาถึงเรื่องนี้ ในคราวพ้นจากไข้ ๓ เดือน ยังทำอะไรอันเป็นการเป็นงานไม่ได้ จึงได้แต่งเรื่องนั้น ในครั้งนั้นแม่ไม่ได้ แต่งเรื่องเป็นขึ้นเป็นอัน ก็ยังได้ออกหน้าในทางโคลงอยู่บ้าง ครึ่งทรงพระ ราชนิพนธ์โคลงนิทราชาคริตอนอาบู่หะชั้น เมื่อกำลังพิมพ์โปรดให้ส่งใบแก้ หน้าแทนไปให้ท่านจินตกี ๗ หรือ ๑๐ ท่านๆ ละใบ ตรวจแก้แล้วส่งถวาย ทรงพระวินิจฉัยลงในใบแก้อีกใบหนึ่งแล้วส่งไปแก้พิมพ์ พวกเราผู้เข้าใน จำนวนนั้นยังมีอีก ที่จำได้ กรมพระเทวงค์วโรปการ และกรมพระสมมต-อมรพันธุ์ ได้มีพระเสมอกับท่านจินตกีชั้นสูง เช่นเสด็จป่ากรมหลวงวรเสฐ-สุดา กรมหลวงพิชิตปรีชากร พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) ก็น่าจะรู้สึกว่ามี เกียรติยศอยู่ เราได้ชื่อในทางตาไว จับคำผิดลักษณะโคลงได้บ่อยๆ ผู้ตรวจ เหล่านี้ มีรายชื่อแจ้งในท้ายพระราชนิพนธ์นั้นแล้ว เมื่อบวชพระแล้วทรง ขอแรงแต่งโคลงพงศาวดารบ้าง โคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา บำราบปรปักษ์บ้าง เป็นบทๆ ใช้ในงานพระเมรุ นี่นับว่าได้ออกหน้าในทาง โคลง ตั้งแต่เป็นผู้ใหญ่และมีการทางพระศาสนาแล้ว ไม่ได้สนใจอีก ใฝ่ใจไป ในทางเรียงเรื่องร้อยแก้วเพราะได้ใช้มากในธุระ ครั้งนั้นเราแต่งฉันท์ไม่เป็น เลย ข้อขัดข้องคือรู้จักศัพท์ไม่พอ มาแต่งเป็นต่อเมื่อรู้ภาษาสมคธและแต่ง คาถาเป็นแล้ว ไม่เคยเรียงเรื่องยาว ท่อนที่ออกหน้าคือคำฉันท์แปลศรท-พรตคาถา ในพระราชกุศลสตามาสมัย ที่พระศพสมเด็จพระยาสุตา-รัตนราชประยูร และคำร้องถวายชัยมงคลของนักเรียนมหามกุฏราชวิทยาลัย กลอนแปดไม่เคยทำเลย จะลองบ้าง พ้นเวลามาแล้ว ให้นึกกระดาก เราไม่ พอใจลึกซึ้งในการแต่งคำประพันธ์ จึงไม่ตั้งใจหาดีในทางนี้ เป็นแต่สำเนียงก พอเป็นกับเขาบ้างเท่านั้น

เราเริ่มเรียนโหราศาสตร์กับขุนเทพยากรณ์ (หัด) ตั้งต้นหัดทำปฏิทิน ก่อน เข้าใจยากจริงๆ เพราะเราเอาโหราศาสตร์กับพยากรณ์ศาสตร์รวมเข้า

เป็นศาสตร์อันเดียวกัน นำให้เข้าใจว่าเรียนโหราศาสตร์ ก็เพื่อมีวิชา รู้จัก ทำนายเหตุการณ์ต่างๆ จึงมุ่งไปเสียในทางนั้น และเพราะวิธีสอนบอกพร่อง ด้วย ไม่ได้อธิบายให้เข้าใจจริงคือกิจของโหราศาสตร์ว่าเป็นเช่นไร ปฏิทินคืออะไร ชื่อต่างๆ คือศักราช มาสเกณฑ์ อวมาน หรคุณ และอื่นๆ หมายถึงอะไร เหตุไฉนจึงตั้งศักราชแล้วกระจายออกเป็นองค์เหล่านั้น ราศี องศา ลิปดา กำหนดหมายอะไร ความเดินของพระอาทิตย์ พระจันทร์ และดาวพระเคราะห์ ที่เรียกว่า มัชฌมกัฏฐิ สมมุทกัฏฐิ ต่างกันอย่างไร เป็นอาทิ ในตำราบอก ว่า ถ้าจะทำองค์ชื่อนั้น ให้ตั้งเกณฑ์อย่างนั้น แล้วทำเลขอย่างนั้นๆ เริ่มตั้งแต่ ทำวันธงชัย วันอธิปัตย์ วันอุบาสก วันโลกาวินาส ที่ไม่ได้เกี่ยวกับโหราศาสตร์เลย แต่เกี่ยวกับพยากรณ์ศาสตร์ กว่าจะคลำเข้าใจได้แต่ละอย่างซึ่งยากเสียจริงๆ ข้าพเจ้าไม่แน่ใจว่าใครจะอธิบายได้ทุกคน ใครไม่รู้จักดาวฤกษ์หรือแม้ ดาวพระเคราะห์ด้วย เป็นมีแน่ ขุนเทพพยากรณ์ (ทัต) ถึงแก่กรรมในระหว่างเรียน ได้ไปขอเรียนกับครูเปียครั้งยังบวชและเป็นพระครูปลัดสุวัฒนสุตคุณ ที่วัดราชประดิษฐ์ ตั้งใจจะทำปฏิทินให้จบปี ทำรวมมาได้มากแล้ว ถึงสมมุท พระเคราะห์ เห็นจะกว่าครึ่งแล้ว จับเล่นธรรมะจัดเข้า เห็นเหลวไหลเลยเลิก เราจึงไม่รู้มาก พยากรณ์ศาสตร์ยิ่งรู้น้อย เป็นแต่เสด็จพระอุปชฌายะทรงแนะ ประทานบ้าง ไม่ได้เรียนจริงๆ จังๆ แต่เรายังได้ใช้ความรู้โหราศาสตร์อยู่บ้าง ได้ช่วยชำระชุมนุมเก่าถวายเสด็จพระอุปชฌายะ

เราเรียนธรรมด้วยอ่านหนังสือเป็นพื้น ได้ฟังเสด็จพระอุปชฌายะ ตรัสด้วย คราวนั้นสบเวลาที่สมเด็จพระวันรัตน์ (พุทธสิริ) วัดโสมนัสวิหาร เริ่มเรียงหนังสือธรรมลงพิมพ์แจก หนังสือนั้นใช้สำนวนคาดเป็นคำสอนคน สามัญเข้าใจง่าย ช่วยแก้กุลความเรียนธรรมของเราให้กว้างขวางออกไป เมื่อสนใจอยู่ ความเบื่อหน่ายไม่มี ธรรมที่เป็นเพียงปฏิบัติกายวาจาใจเรียบร้อย อันตรงกันข้ามต่อความลำพองที่เคยมาแล้ว ยังเห็นเป็นละเอียดพอแล้ว ครั้นได้เรียนธรรมที่เป็นปรมัตถ์ แจกเบญจขันธ์ ไตรลักษณ์ อริยสัจ ๔

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อพระชนมายุราว ๑๕ พรรษา

และปฏิเสธสมุปาบท ยิ่งตื่นใหญ่ แต่นิสัยของเราเป็นผู้เชื่อไม่ลงทุกอย่างไป และธรรมกถานั้นๆ มักมีข้อความอันไม่น่าเชื่อปกคลุมหุ้มห่ออยู่ มากบ้าง น้อยบ้าง นี่แหละเป็นเครื่องสดุดของเราให้ซังก แต่เมื่อนิยมในธรรมมีแล้ว ทั้ง ได้ยินท่านผู้ใหญ่ค่านางเรื่องไว้ก็มี ก็พอจะปลงใจเลือกเอาข้อที่เรารับรอง ได้ และสลัดข้อที่เรารับรองไม่ได้ออกเสีย เช่นคำเปรียบว่า ร่อนทองจากทราย เรื่องที่ถูกอารมณ์ของเราคือกาลามสูตร ที่สอนไม่ให้เชื่ออย่างงมงาย ให้ใช้ความดำริของตนเป็นที่ตั้ง ความรู้ความเข้าใจของเราในครั้งนั้นเป็นอย่าง นักรธรรมใหม่ คือไม่เชื่อหว่านตายไป เลือกเชื่อบางอย่าง อย่างที่ไม่เชื่อ เข้าใจว่า ผู้หนึ่งซึ่งหาความละเอียดมิได้ แทรกเข้าไว้ พอใจจะพิสูจน์ให้ปรากฏว่าเป็นเท็จ เต็มดีก็เพียงทอดไว้ ไม่คำนึงถึง ที่เรียกว่าซังเถิด แต่ยังไม่เคยได้ความรู้ในเชิงอักษรวิทย์ว่าเป็นปฤษณาธรรมก็มี เช่นเรื่องมารวิชัย เหมมาเสียว่าไม่จริง ไม่เคยนึกว่าเป็นเรื่องแต่งเปรียบนำพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้า คิดหวนกลับ หลังด้วยอำนาจความอาลัย อันพระองค์หักเสียได้ด้วยเอาความมุ่งดีมาชม แต่เราไม่ใช่ชนิดคนอวดรู้ในทางนี้ ที่เขาตั้งชื่อว่า “ทำโมห์”

เราลงสันนิษฐานว่า จะรู้ธรรมเป็นหลักและกว้างขวางต้องรู้ภาษามคธ จะได้อ่านพระไตรปิฎกได้เอง ไม่เช่นนั้น จะอ่านได้แต่เรื่องแปลเรื่องแต่ง ที่มักเป็นไปตามใจของผู้แปลผู้แต่ง ในเวลานั้น พระปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) อาจารย์เดิมของเรา ย้ายบ้านจากหน้าวัดชนะสงครามไปอยู่บางบำหรุ คลองบางกอกน้อย เหลือจะเรียนกับแก่ได้ พระปริยัติธรรมธาดา (ซัง) อยู่บ้านหน้า วัดรังษีสุทธาวาส ไม่ไกล ทั้งได้เคยเป็นครูสอนมาบ้างแล้ว จึงขอให้แกมาสอน ได้ยินเขาพูดกันว่าจะรู้ภาษามคธกว้างขวาง ต้องเรียนมูลคือกัจจายนปกรณ์ บทมาลาแคบไป ไม่พอจะให้อ่านกว้างขวาง เรียนทั้งที่ปรารถนาจะรู้ดี ที่สุดตามจะเป็นได้ ทั้งบทมาลาที่ได้เคยเรียนมาแล้ว รู้ทางอยู่ จึงตกลงเป็นเรียนมูล ชั้นแรกมีสูตรคือหัวข้อสำหรับท่องจำให้ได้ก่อน ผูกโตอยู่ เราเล่าพลาง เรียนแปลคำอธิบายใจความของสูตรนั้นที่เขาเรียกว่าพฤติในปกรณ์

ไปพลาญ ครูของเราดูเหมือนไม่ชำนาญในมูล แต่พอสอนให้แปลไปได้ แต่ไม่ถนัดนะให้เข้าใจความที่กล่าว ตกเป็นหน้าที่ของเราจะเข้าใจเอาเอง ลงปลายเกาหนังสือที่แปลสำเร็จตลอดถึงคำอธิบายในภาษาไทย ซึ่งเรียกว่า นิสสัยมูลมาให้อ่านเอาเอง การเรียนของเรา อาจารย์มูลเขาคงกล่าวว่า เรียนอย่างลวก ไม่ละเอียดละออ เรากล่าวเอง เรียนแต่พอจับเค้าได้ แม้อย่างนั้นกว่าจะจบถึง ๑๐ เดือน นี่เป็นอย่างไรเร็ว เขาเรียนกันตั้งปีสองปี เราอาจสังเกตเห็นว่า ระเบียบที่จัดในมูลยังไม่ดีมีก้ำก๋าย กล่าวความยืดยาวพื้นผิว เหลือความสามารถของผู้แรกเรียนจะทรงไว้อยู่ ครั้นขึ้นคัมภีร์คือจบเรียนเรื่องนิทานในอรรถกถาธรรมบท เป็นเรื่องดาตของเรานี้แล้ว แต่เราเลือกเอาหนังสือที่ครูถนัดว่าเป็นดี จึงตกลงเรียนอรรถกถาธรรมบท ทั้งเรียนมูลมาแล้ว และแปลพดติของมูลได้เองแล้ว เริ่มเรียนอรรถกถาธรรมบทยังง กว่าจะเอาความรู้ในมูลมาใช้เป็นเครื่องกำหนดได้ ก็เปลืองเวลาอยู่ เรียนคราวนี้รู้จักใช้ความสังเกต เอาความเข้าใจได้ อาจแปลเองได้บ้างตามลำพัง เมื่อเรียนในทางนี้ เราเลือกสร้างพระไตรปิฎกขึ้น วานกรรมหมื่นนฤบาลมุขมัตย์ อธิบดีกรมราชบัณฑิตเป็นธุระ หนังสือบาลีพระวินัยไม่ยากนัก อ่านเข้าใจความได้ติดต่อกันเป็นเรื่อง ซึ่งสนุกจริงๆ

ตั้งแต่เข้าวัดมา และจบเรียนธรรมมา เราปลุกความพอใจในความเป็นสมณะขึ้นโดยลำดับ นึกว่าบวชก็ได้ แต่ยังไม่ได้น้อมใจไปส่วนเดียว เคยเซ็ดเมื่อครั้งยังรุ่น เรามักจิตจางเร็ว ที่สุดห้องเรือนที่แต่งไว้อย่างหนึ่ง ครั้นชินตาจิตไป ต้องยกย้ายแต่งใหม่ มาถึงเวลานี้ จึงยังไม่ไวใจตัวเอง เกรงจะไม่ตลอดไปได้ บวชอยู่นานแล้วลึกลับ ไม่ได้การ เสียเวลาในทางฆราวาส

เมื่ออายุเราได้ ๑๗ ปี กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ทรงผนวชพระ ในเวลานั้น หม่อมเจ้าหญิงจรัสโฉม พระบุตรีใหญ่ของท่านยังอยู่ในครรภ์ ท่านทรงฝากเราให้เป็นธุระ เธอคลอดในเวลาท่านยังทรงผนวช เราได้เอาเป็นธุระ ขวนขวายตลอดการ เป็นผู้รับเธอเป็นลูกในเวลาที่เขาทำพิธีมอบให้มีผู้รับ

เราเพิ่งได้เห็นเป็นครั้งแรก ทั้งเป็นครั้งแรกที่ทำการเกี่ยวกับผู้อื่นในหน้าที่ของ
ผู้ใหญ่ เราเอาธุระมาโดยเรียบร้อยจนถึงท่านลาผนวช

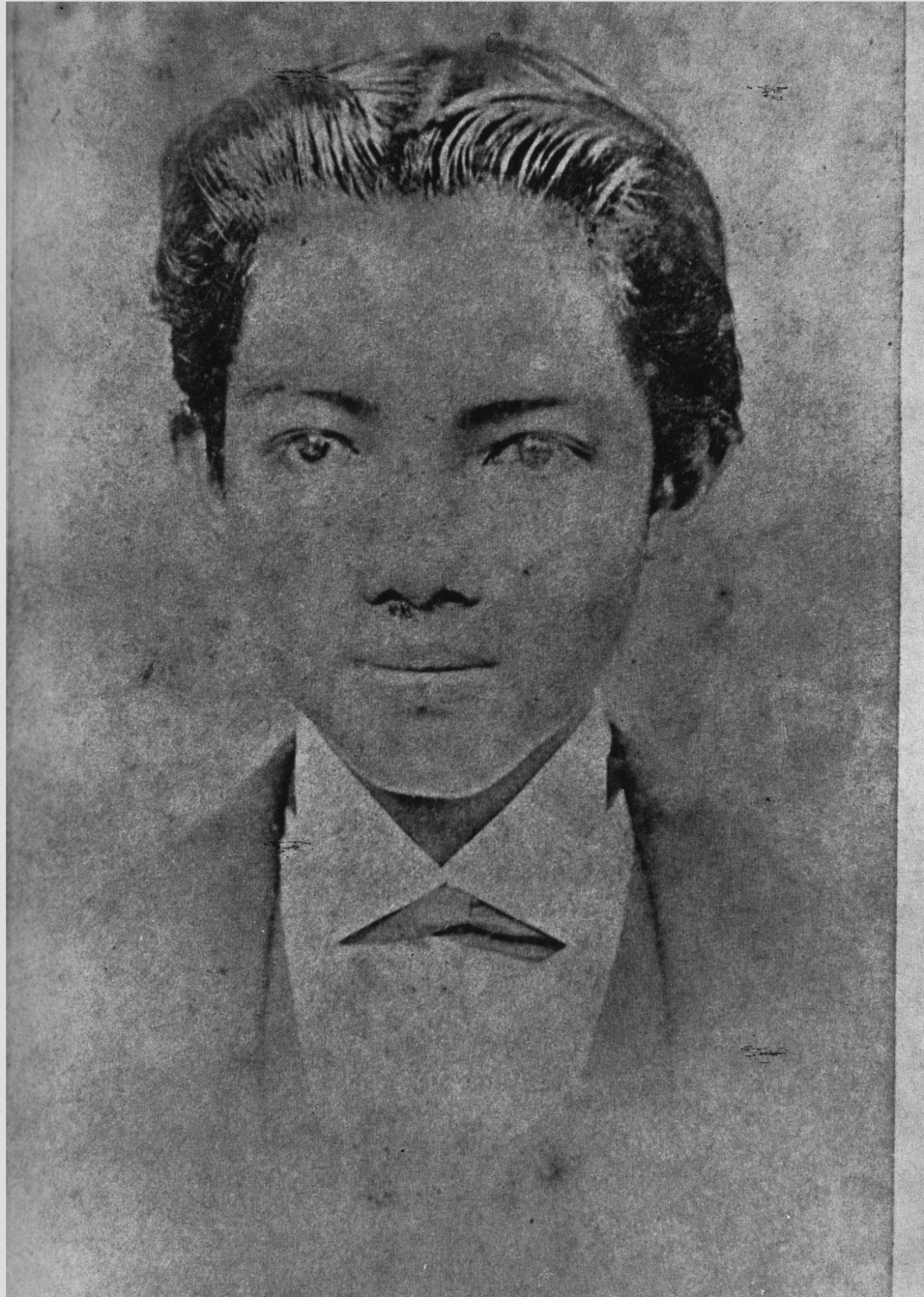
อนึ่ง กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ทรงรับราชการว่าช่างสนะ คือช่างเย็บ
ผู้ชายในเวลานั้น กำลังท่านยังทรงผนวช เตรียมการเฉลิมพระที่นั่งวโรภาศ-
พิमानที่พระราชวังบางปะอิน ลั่นเกล้าฯ รับสั่งให้เราดูการแทนกรมหลวง
พรหมวรานุรักษ์ มีหน้าที่ในการเย็บเสื้อผ้าอันเป็นของผู้ชาย มีทำนองต่างๆ มีธง
ข้างเป็นต้น สำหรับใช้ตกแต่งในงาน ครั้งนั้นธงยังไม่มีที่ซื้อ ต้องทำเองทั้งนั้น
เรายังไม่เคยงาน ออกวิตกว่าจะไม่แล้วทันราชการ แต่ก็ทำจนทัน รับสั่งว่าจ่าย
สินเท่าไรให้ตั้งเบิก เราไม่รู้ว่ามีผ้าต่างๆ ที่จัดซื้อมาใช้นั้นราคาอย่างไร จួយว่าซื้อ
แพงไปจะเป็นที่ระแวงผิดว่าหาเศษ ไม่กล้าเบิก แต่ราชการสำเร็จเป็นที่พอใจ
แล้ว

ต่อมาถึงงานฉัตรมงคล เราได้รับพระราชทานพานทอง คือ พานหมาก
ใหญ่มีเครื่องในพร้อม ๑ เต้าน้ำ ๑ กระโถนเล็ก ๑ เป็นเครื่องยศ กับดวงตรา
เครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้า พร้อมกับกรมพระสมมตอมรพันธุ์
เมื่อวันจันทร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ ปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ ตรง
กับวันที่ ๑๓ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๑๙ ที่ยังทำตามจันทรคติกาล ที่
พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์เดิม และได้รับพระราชทานหีบหมากทองคำลงยา
ราชวดี มีตราพระมหามงกุฎหมายรัชกาลอยู่บนหลัง เมื่อคราวงานพระราช-
พิธีตรุษวันอาทิตย์ เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๘ มีนาคม ปีเดียวกัน
การได้รับพระราชทานพานทองนี้ไม่ดีใจเท่าไรนัก ถ้าทูลกระหม่อมยังทรง
พระชนม์อยู่ ก็คงได้รับพระราชทานมาแต่ครั้งยังเป็นเด็ก ตามอย่างพระเจ้า
ลูกยาเธออื่น และได้ยินเขาพูดว่า เราอยู่ในจำนวนแห่งพระเจ้าลูกยาเธอ
ผู้จะได้รับพระราชทานในคราวอันจะมาถึง ครั้นตกมาเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ
พานทองจึงเลื่อนออกไปตามภาวะตามอายุ ทั้งในเวลานั้น เราเข้าวัดอยู่แล้ว
ด้วย ความรู้สึกมีหน้ามีตาก็อพอกุเลา เป็นแต่เห็นว่าได้ดีกว่าไม่ได้ ไม่ได้

ออกจะเสีย ดูเป็นคนเหลวไหลหรือไม่ได้ราชการ ส่วนตราหุติยจุลจอมเกล้า เล่า เป็นตราสกุลเห็นจิต ครั้งนั้นเขานิยมตราความชอบมากกว่า เพราะในประกาศนียบัตรระบุความชอบลงไว้ด้วย คล้ายประกาศตั้งกรมอย่างเตี้ยๆ ส่วนตราสกุลในประกาศนียบัตรแสดงแต่เพียงว่าทรงเห็นสมควรจะได้รับ เรา ยังไม่มีราชการเป็นหลักฐาน ลั่นหวังตราความชอบ ในพวกเราที่ได้เป็นอย่างดี สูงก็กรมพระนเรศวรฤทธิ์ เพียงมณฑนาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ เท่านั้น แม้ตราสกุล ถ้าได้รับพระราชทานในเวลาชอบแต่งตัว ก็คงไม่จิตทีเดียว ได้รับพระราชทานแล้ว ไม่ได้เคยแต่งถ้ายรูปสักคราหนึ่ง ต่อเมื่อเป็นผู้ใหญ่ใน ฝ่ายพระแล้วจึงรู้ว่า เวลาที่ไม่อยากได้นั้นแล เป็นเวลาสมควรแท้ที่จะได้รับ พระราชทาน เราเองจะยกย่องใครๆ ก็เลือกผู้ที่เขาไม่อยาก และจักไม่ตื่นเต้น

แม้เราเป็นคนเข้าวัดแล้ว ก็ยังต้องออกหน้าเป็นคราวๆ เพราะเป็นคน เคยคบฝรั่ง รู้จักวัตรของฝรั่ง เช่นมีเจ้าฝรั่งเข้ามาเป็นครั้งแรก ก็ได้ออกแขก ได้รับเชิญในการเลี้ยงเวลาค่ำและการสโมสร ลั่นเกล้าฯ ยังไม่ทรงทราบว่ เราเข้าวัด

เมื่ออายุเราได้ ๑๘ ปี ลั่นเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้เข้ารับราชการประจำ ในกรมราชเลขา มีหน้าที่เป็นเจ้าพนักงานสารบบฎีกา หรือกล่าวอีกโวหารหนึ่ง เป็นราชเลขานุการในทางอรรถคดี ในครั้งนั้นศาลที่พิจารณาอรรถคดียังแยก กันอยู่ตามกรมนั้นๆ (ยังไม่ได้จัดกระทรวง) ต่างทูลเกล้าฯ ถวายสารบบ ประจำเดือนมารวมอยู่ในพระองค์สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน และความฎีกา ในครั้งนั้น ศาลฎีกาเรียงพระราชวินิจฉัยในท้ายฎีกาทูลเกล้าฯ ถวาย ทรงลง พระบรมพระนามาภิไธยแล้วจึงจะบังคับได้ตามนั้น ถ้าไม่โปรดตามที่เรียง มา ก็ทรงแก้ไขใหม่ มีพระราชประสงค์จะรวมราชการทางนี้เป็นแผนกหนึ่ง มี เจ้าพนักงานรักษาการ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เรารับราชการในหน้าที่นี้ เราได้เข้ารับราชการ ตั้งแต่วันพฤหัสบดี เดือน ๘ อุตราชคม ขึ้น ๒ ค่ำ ปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ ตรงกับวันที่ ๑๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๒๐ ราชการ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อพระชนมายุราว ๑๕ พรรษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อพระชนมายุราว ๑๕ พรรษา

ที่เราทำนั้น เมื่อกรรมนั้นๆ อันมีหน้าที่พิจารณาบรรลุดี ทุนเกล้าฯ ถวาย
 สารบบประจำเดือนแล้ว พระราชทานแก่เราๆ รวมยอดถวายอีกใบหนึ่ง
 เพื่อทรงทราบว่าในเดือนหนึ่งๆ คดีทุกกรรมเกิดใหม่เท่านั้นๆ ตัดสินเสร็จไป
 แล้วเท่านั้นๆ ยังคงค้างพิจารณาเท่านั้นๆ ดูเพียงสารบบ ก็พอรู้ได้ว่า การ
 พิจารณาคดียังหละหลวมมาก กรรมหนึ่งพิจารณาเดือนหนึ่งไม่ได้ก็เรื่อง
 กรรมนครบาลมีหน้าที่พิจารณาความอาชญา เดือนหนึ่งแล้วเพียง ๒ เรื่อง
 ก็มี ที่สุดจนรวมยอดคดีก็ไม่ถูกกับรายคดี จะฟังเอาว่ารายคดีเป็นถูก จำนวน
 เดือนต่อมาอาจยกรายเก่ามาผิดอีก บางทีตุลาการเองจะรู้ไม่ได้ทีเดียวว่า
 คดีมีเท่าไรแน่ เป็นความยากแก่เราผู้จะรวมยอด ถึงต้องต่อว่าต่อขานกัน
 ไม่รู้จบ ผลที่ได้ก็เพียงให้จำนวนในสารบบหลังกับหน้าตรงกันเท่านั้น อีก
 อย่างหนึ่งเราเป็นผู้รับฎีกาที่เรียงพระราชวินิจฉัยแล้ว จากกรมหลวงพิชิต-
 ปรีชากร อธิบดีศาลฎีกาไปแล้ว อ่านถวายในเวลาทรงพระราชธุระในทางนี้
 โปรดตามนั้น ทรงลงพระนามาภิไธยข้างท้าย ไม่โปรด ทรงแก้ไขใหม่ ตรัสบอก
 ให้เราเขียนแล้วทรงลงพระนามคัดสำเนาไว้แล้ว ส่งต้นถวายกรมหลวงพิชิตไป
 กรมพระนเรศวรฤทธิ์ อธิบดีกรมราชเลขาในครั้งนั้น ทรงจ่ายเสมียนประทาน
 เรา ๒ คน คือพระยาศรีสุนทรโวหาร ครึ่งยังเป็นนายกรม ๑ นายเจิมน้องเขา
 ๑ ยังเป็นเสมียนฝึกหัดทั้ง ๒ คน เขียนหนังสือซ้ำทั้งตกมากด้วย ตกได้ตั้ง
 บรรทัด เราได้ความหนักใจมาก ต้องคิดหาอุบายว่าอย่างไรจะรักษาสำนวนไว้
 ได้ ควรใช้ต้นสารบบเองก็ต้องใช้ นำประหลาดว่า ภายหลังพระยาศรีสุนทร-
 วอหารมีความรู้ทางหนังสือเจริญขึ้นโดยลำดับ เขียนได้เร็วไม่ตก ฟังความที่
 พูดในที่ประชุมแล้วจำไว้ได้แม่น จนได้เป็นเลขานุการในเสนาบดีสภา ยังมีข้อ
 นำประหลาดอีก เขามีลูกชายคนหนึ่งชื่อนายผัน เดียวนี้ (พ.ศ. ๒๔๕๘) เป็น
 หลวงสารประเสริฐ เมื่อยังเด็กเขียนหนังสือตกตั้งบรรทัดเหมือนพ่อ เขาเอา
 มาฝากเราบวชเป็นสามเณร เมื่อเราเป็นผู้ใหญ่ในฝ่ายพระแล้ว หัดให้เขียน
 หนังสือไป หายเขียนตก จนถึงได้เป็นเลขานุการของเรา ในเวลานี้ได้ชื่อว่าเป็น

จินตกวี อันคนมีนิสัยดี ได้รับแนะนำเข้าบ้าง อาจขยายออกได้ตามลำพังของตน พระยาศรีสุนทรโวหาร เป็นคนปุ่นเดียวกับเรา ดูเหมือนเขาได้ความรู้ความเข้าใจจากเราไม่เท่าไรนัก แต่เขานับถือเราเป็นฉันอาจารย์ จนเอาลูกมาฝากอีกต่อหนึ่ง ส่วนหลวงสารประเสริฐ เราจำถือว่าเป็นเจ้าบุญนายคุณของเขา แม้ตัวเขาก็ต้องยอมรับ เราได้เรียนทางอรรถคดี เมื่อครั้งเข้ารับราชการในทางนี้ รู้เพียงฟังคำพยานแล้วสันนิษฐานเอาความจริง และตามยุติธรรมควรจะเป็นอย่างไร ไม่เข้าใจถึงวางบท เพราะในครั้งนั้นกรมต่างๆ พิจารณาแล้วส่งสำนวนให้ลูกขุน ณ ศาลหลวงชี้ขาด คือชี้ว่าใครผิดใครถูก แล้วจึงเป็นหน้าที่ของขุนหลวงพระไกรศรีราชสุภาพดี เป็นผู้รับสัตย์ คือวางบทลงโทษผู้ผิดหรือยกฟ้อง ครั้นมาถึงฎีกา ทรงตัดสินเอง ไม่ได้อ้างบท ยืนตามคำชี้ขาด และรับสัตย์ก็เป็นแล้วไป ทรงแก้ ก็ไปตามยุติธรรมเป็นเค้าเงื่อน และการรู้กฎหมายก็ยังไม่เป็นที่น่าปรารถนา เพราะหนังสือกฎหมายเก่า ก็อ่านเข้าใจยาก และมีพระราชบัญญัติและประกาศออกซับซ้อนกันมามาก ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ กระจัดกระจายกันอยู่ ยากที่จะรวบรวมไว้ได้ ทั้งอาการของผู้ทรงกฎหมายในครั้งนั้น ไม่นำให้เกิดความเลื่อมใส ชั้นใหม่มีแต่กรมหลวงพิชิตปรีชากร พระองค์เดียว ไม่พอจะแก้ผู้อื่นเป็นอันมากให้เป็นผู้นำเลื่อมใสไปทั้งนั้น ถ้าเราสนใจ ก็คงรู้ดีขึ้นกว่านี้อีก ตำแหน่งที่เราทำนี้แล ครั้นเมื่อตั้งศาลสถิตยุติธรรม ยกคดีในกรมทั้งหลายมารวมพิจารณาในใต้บัญชาของเจ้ากระทรวงเดียวกันแล้ว ก็ยังคงมีสืบมา เจ้าพนักงานในตำแหน่งนี้ ได้ไปเป็นกรรมการศาลฎีกา ก็มี กรรมการศาลฎีกาได้เข้ามารับตำแหน่งนี้ก็มีในบัดนี้ เป็นอธิบดีกรมพระสมุหนิติศาสตร์ ในกระทรวงวังด้วย

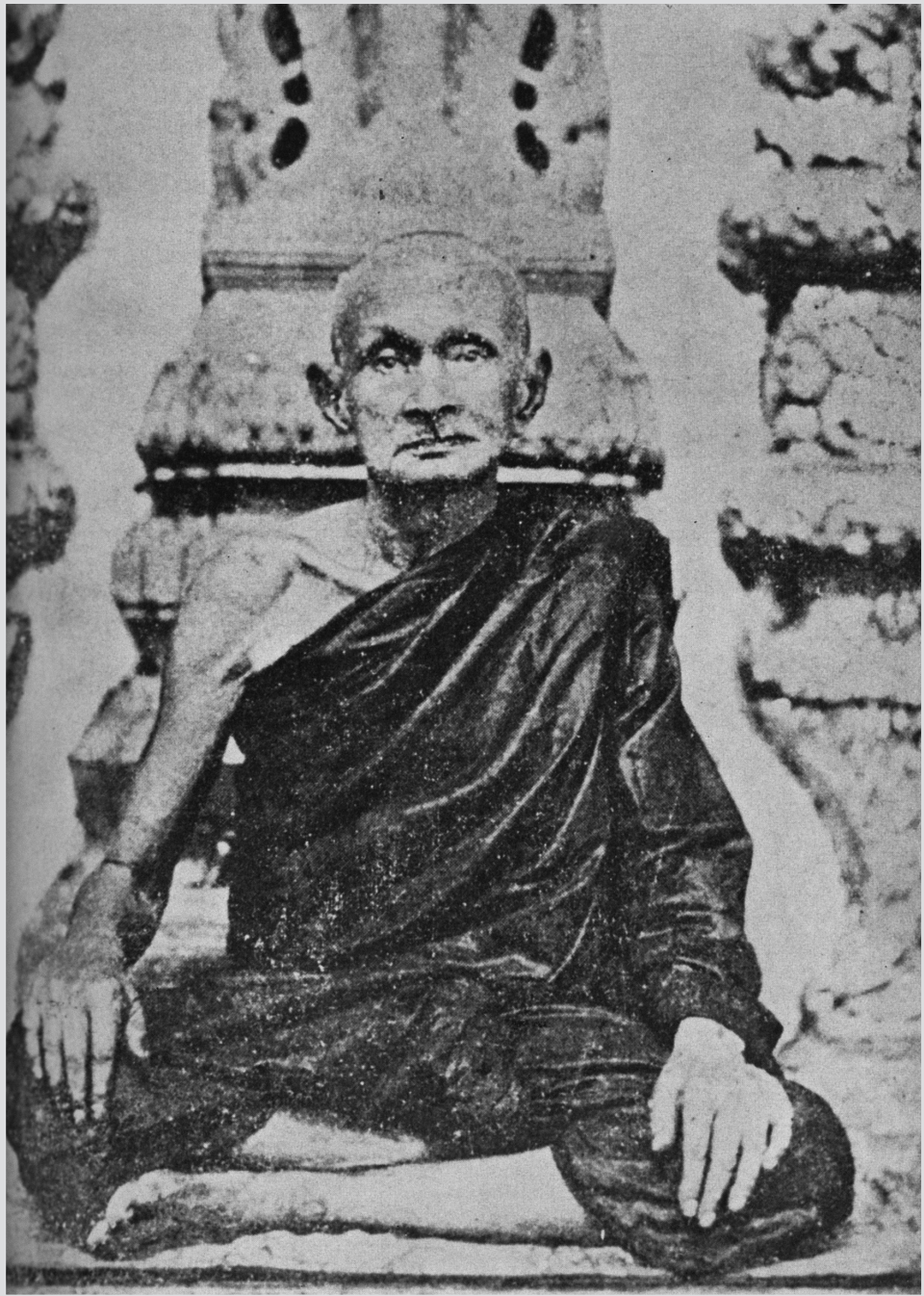
ครั้งนั้น เริ่มพระราชทานเงินเดือนแก่ผู้ทำราชการประจำวันแล้ว ข้าราชการในกรมราชเลขาได้พระราชทานทั่วกัน กรมพระนเรศวรฤทธิ์เป็นอธิบดี กรมพระเทวงษ์ไวยโรปกการ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เข้ามาก่อนเรา เมื่อเราเข้าไป เป็นที่ ๔ ไม่มีเจ้านายอื่นอีกจนเราออกมาบวช นอกจากนี้

ข้าราชการในกรมพระอาลักษณ์ชั้นหลวงชั้นขุนและเสมียน เราข้าราชการอยู่ ๒ ขวบปีเต็ม หาได้รับพระราชทานเงินเดือนไม่ จะเป็นเพราะไม่ได้ทรงนึกถึงหรืออย่างไรหาทราบไม่ เสด็จอธิบดีของเราท่านก็หาได้ทรงชวนขวายนี่ไม่ เป็นแต่ได้รับพระราชทานเงินปีขึ้นกว่าเดิม ๕ ชั่ง เป็นปีละ ๓๕ ชั่ง ตามอย่างเจ้านายรับราชการ ท่านผู้ได้รับพระราชทานเงินเดือนก็ได้รับพระราชทานเงินปีเพิ่มเหมือนกัน เราหาได้กระสับกระส่ายเพราะเหตุนี้ไม่ เหตุว่าเคยทำราชการมาด้วยความรักดี ยังไม่เคยได้รับพระราชทานเงินเดือน ทำไปด้วยน้ำใจเช่นนั้น มีราชการไม่อยู่เปล่า และทรงสนธิสนมด้วย เป็นพอแล้ว ทั้งในเวลานั้นเราไม่ได้จับจ่ายเลี้ยงตัวเอง ยายยังเป็นธรรมาอยู่ ไม่รู้จักสิ้นยัง และเหตุต้องการเงินใช้กล่าวคือสุรุ่ยสุร่ายเราก็งดได้แล้ว เสียแต่เรามีราชการในเวลาที่เราเข้าวัดอยู่แล้ว

ตั้งแต่เข้ารับราชการแล้ว เราปลงใจว่าจักหาได้บวชเลยไปไม่ ถ้าทำอย่างนั้นดูเป็นทั้งราชการ เห็นแก่ประโยชน์ตัวมากเกินไป ในเวลานั้น เสี่ยงพวกสยามหนุ่มขอนว่าพระสงฆ์ว่า บวชอยู่ไม่ได้ทำประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งให้แก่แผ่นดิน ขี้เกียจ กินแล้วก็นอน รับบำรุงของแผ่นดินเสียเปล่า ฝ่ายเราไม่เห็นถึงอย่างนั้น เห็นว่าพระสงฆ์ยังตั้งใจจะทำดี แต่เป็นเฉพาะตัว เพราะไม่มีการอย่างอื่นเช่นตัวเรา ท่านนั้นก็จักจัดว่าเป็นดี จึงไม่อาจปฏิเสธคำที่ว่าไม่ได้ทำประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งให้แก่แผ่นดิน ยังไม่มีญาณพอที่จะเห็นกว้างขวางไปว่า พระสงฆ์ได้ทำประโยชน์แก่แผ่นดินมากเหมือนกัน มีสิ่งสอนคนให้ประพฤติดี เอาธุระในการเล่าเรียนของเด็กบุตรหลานราษฎรเป็นอาทิ ข้อสำคัญคือเป็นทางเชื่อมให้สนิทในระหว่างรัฐบาลกับราษฎร ในครั้งก่อน พระสงฆ์ยังเป็นกำลังของแผ่นดินมากกว่าเดี๋ยวนี้ ญาณเช่นนั้นยังไม่พบ จึงกระดากเพื่อจะละราชการไปบวชเสีย แต่ยังคงไปเฝ้าเสด็จอุปัชฌายะและเรียนภาษามคธอยู่ตามเดิม แต่ซาตาของเราเป็นคนบวชกระมัง วันหนึ่งเฝ้าฎมกรมพระเทววงศ์โรปการทรงล้อเราว่า เป็นผู้เข้าวัดต่อหน้าพระที่นั่ง แต่ลั่นเกล้าฯ หา

ได้ทรงพระสำรวลตามไม่ ทรงถือเอาเป็นการ ทรงเกลี้ยกล่อมจะให้เราสมัคร
 บวช เรากลับทูลตามความเห็นเกรงจะเป็นทั้งราชการ พระราชทานกระแส
 พระราชดำรัสอธิบายว่า ถ้าเราบวชจักได้ราชการเพียงไร ไม่เป็นอันทิ้ง จนเรา
 หายกระดากใจเพื่อจะบวช ตรัสพลบอย่าให้เราห่วงถึงยาย เพราะท่านชราแล้ว
 ก็คงตายมือหนึ่ง ตรัสขอปฏิญญาของเราว่าจะบวช เราเกรงจะไม่ตลอด เพราะ
 ยังไม่ไวใจของตัวเองอันเปลี่ยนเร็วเมื่อครั้งรุ่นหนุ่ม จึงไม่กล้าถวายปฏิญญา
 เป็นแต่กราบทูลว่า ถ้าจะสึก จะสึกเมื่อพ้นพรรษาแรก พ้นจากนั้น เป็นอันจะ
 ไม่สึก พระราชทานปฏิญญาไว้ว่าบวชได้ ๓ พรรษาแล้ว จักทรงตั้งเป็นต่าง
 กรม ทรงอัสมเด็จพระปรमानุชิตชิโนรส ครั้งเป็นกรมหมื่นอนุชิตชิโนรส
 เป็นตัวอย่าง ครั้งนั้นเจ้านายพวกเราได้เป็นต่างกรมแล้ว เพียง ๔ พระองค์
 เป็นเจ้าฟ้าชั้นใหญ่ทั้งนั้น และเราจะมาเป็นที่ ๕ เหลือที่จะเอื้อมคิดไปถึง จึง
 ไม่ได้เอามาเป็นอารมณ์เสียเลย จนวันมีพระราชดำรัสสั่งให้เตรียมรับกรม
 ดังจะกล่าวข้างหน้า

ตั้งแต่ทรงทราบว่าเป็นผู้เข้าวัด ดูทรงพระกรุณามากขึ้น และมี
 ราชการในทางวัดเพิ่มขึ้น เมื่อมีพระราชฐานะถึงเสด็จพระอุปัชฌายะ รับสั่ง
 ใช้เราเชิญพระกระแสรับสั่งมากราบทูลบ้าง เชิญพระราชหัตถเลขาถวาย
 บ้าง เมื่อคราวจะฉลองวัดนิเวศน์ธรรมประวัติเกาะบางปะอินที่ทรงสร้างใหม่
 โปรดเกล้าฯ ให้เรามีหน้าที่เป็นผู้ดูการจารึกอักษรต่างๆ ในแผ่นศิลาและติด
 ศิลาจารึกนั้นตามที่ เรียกช่างเขียนหนังสือขอมจากกรมราชบัณฑิต ช่างเขียน
 หนังสือไทยจากกรมพระอาลักษณ์ ช่างแกะจากกรมศึกษาปณสิทธิการและ
 กรมช่างสิบหมู่ มาตั้งกองทำแล้วนำขึ้นไปติด เร่งรัดทำแล้วเสร็จทันงานฉลอง
 ทรงใช้สร้อยเราในราชกิจนั้นๆ สนิทสนม จนถึงเวลากลับถวายบังคมลาออก
 มาบวช

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลังกรณ
พระอุปัชฌาย์

๖. สมัยทรงผนวชพระ

ธรรมเนียมเก่า ชายผู้เกิดต้นปีไปหากกลางปี มีอายุนับโดยปีได้ ๒๑ ปี อุปสมบทได้ ผู้เกิดพ้นกลางปีไปแล้ว ให้อุปสมบทต่อเมื่ออายุ ๒๒ โดยปี ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ธรรมเนียมในราชการพออายุ ๒๑ ก็อุปสมบทได้ ต่อมา พระมหาเถระในธรรมยุตติกนิกายเห็นว่า คนเกิดต้นปีอาจอุปสมบทได้ในปีที่ ๒๐ ที่ทอนเข้ารอบแล้ว ได้ ๑๙ ปี มีเศษเดือน พอจะประจบเข้ากับเดือนที่อยู่ในครุฑเป็น ๑ ปี และได้อุปสมบทแก่คนมีอายุเพียงเท่านั้นมาเป็นบางครั้ง เฉพาะบุรุษพิเศษ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ก็ได้ทรงอุปสมบท เมื่อพระชนมายุเท่านี้ เมื่อมีตัวอย่างมาแล้ว เราจึงกราบทูลเสด็จพระอุปัชฌายะ ขอประทานพระมติในการบวช ท่านทรงอำนวยให้อุปสมบทในปีที่ ๒๐ จึงนำความนี้กราบทูล ล้นเกล้าฯ ทรงพระอนุมัติ เป็นอันตกลงว่าจักอุปสมบทในปีที่ ๒๐ นี้ เดิมกรมพระเทววงศ์โรปรการจักรทรงผนวชในปีนี้ แต่มีราชการต้องงดไป คงบวชแต่เราผู้เดียว สมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยวันหนึ่ง รุ่งขึ้นอุปสมบทที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันศุกร์ เดือน ๘ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีเถาะ เอกศก จุลศักราช ๑๒๔๑ ตรงกับวันที่ ๒๗ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๒๒ เสร็จอุปสมบทกรรมเวลาบ่าย ๑ โมง ๔๑ ลิปดา สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระอุปัชฌายะ พระจันทรโคจรคุณ (จันทรสี) วัดมกุฏกษัตริย์ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ สวดองค์เดียว ตามแบบพระวินัย ธรรมเนียมที่ใช้กันมาสวดคู่ ท่านผู้อยู่ข้างขวาเรียกกรรมวาจาจารย์ ท่านผู้อยู่ข้างซ้าย เรียกอนุสาวนาจารย์ เรียกอย่างเขินๆ เพราะอนุสาวนาเป็นเอกเทศของกรรมวาจา จะหมายกรรมวาจาเป็นญาติ ก็แยกกันสวดไม่ได้ อย่างไรก็ตาม เราเห็นว่า คงเกิดขึ้นในหมู่ที่ไม่เข้าใจบาลีสวดเข้าคู่กัน เป็นอันทานกันเอง รูปหนึ่งสวดผิด การสวดย่อมลุ่ม ฐู้ได้ง่าย เป็นวิธีชอบกลอยู่ แต่ท่านผู้รู้มักรังเกียจว่าสวดไม่สะดวก ว่าอักษรไม่ตระหนัก แต่บวชออกแขกยังคงใช้กันมา วัน

แต่ในคราวทำทัฬหีกรรมคือบวชซ้ำ สวดแต่รูปเดียว ครั้งลั่นเกล้าฯ ทรงอุปสมบท มีพระกรรมวาจาจารย์รูปเดียว ตั้งแต่นั้นมาพระเจ้าน้องยาเธอทรงอุปสมบท มีพระกรรมวาจาจารย์รูปเดียวตามอย่าง แต่หม่อมเจ้าคงสวดคู่ คราวนี้กลายเป็นจัด ชั้นเอกสวดรูปเดียว ชั้นโทสวดคู่ แต่ตามวัดก็ใช้สวดรูปเดียวตามชั้นบ้าง นิกคูก์ชั้น อย่างไรก็ตามจึงกลายเป็นยศ คนสามัญที่สุดคนของหม่อมเจ้าเอง พอใจจะมีพระกรรมวาจาจารย์รูปเดียวก็มีได้ ส่วนหม่อมเจ้าเองมีไม่ได้ เหตุไฉน เจ้าคุณจันทโรจรัญ ผู้เป็นเพียงพระราชอาคันตุกะ จึงเป็นพระกรรมวาจาของเรา มีเป็นธรรมเนียมในราชการ พระอุปัชฌายะ หลวงเลือก พระกรรมวาจาจารย์ เจ้าตัวผู้บวชเลือก เราเลื่อมใสอยู่มากในเจ้าคุณจันทโรจรัญ เห็นอาการของท่านเคร่งครัดและเป็นสมณะดี มีฉายาอันเย็น เช่นพระราหุล ครั้งยังเป็นพระทารกกล่าวชมสมเด็จพะศาสดา ฉะนั้น ทำทางรู้จักกับท่านไว้มาก่อนแล้ว ครั้นถึงเวลาบวช จึงเลือกท่านเป็นพระกรรมวาจาจารย์ ไม่ต้องการท่านผู้มียศสูงกว่า เราพอใจว่าได้ท่านเป็นพระกรรมวาจาจารย์ ตั้งแต่นั้นมาจนทุกวันนี้ ในคราวที่เราบวชนั้นเห็นได้ว่าลั่นเกล้าฯ ทรงกังวลอยู่ พอเที่ยงแล้วก็เสด็จออก ไม่ต้องคอยนาน บวชแล้วมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารนี้ ลั่นเกล้าฯ หาได้เสด็จส่งไม่ โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์เสด็จมาส่งโดยรถหลวง เสด็จพระอุปัชฌายะโปรดให้อยู่คณะกุฎี ที่เป็นคณะร้าง ไม่มีพระอยู่ในเวลานั้น นี่เป็นเหตุให้เราเสียใจ เพราะได้เคยอยู่ที่โรงพิมพ์ที่เคยประทับของทุนกระหม่อมมาแล้ว ทั้งอยู่ห่างจากท่านออกไปด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงตั้งตนเป็นคนห่างบ้าง แต่พระประสงค์ของท่านว่า เราอยู่ที่นั่น คณะกุฎีจะได้ไม่เปลี่ยว แต่เราก็อยู่สองคนกับตาจ้อยอายุ ๗๐ แล้ว ที่ยายจัดให้มาอยู่เป็นเพื่อนเท่านั้น แต่อยู่ก็สบาย เงียบเชียบ มีคนหลายคนก็แต่เวลาในเพลที่เขาเชิญเครื่องมาส่ง

ถึงหน้าเข้าพรรษา ลั่นเกล้าฯ เสด็จถวายพุ่มที่วัดนี้ เคยเสด็จทรงประเคนพุ่มพระเจ้าน้องยาเธอ ผู้ทรงผนวชใหม่ถึงตำหนัก เป็นการทรงเยียนด้วย เสด็จกุฎีเรา ทรงประเคนพุ่ม เราเห็นท่านทรงกราบด้วยเคารพอย่าง

เป็นพระ แปลกจากพระอาการที่ทรงแสดงแก่พระองค์อื่นเพียงทรงประคอง
อัญชลี เรานึกสลดใจว่า โดยฐานเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ท่านก็เป็นเจ้าของเรา
โดยฐานเนื่องในพระราชวงศ์เดียวกัน ท่านก็เป็นพระเชษฐาของเรา โดยฐาน
เป็นผู้แนะนำราชการพระราชทาน ท่านก็เป็นครูของเรา เห็นท่านทรงกราบ แม้
จะดีกว่าท่านทรงแสดงเคารพแก่ธงชัยพระอรหันต์ต่างหาก ก็ยังวางใจไม่ลง
ไม่ปรารถนาจะให้เสียความวางพระราชหฤทัยของท่าน ไม่ปรารถนาจะให้ท่าน
ทอดพระเนตรเราผู้ที่ท่านทรงกราบแล้วถือเพศเป็นคฤหัสถ์อีก ตรงคำที่เขา
พูดกันว่ากลัวจัญไรกิน เราตกลงใจว่าจะไม่สึกในเวลานั้น แต่ทำได้ทุลไม

คราวนี้ เสด็จพระอุปัชฌายะ หาค่อยได้ทรงสั่งสอนเหมือนเมื่อครั้ง
เป็นสามเณรไม่ เป็นเพราะท่านเลิกละเป็นพระอุปัชฌายะเสีย ทรงรับเป็นเฉพาะ
บางคน พระใหม่ของท่านจึงมีไม่กี่รูป ท่านทรงสอนพระอื่น กลับทรงสอบถาม
เราด้วยซ้ำ ในพรรษาต้น อยู่ข้างได้ความสุข เพราะความเป็นไปลงระเบียบ
และเจียบเจียบ เข้าบางวันไปบิณฑบาต เข้า ๒ โมงครึ่ง ลงนมัสการพระที่
พระอุโบสถ กลับขึ้นมาแล้วจึงฉันเช้า แต่นั่นว่าง สุดแล้วแต่จะน้อมเวลาไป
กลางวันพัก บ่ายดูหนังสือเรียน พอแดดร่มไปกวาดลานพระเจดีย์ กลับจวน
ค่ำ หัวค่ำเรียนนมคณาชากับพระปริยัติธรรมธาดา (ช่วง) เหมือนอย่างเคยเรียน
ที่วัง ยังเรียนอรรถกถาธรรมบทอยู่นั่นเอง แต่กำลังเคร่ง เงินทองไม่เกี่ยวข้อง
อาจารย์พลอยขาดผลที่เคยได้เป็นรายเดือนด้วย ๒ หุ่่มครึ่งลงนมัสการ
พระสวดมนต์ฟังสิกขาที่พระอุโบสถ เสด็จพระอุปัชฌายะมักประทับตรัสอยู่
จนเวลาราว ๔ หุ่่มจึงเสด็จขึ้น พระไม่อยู่รอ ต่างรูปต่างไป เว้นแต่ผู้ที่ท่านตรัส
อยู่ด้วย ฝ่ายเราเคยมาในราชการ ทั้งท่านตรัสกับเราเองโดยมากด้วย รออยู่
กว่าจะเสด็จขึ้นจึงได้กลับ แต่นั่นเป็นเวลาสาธยายและเจริญสมณธรรม
กว่าจะถึงเวลานอนราว ๒ ยาม สวดมนต์ที่เป็นพระสูตรต่างๆ บรรดาที่มีใน
สมุดพิมพ์แบบธรรมเนียมครั้งรัชกาลที่ ๔ เราเล่าจำได้มาแต่ก่อนอุปสมบทแทบ
ทั้งนั้น ไม่พังกาลปากด้วยการนี้ ต้องเล่าเติมบางอย่างที่ไม่มีในนั้น เราเล่าที่

วัดนี้ ปาติโมกข์ทั้งสอง และองค์นิสสยมุตตะกะเป็นต้น ที่สำหรับเป็นความรู้ ไม่ได้ใช้เป็นสวดมนต์

ศึกษารธรรมและวินัยหนักเข้า ออกจะเห็นเสด็จพระอุปัชฌายะทรงในทางโลกเกินไปเสียแล้ว นี่เป็นอาการของผู้แลเห็นแคบดิ่งไปในทางเดียว ต่อเป็นผู้ใหญ่ขึ้นเอง จึงเห็นว่ารู้ทางโลกก็เป็นสำคัญ อุดหนุนรู้ทางธรรมให้มันให้กว้าง พระศาสดาของเราก็ได้ความรู้ทางโลกเป็นกำลังช่วย จึงประกาศพระพุทธศาสนาด้วยดี ในเวลานี้คนเช่นนั้นเขาคงเห็นเราทรงในทางโลกเกินไปเหมือนกัน ครั้งนั้น ใครจะไปอยู่ในสำนักเจ้าคุณจันทร์โคจรคุณ ที่วัดมกุฏกษัตริย์ซึ่งครั้งนั้นเรียกวัดพระนามบัญญัติ เพื่อสำเนียงความปฏิบัติของท่าน พอออกพรรษาแล้ว พุดแก่ท่าน พูลขอพระอนุญาตของล้นเกล้าฯ พูลลาเสด็จพระอุปัชฌายะ โปรดให้ไปสมปรารถนา เป็นคราวแรกที่เจ้านายพวกเราไปอยู่วัดอื่น นอกจากวัดบวรนิเวศวิหารนี้และวัดราชประดิษฐ์ ได้ไปอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริย์เมื่อเดือนพฤศจิกายนปีนั้นเอง แต่แรกท่านให้อยู่คณะด้านตะวันออกที่กุฏิตรงสระด้านเหนือที่เราสร้างเอง แต่บัดนี้ชำรุดและรื้อเสียแล้ว ภายหลังขออนุญาตอยู่ในคณะของท่านทางคณะตะวันตก ท่านให้อยู่ที่หอไตรหลังกุฏิใหญ่ของท่าน ท่านฝากเราให้เรียนมคธภาษาต่อเจ้าคุณพระพรหมมุนี (กิตติสาระ) ครั้งยังเป็นบาเรียน เรียนมังคลัตถปิณี พอคำอาจารย์มาสอนที่กุฏิ

เราไปอยู่วัดนั้น เป็นครั้งแรกที่เราได้พบว่า ความปฏิบัติวินัยของพวกพระธรรมยุตแพกกันโดยวิธีเช่นถือวิกัปอดิเรกจีวรภายใน ๑๐ วันเหมือนกัน แต่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร วิกัปหนึ่งเดียวแล้ว ฝ่ายที่วัดมกุฏกษัตริย์ เมื่อถอนแล้วต้องวิกัปใหม่ทุก ๑๐ วัน เป็นอย่างนี้ ได้ความว่า ในครั้งนั้น คณะธรรมยุตมีหัววัดเป็นเจ้าสำนักอยู่สอง วัดบวรนิเวศวิหารที่เป็นเจ้าคณะ ๑ วัดโสมนัสวิหาร ๑ สองสำนักนี้ ปฏิบัติวินัยก็ดี ธรรมเนียมก็ดี แพกกันไปบ้างโดยวิธีแม้ธยาสัยก็แพกกัน วัดอื่นที่ออกจากสองวัดนั้นหรือเนื่องด้วยสองวัดนั้น

ยอมทำตามห้วงวัดของตน เหตุแห่งกันของสองวัดนั้น เราควรจะถามเจ้าคุณพระกรรมวาจาจารย์ของเราได้ทีเดียว แต่พลาดมาเสียแล้ว หาได้ถามไม่เข้าใจตามความสังเกตและพบเห็นว่า เมื่อครั้งทูลกระหม่อมยังทรงผนวช ครั้นเมื่อเสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารแล้ว สมเด็จพระวันรัตน์ (พุทธิสิริ) ครองคณะวัดราชาธิวาสอยู่ข้างโน้น ทูลกระหม่อมทรงเปลี่ยนแปลง หรือตั้งแบบแผนอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นข้างนี้ สมเด็จพระวันรัตน์อยู่ข้างโน้นบางทีจะไม่รู้ คงทำตามแบบที่ใช้ครั้งเสด็จอยู่วัดราชาธิวาส ข้างเสด็จพระอุปัชฌายะเสด็จย้ายจากวัดมหาธาตุมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารกับทูลกระหม่อม ไม่ได้เคยเสด็จอยู่วัดราชาธิวาส คงทรงตามแบบที่ใช้ในวัดนี้สืบมา การเปลี่ยนแปลงอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่เคยมีประกาศให้รู้ทั่วกันหรือบังคับนัดหมายให้เป็นตามกัน จนถึงเราเป็นผู้ครองคณะ ฟังจะมีขึ้นบ้างเมื่อมีหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์ขึ้นแล้ว ครั้นทูลกระหม่อมทรงลาผนวชไปเสวยราชย์แล้ว เสด็จพระอุปัชฌายะเป็นเจ้าคณะ แต่ท่านไม่ได้เป็นบาเรียนและท่านทรงถ่อมพระองค์อยู่ด้วย ฝ่ายสมเด็จพระวันรัตน์เป็นผู้ใหญ่แก่พรรษากว่าท่าน ต่อมาเป็นสังฆเถระในคณะด้วย เป็นบาเรียนเอก มีความรู้คัมภีร์เชี่ยวชาญ ทั้งเอาใจใส่ในการปฏิบัติจริงๆ ด้วย แต่ไม่ล้นหลามในทางคติโลกเลย ข้างเสด็จพระอุปัชฌายะโปรดถือตามแบบเดิม ข้างสมเด็จพระวันรัตน์ชอบเปลี่ยนแปลง มีอหิชาคัยเป็นธรรมเนียมแต่ สององค์นั้นไม่ได้หารือและตกลงกันก่อน เมื่อฝ่ายหนึ่งจะแก้ไขธรรมเนียมเดิม ใครจะแก้ไขไปอย่างไรก็ได้ มุ่งในที่แคบคือเฉพาะวัดที่ปกครอง ไม่คิดว่าจะทำความเพี้ยนกันขึ้นในทางนิกายอันเดียวกัน เหตุอันหนุนให้แก้ไขนั้น คือมุ่งจะทำการที่เห็นว่าถูก ไม่ถือความปรองดองเป็นสำคัญ ในเวลานั้น วัดบวรนิเวศวิหารกำลังไทรโยค มีพระหลักแหลมในวัดน้อยลง ถูกจ่ายออกไปครองวัดต่าง ก็หาเป็นกำลังของวัดเดิมไม่ กลับเป็นเครื่องทอนกำลังวัดเดิม พระอริยมุนี (เอม) ได้ออกไปวัดเทพศิรินทร์ เมื่อก่อนหน้าเราอุปสมบทปีหนึ่ง ตั้งแต่นั้นมาจนตลอดเวลาของสมเด็จพระอุปัชฌายะ ไม่มีพระออกวัดอีกเลย ในวัดเพียงเทศนาอ่านหนังสือได้เป็นจังหวะถูกต้อง

สวดปาติโมกข์ได้ ก็เป็นดี ฝ่ายวัดโสมนัสกำลังเจริญ มีพระบาเรียนเป็น
 นักเทศน์ และบอกปริยัติธรรมได้หลายรูป ทั้งเป็นผู้มั่นคงในพระศาสนา จำ
 ออกวัดต่างไป ย่อมเป็นกำลังของวัดเดิม ช่วยแผ่ลัทธิให้กว้างขวาง สมเด็จพระ
 พระวันรัตน์ไม่มีอำนาจในทางคณะเลย แต่มีกำลังอาจแผ่ลัทธิกว้างขวางออก
 ไปเพราะมีผู้นับถือนิยมตาม ความปฏิบัติเพี้ยนกันมีขึ้นด้วยประการอย่างนี้
 เจ้าคุณอาจารย์ของเราได้เคยเป็นพระปลัดของสมเด็จพระวันรัตน์ อยู่วัด
 ราชวิลาสแล้วย้ายมาอยู่วัดโสมนัสวิหารพร้อมกับท่าน ต่อมาทูลกระหม่อม
 ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะ โปรดให้มาอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร ภายหลังโปรดให้
 ไปอยู่ครองวัดมกุฏกษัตริย์ ท่านเคยพบความเพี้ยนกันมาแล้ว ท่านจึงเลือก
 ใช้ตามความชอบใจ ความปฏิบัติธรรมและวินัย ตลอดจนอรรถาภัย เป็นไป
 ตามคติวัดโสมนัสวิหาร แบบธรรมเนียมเป็นไปตามคติวัดบวรนิเวศวิหาร
 ปนกันอยู่ ความแตกผันนี้เป็นเหตุพระต่างวัดไปมาไม่ถึงกัน พระต่างเมือง
 ไปมาพักอยู่ต่างวัด กระดากเพื่อเข้านมัสการพระด้วยกัน คราวหนึ่งเมื่อได้
 รับสมณศักดิ์แล้ว เราไปพักอยู่วัดสัตตนาถปวิตร เมืองราชบุรี เข้านมัสการ
 พระกับพวกพระวัดนั้น ปรารภว่าจะดูธรรมเนียมจึงให้พระสมุทรมณี (หน่วย)
 เจ้าอาวาสน่านมัสการพระและชักสวดมนต์ ธรรมเนียมแปลกมากเล่าไม่ถูก
 วัดนั้นออกจากวัดโสมนัสวิหาร บางทีธรรมเนียมวัดโสมนัสวิหาร จักเป็นเช่น
 นั้นกระมัง

นอกจากนี้ ยังได้พบความเป็นไปของวัดที่ขึ้นวัดอื่นว่าเป็นเช่นไร พระ
 ผู้ใหญ่วัดตั้งแต่เจ้าอาวาสลงมา ต้องไปมาหาสู่วัดเจ้าคณะและวัดใหญ่ ได้
 ความคุ้นเคยกับต่างวัด ได้คติของต่างวัด แต่เป็นวัดไม่มีเจ้านายเสด็จอยู่
 พระในพื้นวัดย่อมเซอะอยู่เอง แต่ว่าง่าย หัวไม่สูง

ตั้งแต่ครั้งทูลกระหม่อมยังทรงผนวช พวกพระธรรมยุตนับถือสีมาน้ำ
 ว่าบริสุทธิ์ เป็นที่ล้นสงสัย ไม่วางใจในวิสุตคามสีมาอันไม่ได้มาในบาสิ เป็นแต่
 พระอรรถกถาจารย์เฝ้าไว้ในอรรถกถา อนุโลมตามสีมา ครั้งยังไม่มีวัดอยู่
 ตามลำพัง จึงใช้สีมาน้ำเป็นที่อุปสมบท ต่อมาพระรูปใดจะอยู่เป็นหลักฐาน

ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามยุรฉัตรนาคราช
พระชนมายุราว ๒๑ พรรษา

ในพระศาสนา ท่านผู้ใหญ่จึงพาพระรูปนั้น ไปอุปสมบทซ้ำอีกในสีมาน้ำ เรียกว่าทำทัฬหีกรรม สำนักวัดบวรนิเวศวิหารหยุดมานานแล้ว พระเถระในสำนักนี้ ไม่ได้ทำทัฬหีกรรมโดยมาก สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทวะ) อุปสมบทครั้งหลัง กว่า ๒๐ พรรษาแล้ว ฟังได้ทำทัฬหีกรรม ครั้งจะสวดกรรมวาจาอุปสมบทเมื่อลั่นเกล้าฯ ทรงผนวชพระ เสด็จพระอุปัชฌายะตรัสเล่าว่า พระเถระทั้งหลายผู้เข้าในการทรงผนวชล้วนเป็นผู้ได้ทำทัฬหีกรรมแล้ว ยิ่งแต่ท่านองค์เดียว ทั้งจักเป็นผู้สำคัญในการนั้น จึงต้องทำ คงจะไม่ทรงนึกถึงหม่อมเจ้าพระธรรมมุนิสธาดาผู้ไม่ได้ทำอีกองค์หนึ่ง ฝ่ายสำนักวัดโสมนัสวิหารยังทำกันเรื่อยมา ไม่เฉพาะรูปจะยังยืนเป็นหลักในพระศาสนา พระนวกะสามัญก็ทำเหมือนกัน คราวนี้เกิดปั่นกันขึ้นเองในหมู่พระ เป็นพระน้ำกัมี เป็นพระบกกัมี คราวนี้พวกอุบาลิกาสำนักรันั้น ก็พูดกระพือ เชิดชูพระน้ำ หมิ่นพระบก จนเกิดความขึ้นคราวหนึ่งก่อนหน้าเราบวช ลั่นเกล้าฯ ทรงออกรับในฝ่ายพระบก ตั้งแต่นั้นมาเสียงว่าพระน้ำพระบกก็สงบมา ถึงยังทำกัน ก็ปิดเงียบ ไม่ทำจนเผื่อเหมือนอย่างก่อน ครั้งเราบวช ความนับถือพระบวชในสีมาน้ำยังไม่วาย เราเห็นว่า เราเป็นผู้จักยังยืนในพระศาสนาต่อไป พระเช่นเราจักต้องเป็นหลักในพระศาสนาด้วยเหมือนกัน เมื่อพระในนิกายเดียวกันมีวิธีปฏิบัติแตกต่างกันตามสำนัก เราควรเป็นผู้เข้าได้ทุกฝ่าย อันจะให้เข้าได้ ต้องไม่เป็นที่รังเกียจในการอุปสมบทเป็นมูล ทั้งเราก็อุปสมบทเร็วไปกว่าปกติ เมื่อทำทัฬหีกรรมอุปสมบทซ้ำอีกในสีมาน้ำ จักสามารถทำประโยชน์ให้สำเร็จได้ดี เราจึงเรียนความปรารภนี้แก่เจ้าคุณอาจารย์ ขอบท่านเป็นธุระจัดการให้ ท่านเห็นด้วย และรับจะเอาเป็นธุระสั่งให้เรามากราบทูลเชิญเสด็จฯ พระอุปัชฌายะ ท่านตรัสว่าจะเสด็จก็เกรงจะเป็นการอื้ออึง ตรัสสั่งให้เอาพระนามไปสวด ทรงเทียบว่าไม่มีอุปัชฌายะ ยังอุปสมบทขึ้น แต่เจ้าคุณอาจารย์เจ้าคุณพรหมมุนีกับเราปรึกษากันเห็นร่วมกันว่า มีความข้อหนึ่ง ในกัมมกัมมวินิจฉันว่า “กรรมอันจะพึงทำในที่ต่อหน้า ทำเสียในที่ลับหลัง เป็นวัตรอุบัตติ หาเป็นกรรมที่

“ได้ทำโดยธรรมไม่” ถ้าอุปสัมปทากรรม จะต้องทำในที่ต่อหน้าอุปัชฌายะ เมื่ออุปัชฌายะไม่อยู่ในที่ประชุมสงฆ์ เป็นแต่เอาชื่อมาสด ก็จักเป็นกรรมวิบัติ ข้อที่ว่าไม่มีอุปัชฌายะก็อุปสมบทขึ้นนั้น อยู่ข้างหมิ่นเหม่ จะฟังเอาเป็น ประมาณมิได้ จึงตกลงกันว่า เราจักถือเจ้าคุณอาจารย์เป็นอุปัชฌายะใหม่ ใน เวลาทำทัฬหีกรรม เจ้าคุณพรหมมุนีพ้นหัก สวดจะเป็นเหตุรังเกียจ เจ้าคุณ อาจารย์ท่านเลือกเอาเจ้าคุณธรรมไตรโลก (ฐานจาระ) วัดเทพศิรินทร์ ครั้นยังเป็นบาเรียนอยู่วัดโสมนัสวิหาร เป็นผู้สวดกรรมวาจา ท่านบริหารจัดการให้เสร็จ พาตัวไปทำทัฬหีกรรมที่แพโบสถ์ อันจอดอยู่ที่แม่น้ำ ตรงฝั่งวัดราชาธิวาสออกไป เมื่อวันเสาร์ เดือนยี่ แรม ๗ ค่ำ ปีเถาะ เอกศก จุลศักราช ๑๒๔๑ ตรงกับ วันที่ ๓ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๒๒* แรกขอนิสสัยถืออุปัชฌายะใหม่แล้ว ทำวิธีอุปสมบททุกประการ สวดทั้งกรรมวาจา มคธและกรรมวาจารามัญ จบ กรรมวาจาแรกเวลา ๕ ทุ่ม.....ลิปดา เสร็จทำทัฬหีกรรมแล้ว เจ้าคุณท่านสั่ง ให้ถือนิสสัยอาจารย์ไปตามเดิม เราจึงเรียกเจ้าคุณอาจารย์ตลอดมา

ในเวลาจำพรรษาที่ ๒ เราขออนุญาตเจ้าคุณอาจารย์เข้าไปอยู่อุปัฏฐาก ท่านในกุฏิเดียวกัน ด้วยปรารถนาจะได้คุ้นเคยสนิทและจะได้เห็นความปฏิบัติ ของท่านในเวลาอยู่ตามลำพังด้วย ท่านไม่ได้เป็นเจ้าและเป็นเพียงพระราชา- ณะสามัญ เราเป็นเจ้าชั้นลูกหลวง ห่างกันมาก แม้เป็นศิษย์ ก็ยากที่จะเข้า สนิท จึงปรารถนาจะหาช่องผูกความคุ้นเคย เข้ายากแต่ในชั้นแรก พอเข้า สนิทได้แล้วเป็นกันเองดี เรากลับเข้าได้สนิทกว่าพระอุปัชฌายะผู้เป็นเจ้า ด้วยกัน และเป็นชั้นเดียวกับอาร์ด้วย ปกติของเสด็จพระอุปัชฌายะ แม้เข้า สนิทได้แล้ว แต่ไม่ได้เฝ้านานวันเข้า กลับห่างออกไปอีก ต้องคอยเข้าอยู่ เสมอ ยากที่จะรักษาความสนิทให้เย็นที่ แม้สัททวิหาริกผู้มีไข้เจ้า ที่ท่านเคย ทรงใช้สอยมาสนิท มีฐานันดรเป็นพระราชาคณะขึ้น อาจห่างออกไปได้ ด้วย ท่านทรงเลิกใช้เสีย พระนั้นเลยเข้ารอยไม่ถูก ฝ่ายเจ้าคุณอาจารย์ เข้าสนิท ได้คราวหนึ่งแล้ว แม้อยู่ห่างจากกัน คงสนิทอยู่ตามเดิม เมื่อเรากลับมาอยู่

* ตามระบบปฏิทินปัจจุบัน เป็น พ.ศ. ๒๔๒๓

วัดบวรนิเวศวิหาร และเป็นต่างกรมมีสมณศักดิ์ในพระแล้ว ท่านก็ยังคุ้นเคยสนิทสนมด้วยตามเดิม ตั้งแต่เรามาอยู่กับท่าน ยังเห็นจรรยาของท่าน น่าเลื่อมใสอยู่เสมอ เมื่อเข้าไปอยู่ใกล้ชิด เห็นเป็นปกติของท่านอย่างนั้นจริง ยิ่งเลื่อมใสขึ้น ปกติของท่าน รักษาไตรทวารให้บริสุทธิ์ปราศจากโทษ นี่เป็นลักษณะสมณะแท้ คุณสมบัติของท่านที่ควรระบุ เราไปอยู่ในสำนักของท่าน ๒ ปี ๒ เดือน อยู่อุปัฏฐากเกือบปีเต็ม ในระหว่างนี้ไม่ปรากฏว่าได้แสดงความโกรธแก่ผู้ใดผู้หนึ่ง เป็นผู้มีใจเย็น ไม่เคยได้ยินคำพูดของท่านอันเป็นสัมผัสปปาลาป การณ์ที่ไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่พูดถึงเสียเลย จึงไม่แสดงความเข้าใจเชิงให้ปรากฏเลย ความถือเราถือเขาของท่านไม่ปรากฏเลย เป็นผู้มีสติมาก สมตามคำสอนของท่านว่า จะทำอะไรหรือพูดอะไร จงยั้งนึกก่อน ข้อที่แปลกผู้ใหญ่อื่นโดยมาก ไม่ดูหมิ่นคนเกิดทีหลังว่าเด็กและดั้น แม้ผู้เป็นเด็กพูด ฟังโดยฐานะเป็นผู้มีเมตตาอาวรี หาใช่ผู้มีใจคับแคบตามวิสัยของพระผู้ตั้งตัวเป็นผู้เคร่งไม่ เช่นเราเข้าไปขออยู่ด้วยในสำนัก ท่านมีอัธยาศัยเผื่อแผ่พอที่จะรับไว้ และอนุเคราะห์ให้ได้รับประโยชน์จริงๆ อุบายดำเนินการของท่าน ปกครองบริษัทด้วยผูกใจให้รักและนับถือ แม้เราเป็นเจ้านายก็ปกครองไว้อยู่ตลอดถึงในน้ำใจ สอนคนด้วยทำตัวอย่างให้เห็นมากกว่าจะพูด เมื่อพูดสั่งสอนอย่างใด เห็นว่าท่านปฏิบัติมาอย่างนั้นด้วย เมื่ออธิกรณ์เกิดขึ้น ควรจะนิคคะหะ ก็รีบทำ แต่ชี้โทษให้ผู้ผิดเห็นเอง ทำอย่างที่เราเรียกว่า บัวไม่ช้ำน้ำไม่ขุ่น รักษาความสม่ำเสมอในบริษัท จะแจกของ แจกทั่วกัน เช่นหน้าเข้าพรรษา ท่านแจกเครื่องสักการ เพื่อพระสามัญผู้ไม่ได้รับของใครเลย จะได้ใช้ทำวัตร เรามีผู้ถวายแล้ว ท่านก็แจกมาถึงด้วยเหมือนกัน ชอบผู้ใดผู้หนึ่ง ไม่แสดงให้ปรากฏ มีศิษย์เป็นเจ้านายเฉพาะบางพระองค์ ที่มาอยู่ด้วยมีแต่เรา ไม่มีเผื่อดุจเสด็จพระอุปัชฌายะ น่าจะดั้น อีกอย่างหนึ่ง ท่านเป็นอันตวาลิกของขุนกระหม่อม ได้พระเจ้าลูกเธอของท่านเรียกตามโวหารสามัญว่า ลูกครู มาไว้เป็นศิษย์ น่าจะยินดีเท่าไร แต่ท่านระวังจริงๆ เพื่อจะไม่ให้ความพอใจรั่วไหลออกภายนอก แต่ก็ไม่ฟังอยู่ดี ท่านประพฤติแก่เรา

โดยฐานเมตตาอารีเอื้อเพื่อ ระวังไม่ดีสนิทกับเราเกินพอดี ที่จะพึงเห็นว่า ประจบหรือเอาใจเรามากเกินไป ข้อบกพร่องของท่านตามที่เรานึกเห็น เป็น ผู้พูดน้อยเกินไป ที่เรียกกันว่าพูดไม่เป็น ท่านกระหม่อมทรงพระตำหนิว่า พระไม่พูด แต่อันที่จริง คั่นกันแล้ว ท่านพูด พูดไม่ถนัดเฉพาะท่านผู้ที่พึง เคารพหรือยำเกรงและคนแปลกหน้า อีกอย่างหนึ่ง เรานึกที่ท่านในครั้งนั้น ว่า เก็บพัสดุบริวารไว้มาก เป็นตระหนี่ เพราะเวลานั้นเรายังไม่มีศิษย์บริวาร จะพึงสงเคราะห์ นอกจากตาดีอุปฐากแทนตาจួយผู้ตายไปเสีย และยังมี ยายเป็นผู้บำรุงอยู่ จึงเห็นว่าพระไม่ควรมีอะไรมากนัก ต่อเป็นผู้ใหญ่ขึ้น ด้วยตนเอง จึงรู้ว่าพระผู้ใหญ่ผู้ครองวัดและหาผู้บำรุงมั่งคั่งเป็นหลักฐาน มิได้ เช่นเจ้าคุณอาจารย์ จำต้องมีพัสดุบริวารไว้ใช้การวัดและเจือจานแก่ บริษัษผู้ขัดสน ยิ่งวัดมกุฏกษัตริย์ที่ตั่งใหม่ ไม่มีของใช้บริบูรณ์เหมือนวัด บวรนิเวศวิหาร เสด็จพระอุปัชฌายะเคยตรัสต่อว่าทางเราว่า แต่ก่อนจะรับ กฐิน เคยขอยืมเครื่องบูชาที่วัดบวรนิเวศวิหารไปตั่ง อย่างไรเดี๋ยวนั้นหายไป เจ้าคุณอาจารย์ท่านแก้วว่า พอมีขึ้นบ้างแล้ว จึงไม่ได้ไปทูลรบกวน และการ สงเคราะห์บริษัษเล่า ทางดีที่ควรทำ รูปใดต้องการสิ่งใดจึงให้ แต่เป็นผู้ใหญ่ ย่อมห่างจากผู้น้อย ภิกษุสามเณรมักกระดากเพื่อจะเข้ามาขอของที่ต้องการ ได้แก่ตัวเราเองเมื่อภายหลัง ข้อนี้เราขอมาท่านในที่นี้

เวลาอยู่อุปฐากเจ้าคุณอาจารย์ในพรรษานั้น เราหยุดเรียนหนังสือ แต่ได้ศึกษาวันยกกับท่านตลอดถึงสังฆกรรม และหัดสวดกรรมวาจาอุปสมบท ทั้งทำนองมคธ ทั้งทำนองรามัญ แม้ท่านไม่ได้เป็นบาเรียน แต่ได้เคยเรียน บาลี อ่านเข้าใจ ได้ยินว่า พระราชาคณะยกในฝ่ายธรรมยุตติกนิกาย ใน ครั้งนั้น รู้บาลีแทบทั้งนั้น เว้นเฉพาะบางรูป ฐานันดรว่าพระราชาคณะยกนั้น น่าจะเฟื่องเอาท่านผู้รู้บาลี แต่ไม่ได้สอบได้ประโยคเป็นบาเรียน ทรงยกย่อง เป็นบาเรียนยก เราเห็นท่านแม่นยำในทางวินัยมาก สังฆกรรมที่ไม่ชินอย่าง อุปสมบท เมื่อถามขึ้นโดยไม่รู้ตัว ท่านอธิบายได้ แต่การปฏิบัติวินัย ยังเป็นไป ตามตัวอักษร และมักเกรงจะเป็นผิด ถูกตามแบบที่นิยมไว้ว่า “เป็นผู้มีปกติ

พระจันทร์โคจรคุณ (ยิ้ม จันทลี) วัดมกุฏกษัตริยาราม พระกรรมวาจาจารย์
ในคราวทรงผนวชเป็นพระภิกษุ และเป็นพระอุปัชฌาย์ในคราวทรงทำทัฬหีกรรม

ละอายใจ มักรำคาญ ใคร่ศึกษา” แต่ไม่ยกตนข่มผู้อื่นเพราะเหตุนี้ เหมือนอย่างพระผู้ตั้งตนว่าเคร่ง ในการสวดกรรมวาจาอุปัสมบท ท่านได้ชื่ออยู่ในเวลานั้น ทั้งเป็นที่นับถือในทางปฏิบัติด้วย ครั้งสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทวะ) ทำทัฬหีกรรม ท่านก็สวด หัดผู้อื่น ไม่ลั่นทัดในอันนะ แต่ยันหลักมันยังไม่ถูก ไม่ผ่อนตาม ธรรมสนใจในบางประการเฉพาะที่ถูกต้องอารมณ์ และรู้จักอรรถรส ไม่พูดพร่ำเพรื่อ ถึงคราวจะเทศนา ใช้อ่านหนังสือ ท่านพอใจอย่างนั้นมากกว่าพูดยเทศน์ปากเปล่าเหลวไหลจืด ที่ในปกรณ์เรียกผู้เทศน์อย่างนั้นว่า ธรรมกถิกย่านไทร สอนผู้บวช ใช้ปากเปล่า แต่มีแบบพอสสมแก่สมัย ฟังได้ ท่านไม่ได้เป็นบาเรียนก็จริง ถึงอย่างนั้นท่านที่เป็นบาเรียนมีชื่อเสียงตลอดมาทุกยุค ถึงเราเองในบัดนี้ นับถือท่านแทบทั้งนั้น เราไม่เคยเสียใจว่ามีอาจารย์วาสนาต่ำเลย ยังเป็นที่พอใจของเราอยู่จนทุกวันนี้

เดิมนึกว่าจะอยู่อุปัฏฐากเพียงพรรษาเดียว ออกพรรษาแล้วจักลาออกเรียนหนังสือต่อไป แต่ยังเลื่อมใสอยู่ จึงทำต่อมาก็บรรจบเป็น ๑๑ เดือน แต่เรียนหนังสือไปด้วย จนถึงเวลาเรียนปฐมสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย อันเป็นหลักสูตรแห่งประโยค ๗ ที่ต้องดูหนังสืออื่นแก่อีกสองสามคัมภีร์ ต้องใช้เวลามาก และประจบคราวเสด็จพระอุปัชฌายะประจวบใช้พิษมีพระอาการมาก เราลาท่านกลับมาอยู่พยาบาล ที่วัดบวรนิเวศวิหาร กว่าจะหายประจวบเมื่อกลับไปจึงเลยออกจากหน้าที่อุปัฏฐากด้วยทีเดียว ตั้งหน้าเรียนหนังสือต่อไป

เดิมนึกตั้งใจเรียนอ่านบาลีอรรถกถาฎีกาเข้าใจความอย่างเสด็จพระอุปัชฌายะ และเจ้าคุณอาจารย์เท่านั้น ไม่ปรารถนาเป็นบาเรียน ครั้นทราบจากเจ้าคุณพรหมมุนีว่า ลั่นเกล้าฯ ตรัสถามถึงว่าจะแปลได้หรือไม่ได้ และเจ้าคุณพรหมมุนีถวายพระพรทูลรับเข้าไว้ด้วย เกรงว่าจะถูกจับแปล การแปลมีวิธีอย่างหนึ่ง นอกจากเอาความเข้าใจ เราไม่ได้เตรียมตัวไว้ ถูกจับแปลเข้า จักอายเขา เป็นเจ้า พอไปได้ ก็เชื่อว่าจะไม่ตก ยกเสียแต่ไม่มีพื้นมาเลย

เช่นพระองค์เจ้าวัชรวิงค์ เมื่อครั้งบวชเป็นสามเณร แต่เขาคงว่า ได้อย่างเจ้าพวกเจ้าผู้แปลหนังสือเป็นบาเรียน ได้รับความชม ได้ยินเพียงทูลกระหม่อมของเรา กับหม่อมเจ้าเนตรในพระองค์เจ้าเสือ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอชั้น ๒ ผู้อยู่วัดบวรนิเวศวิหารนี้ นอกจากนี้ ถูกติก็มี เจียบอยู่ก็มี คราวนี้ต้องเตรียมเพื่อเข้าแปลหนังสือด้วย เมื่อตกลงใจอย่างนี้แล้ว พลอยเห็นอำนาจประโยชน์ไปด้วยว่า อาจารย์บอกหนังสือ ไม่ได้รับตอบแทนอันคุ้มกัน เมื่อเราแปลได้ประโยชน์เป็นบาเรียน จักได้ชื่อได้หน้า จักได้เห็นผลแห่งการทำงานของท่าน เรากล่าวถึงพระองค์เจ้าวัชรวิงค์ แปลหนังสือตกไว้ในที่นี้ หากท่านยังอยู่ ท่านคงไม่โกรธ บางทีกลับจักเห็นเป็นชื่อเสียงอีก มีผู้รู้กันขึ้นว่า ท่านก็เป็นนักเรียนบาลีเหมือนกัน ดีกว่าไม่ได้เป็นทีเดียว

เมื่อเราได้ ๒ พรรษาแล้วไปแล้ว จักเข้า ๓ พรรษา เจ้าคุณอาจารย์ให้สวดกรรมวาจาอุปสมบท ครั้งนั้นที่วัดไม่มีผู้สวด เจ้าคุณพรหมมุนีฟันหลุด ไม่สวด พระจันโทปมคฺณ (หัตถิपालะ) ครั้งยังเป็นพระปลัด ไม่รู้มคฺรภาษา และไม่สันทนต์ว่าอักขระ สวดไม่ได้ ต้องนิมนต์ผู้สวดมาจากวัดอื่น และผู้สวดกรรมวาจานั้นในพระบาลีไม่ได้ยกย่องเป็นครูบาของผู้อุปสมบท ยกย่องเพียงอุปัชฌายะและอาจารย์ผู้ให้ศีลสั่ง ฟังยกย่องในยุคอรุณกฤดา พระธรรมยุตจึงไม่ถือเป็นสำคัญนัก ทูลกระหม่อมและเสด็จพระอุปัชฌายะ ท่านก็ได้สวดมาแต่พรรษายังน้อย เจ้าคุณท่านให้เราสวดอนุวัตรตามอย่างนั้น เราเองพอใจในทางหนึ่งว่า ได้เปิดคราวแรกต่อหน้าอาจารย์ของเราเอง และได้ยกชื่ออาจารย์ของเราเองขึ้นสวดเป็นแรก ถือว่าเป็นมงคลแก่กรรมนี้อันจะพึงทำต่อไปข้างหน้า แต่เสียดายว่าภิกษุรูปแรกที่เราสวดกรรมวาจาอุปสมบทให้ท่านนั้น แม้เลือกเอาคนบวชต่อแก่แล้ว ก็หายั่งยืนอยู่หรือตายในพรหมจรรย์ไม่

เราอยู่วัดมกุฏกษัตริย์ ได้รับเมตตาและอุปการะของเจ้าคุณอาจารย์ อันจับใจ ท่านได้ทำกรรมของอาจารย์แก่เรา ฝากเราให้เรียนหนังสือในสำนักเจ้าคุณพรหมมุนี จัดการทำทัฬหกรรมอุปสมบทให้แก่เรา ยังเราให้ได้รับ

ฝึกหัดในกิจพระศาสนาเป็นอันดี ยกย่องให้ปรากฏในหมู่ศิษย์ ตลอดถึงเป็นทางเข้ากับสำนักวัดโสมนัสได้ ให้กำลังใจในภายหน้ามาก เพราะข้อนี้ แสดงความวิสสาสะณอาจารย์กับศิษย์ เปิดช่องให้เราเข้าสนิท ไม่กระเงิน นับว่าได้เจริญในสำนักอาจารย์ เอาใจใส่เอื้อเฟื้อในเราเป็นอย่างดี สุขทุกข์ของเราเป็นความสุขทุกข์ของท่าน และอยู่ข้างเกรงใจเรามาก แทนยายเมื่อเรายังไม่ได้อุปสมบท เรามีหน้าที่เป็นผู้รับอาบัติของท่าน และได้รับในหนที่สุดเมื่อจวนจะถึงมรณภาพ เราถือว่าเป็นเกียรติของเรา

ฝ่ายเจ้าคุณพรหมมุนีเล่า ได้ตั้งใจบอกปริยัติธรรมแก่เราโดยเอื้อเฟื้อประโยชน์ที่เราจะเรียนในวันๆ ท่านอ่านและตริตรองมาก่อน เป็นผู้มีความรู้ในทางแปลหนังสือแตกฉาน เราได้รับความแนะนำในการแปลหนังสือเป็นอย่างดี ละเอียดละออ ได้ความรู้ดีขึ้นกว่าก่อนเป็นอันมาก ในครั้งนั้น ท่านยังเป็นบาเรียน ยังหาได้เข้าประชุมในการสอบความรู้ไม่ จึงไม่แน่ใจในวิธีแปลที่ใช้ในสนามหลวงนัก จึงต้องสนใจหาความเข้าใจไว้หลายทาง ถ้ามีทางจะแปลกลับได้ความคิดแตกฉานขึ้นอีก

ในพรรษาที่ ๓ นั้น พ.ศ. ๒๔๒๔ เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน เราเข้าไปฉันที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในการเฉลิมพระชนม์พรรษา พอสงรมุรธาภิเษกแล้ว ล้นเกล้าฯ เสด็จมาตรัสแก่เสด็จพระอุปัชฌายะว่า เมื่อก่อนหน้าเราบวชได้ทรงปฎิญาณไว้แก่เราว่า บวชได้ ๓ พรรษาแล้ว จักทรงตั้งเป็นต่างกรม บัดนี้เราบวชเข้าพรรษาที่ ๓ แล้ว ทั้งจะต้องออกงานในการฉลองพระนครครบ ๑๐๐ ขวบปี ทรงกะไว้จะให้ถวายเทศนากระจาตใหญ่ กัณฑ์ที่ทรงพระราชอุทิศถวายทุนกระหม่อม ทรงขอตั้งเราเป็นพระราชาคณะและเป็นต่างกรมในปีนั้น เสด็จพระอุปัชฌายะทรงพระอนุมัติ จริงอยู่ ล้นเกล้าฯ ได้ตรัสไว้แก่เราอย่างนั้น แต่เราหาได้ถือเป็นพระราชปฎิญาณไม่ และยังไม่นึกถึงการเป็นต่างกรมเลย เพราะยังเห็นว่าเป็นยศที่ยังอยู่สูงกว่าตัวลิบลับ ด้วยในครั้งนั้น พระเจ้าน้องยาเธอที่ทรงกรมไปก่อนแล้ว มีแต่ชั้นใหญ่ ๔ พระองค์

กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ฟังทรงกรมเมื่อต้นศกนั้น ชั้นกลางมีแต่กรม-
 พระเทววงศ์วโรปการพระองค์เดียว ฟังเป็นเมื่อต้นศกเหมือนกัน เราเป็น
 ชั้นรองลงมา ในชั้นเรายังไม่มีใครได้เป็น ยกสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้า
 เสีย ในทางสมณศักดิ์ เข้าใจว่าจะต้องรับยศเป็นเปรียญไปก่อนเหมือนขุน-
 กระหม่อม แล้วจึงขึ้นเป็นพระราชาคณะในลำดับ เราได้ยินตร้อยอย่างนั้น
 ตกตลิ่งหรือลงดุจฝัน เพราะได้ตกลงใจและเตรียมตัวมาแล้วว่าจักเข้าแปล
 หนังสือ เรามุ่งอยู่ทางนั้น จึงทูลถามขึ้น ตรัสว่าแปลได้ด้วยยิ่งดี ทรงจัดว่า
 เดือนยี่แปลหนังสือ เดือน ๔ รับกรม โปรดให้รับที่วัดบวรนิเวศวิหาร เรามัวช
 ไม่ได้มุ่งยศศักดิ์ก็จริง เมื่อจะโปรดให้เป็น หาได้คิดเบี่ยงบ่ายไม่ เราได้เคย
 ปราบว่าผู้ตั้งใจบวชจริงๆ คุณไม่น่าจะรับยศศักดิ์ แต่น่าประหลาดใจว่า พระ
 ผู้ไม่ได้อยู่ในยศศักดิ์ หรือยิ่งพูดว่าไม่ไยดีในยศศักดิ์ เรายังไม่แลเห็นเป็น
 หลักในพระศาสนาจนรูปเดียว จะหาเพียงปฏิบัติทำให้เกิดเลื่อมใสเช่นเจ้า-
 คุณอาจารย์ของเราให้ได้ก่อนเถิด พระผู้ที่เรากล่อมใสและนับถือว่าเป็นหลัก
 ในพระศาสนาเป็นเครื่องอุ่นใจได้ เป็นผู้รับยศศักดิ์ทั้งนั้น สมเด็จพระวันรัต
 วัดโสมนัสวิหาร ที่แลเห็นว่าไม่มุ่งในทางโลกีย์แล้ว ยังยอมอยู่ในยศศักดิ์ เหตุ
 ให้เป็นอย่างนี้น่าจะมี ภายหลังเป็นผู้ใหญ่ขึ้นเองแล้วจึงรู้ว่า พระที่เราเลื่อมใส
 และนับถือว่าเป็นหลักในพระศาสนา นั้น ย่อมเอาภาระธุระพระพุทธานุ
 วัณจากความเห็นแก่ตัวเกินส่วน อันจะทำนุบำรุงพระศาสนา ที่สุดเพียงครอง
 วัดหนึ่ง ไม่ได้กำลังแผ่นดินอุดหนุน ทำไปไม่สะดวก ฝ่ายแผ่นดินเล่า ย่อม
 คอยสอดส่องอยู่เสมอ มีพระดีเป็นที่เลื่อมใสและนับถือของมหาชนปรากฏขึ้น
 ณ ที่ไหน ย่อมเอามาตั้งไว้ในยศศักดิ์ ให้กำลังทำการพระศาสนา ลักษณะพระ
 ที่ดีจริงย่อมไม่यर่าเป็นนั่นเป็นนี่ เมื่อถึงคราวจะต้องเป็นเข้าจริง ไม่แสดง
 พยศและเบี่ยงบ่าย พระผิดจากลักษณะนี้ เราก็ไม่เลื่อมใส และไม่เห็นเป็น
 หลักในพระศาสนา จึงหาพระประกอบด้วยลักษณะนั้นนอกยศศักดิ์ไม่ได้ ถ้า
 จักเป็นพระราชาคณะและเป็นกรมในคราวหนึ่งแล้ว เป็นในเวลานี้ก็ดี ผู้หลัก
 ผู้ใหญ่ผู้ได้ทำนุบำรุงมา ทั้งฝ่ายพระทั้งฝ่ายคฤหัสถ์ยังอยู่พร้อมหน้า ต่างจักได้

ขึ้นบาน ได้เห็นอุปการของท่านจับพลัดผล นี่ก็เป็นจริงอย่างนั้น ตั้งแต่ปีหน้า ท่านก็จับล้วงลับไปตามกัน

ในปีนั้น เราได้รับเกียรติยศ โปรดให้ถวายเทศนาทานมัยในการพระราชกุศลออกพรรษาประจำปี ที่ประจวบกับพระราชกุศลในวันประสูติของทูลกระหม่อม เป็นเทศนาบรรดาศักดิ์ พระราชาคณะผู้ใหญ่เป็นผู้ถวาย

ในเวลาที่เรากำลังเรียนปริยัติธรรมอยู่นั้น คุณยายแม่บอกให้พระไตรปิฎกสำหรับใหญ่จบหนึ่ง ซึ่งมีจำนวนเท่าหนังสือหลวงในหอพระมณเฑียรธรรมวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อันท่านสร้างไว้เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ ครั้งเป็นเจ้าจอมมารดาตัวโปรด ได้อาศัยพระบรมราชูปถัมภ์ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้กรมราชบัณฑิตจัดสร้าง ท่านเป็นผู้ออกทรัพย์ หนังสือนี้สร้างเสร็จแล้ว ฝากไว้ที่หอมนเฑียรธรรมจนตลอดรัชกาลที่ ๓ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ย้ายเอาไปฝากไว้ ณ วัดกัลยาณมิตร สำหรับพระยืมไปเล่าเรียน ถวายชาดก็มีบ้าง ได้ยินว่า พระอุบาลีคุณูปมาจารย์เทียบที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ปาน) ผู้ที่ท่านอุปการให้ได้อุปสมบท ครั้งยังเป็นพระพนิตพิณัย อยู่วัดมหรณพาราม แนะนำท่านเพื่อยกให้เราเสีย จะได้เป็นเครื่องมือแห่งการเล่าเรียน และหนังสือจะได้ไม่กระจัดกระจาย ท่านเห็นชอบตามคำพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ จึงบอกยกให้เรา และให้ไปรับเอามาจากวัดกัลยาณมิตร นี่เป็นโชคของเราในอันจะรู้ปริยัติธรรมกว้างขวาง พระผู้เรียนแม่แปลได้อ่านเข้าใจแล้ว ผู้มีหนังสือน้อย ย่อมติดขัดในการสอบคำที่ชักเอามากล่าวจากคัมภีร์อื่น ถ้าไม่มีเลย เรียนแต่หนังสืออันเป็นหลักสูตรเท่านั้นแล้ว ถึงคำที่อ้างมาจากคัมภีร์อื่น รู้ได้เท่าที่กล่าวตามคำบอก หรืออธิบายของอาจารย์ คำนั้นเดิมใครกล่าวไม่รู้ด้วยตนเอง ต้องจำคำอาจารย์บอก เปรียบเหมือนแลเห็นรูปถ่ายสถานที่เราไม่เคยไป เท่าที่เงาติด จะนึกกว้างขวางออกไปอย่างไรไม่ถูกเลย ได้เคยพบที่มาเดิมแล้วหรือค้นพบที่หลังอาจเข้าใจได้ชัดเจน เหมือนแลเห็นรูปถ่ายแห่งสถานที่เราเคยไปมาแล้ว แลเห็นปรุปรุ

และนึกติดต่อดีตลอดไป ด้วยเหตุนี้แล พระบาเรียนโดยมาก จึงมีความรู้ ไม่กว้างขวาง ยิ่งเรียนกรอกหม้อพอได้ประโยคเป็นบาเรียนเท่านั้นแล้ว ยิ่งรู้แคบเต็มประดา เจ้าคุณพรหมมณี แม้ได้ชื่อว่าแปลหนังสือดี ก็ยังขัดด้วย หนังสือเป็นเครื่องมือสำหรับสอบโดยมาก ได้พระไตรปิฎกจบใหญ่มา ท่านพลอยยินดีด้วยเรา เราขอขอบคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ปาน) ไว้ในที่นี้ ด้วย ท่านผู้นี้เป็นพระมีอหยาตัยเย็น ไม่ถือเราถือเขา ไม่มีฤษยา แต่ได้รับอบรมมาในอย่างเก่า จึงมีความรู้ความเข้าใจแคบ อย่างไรก็ยังไม่พ้นที่น่านับถืออยู่ เราได้เคยพบพระดีเช่นนี้มีอยู่ในมหานิกาย เราจึงไม่ดูหมิ่นมหานิกายเสียทั้งนั้น เหมือนพระธรรมยุตโดยมาก พระไตรปิฎกลำรับนี้ตรวจตามบัญชีของหอพระมนเทียรธรรมชาดบ้าง คงเป็นเพราะการจัดกระจายดุจพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ปรารภ

ในการที่เราจะเข้าแปลหนังสือ สอบความรู้ปริยัติธรรมนั้น จัดไว้แต่ต้นว่า จะให้แปล ๕ ประโยคเท่าทุนกระหม่อม ท่านทรงแปลอรรถกถาธรรมบท ประโยคเดียว นับเป็น ๓ ประโยค เราเป็นแต่เพียงพระองค์เจ้าให้แปล ๒ ประโยค บัณฑิตประโยค ๑ บัณฑิตปลายประโยค ๑ แล้วจึงแปลมังคลัตถปิปนี บัณฑิตเป็นประโยคที่ ๔ สารัตถสังคหะเป็นประโยคที่ ๕ และโปรดให้แปลเป็นพิเศษหน้าพระที่นั่ง เหมือนครั้งทุนกระหม่อมทรงแปลในรัชกาลที่ ๓ เราได้ยืนว่า ทุนกระหม่อมทรงแปลอรรถกถาธรรมบทวันหนึ่งแล้ว ทรงแปลมังคลัตถปิปนีอีกวันหนึ่ง สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ครั้งยังเป็นพระราชาคณะชื่อนั้น นิดนาทาเนนจะให้ตกเสียจึงได้ จนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขัดพระราชหฤทัย มีพระราชดำรัสสั่งให้หยุดไว้เพียงเท่านั้น ฟังได้ยินในคราวนี้เองว่า ทุนกระหม่อมทรงแปลประโยคที่ ๕ ด้วย เหตุไฉน สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) จึงกล้าทำอย่างนั้นต่อหน้าพระที่นั่ง และไม่ปรานีแก่ทุนกระหม่อมฟ้าบ้างเลย แม้จะไม่ช่วย ก็พอให้ได้รับยุกติธรรม ตรงไปตรงมาก็แล้วกัน ปัญหานี้ ไม่ใช่ที่จะแก้ ขอยกไว้ให้นักตำนานแก้ ในที่นี้ขอกล่าวยืนยันไว้เพียงว่า เป็นจริงอย่างนั้นเท่านั้น เริ่มแปลหนังสือเมื่อวันอาทิตย์

เดือนนี้ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะเส็ง ตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ ตรงกับวันที่ ๒๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๒๔ เวลาเข้าไปจับประโยคที่วัดราชประดิษฐ์ สมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้เปิด ธรรมเนียมเปิดประโยคเดิม พระราชาคณะ บาเรียนผลัดเวรกันเปิดวันละรูป เปิดเกินจำนวนผู้แปลไว้ ๑ ประโยค โดยปกติ แปลวันละ ๔ รูป ประโยคเปิดวันละ ๕ กะแล้วว่าจะให้แปลอะไร ปิดหนังสือวางคว่ำไว้ไม่ให้เห็นว่าผูกอะไร ให้ผู้แปลเข้าไปจับเอาทีละรูป จับได้ประโยคใด แปลประโยคนั้น ตามหน้าที่ท่านผู้เปิดอาจเปิดได้ตามใจ แต่จะเปิดให้ง่ายเกินไปก็ไม่ได้อยู่เอง คงถูกติเตียน หรือแม้ถูกอธิบดีค้าน เมื่อเปิดประโยคที่งามหรือยาก อาจารย์ของผู้แปลย่อมดักถูก ถึงตั้งเกณฑ์ลงเป็นประโยคซ้อมได้ เมื่อไม่มีทางจะเปิดให้หลุดไป ตกลงเป็นประโยคใดเคยออกมาแล้ว ท่านผู้เปิดก็เปิดประโยคนั้นออกอีก แต่ประโยคชั้นต่ำก็มีมากพอว่า ซ้อมเพียงเท่าจำนวนที่ออก ก็พอจะเป็นผู้รู้หนังสือเพียงชั้นนั้นได้ นอกจากนี้ ได้ยินว่ายังมีทางที่ท่านผู้เปิดจะช่วยหรือจะแกล้งก็ได้ ถ้าจะช่วยก็เปิดประโยคที่เพลา และทำสัญญาให้เห็นในเวลาวาง ถ้าจะแกล้ง ก็เปิดประโยคที่ยุ่งหรือที่ยาก ครั้นมาถึงยุคเสด็จพระอุปัชฌายะ ทรงเป็นอธิบดี ทรงจัดประโยคที่จะออกให้แปลเขียนเป็นฉลากเข้าซอง ผึกไว้ครบจำนวนที่จะออก ได้จัดลงในหีบตามชั้น ให้ผู้จะแปลจับเอา มอบให้เป็นหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้อำนวยให้จับ พระราชาคณะ บาเรียนผู้เคยออกประโยค กลายมาเป็นผู้เปิดหนังสือมอบให้ผู้แปลไป ธรรมเนียมนี้ยังใช้มาจนถึงยุคเราเป็นอธิบดี ธรรมเนียมเดิมให้แปล ๓ ล้าน ยุคเสด็จพระอุปัชฌายะลดลงเพียง ๒ ล้าน ครั้งเราแปล สมเด็จพระสังฆราช เปิดประโยคไว้ ๕ โดยธรรมเนียมเก่า วันแรกเราจับได้ธัมมปทัฏฐกถา บัณฑิต ผูก ๒๐ “**อตฺตา หเวติ ๑ เป ๑ ยญฺเจ วสฺสสํ หนฺตฺนํ**” ที่ว่าด้วย ชำนาญตนดีกว่าชำนาญคนอื่น ประโยคนี้น่าจะข้างยาก แปลได้เป็นชื่อเสียง แต่มียุ่งบางแห่งเพราะท่านผู้ตรวจเขียนพลั้งไว้แต่เดิม เราไม่อยากถูก เกรงท่านผู้สอบจะไม่ได้สนใจไว้ อยากถูกประโยคที่ยาก แต่ไม่ยุ่ง เมื่อถูกแล้ว

จำต้องแปล รับหนังสือแล้วเข้าไปพักดูอยู่ที่ทิมดาบกรมวัง เวลาบ่ายเสด็จ
 ออกแล้ว จึงเข้าไปแปลที่พระที่นั่งบรมราชสถิตมโหฬาร ห้องเขียว ประชุม
 พระราชาคณะผู้ใหญ่ ๑๐ รูป มีเสด็จพระอุปัชฌายะเป็นประธาน ท่านผู้
 เกี่ยวข้องกับเรา เจ้านายในรัชกาลเดียวกัน ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน และข้าทูล
 ละอองธุลีพระบาท ผู้เป็นข้าหลวงเดิมของทูลกระหม่อม สมเด็จพระสังฆ-
 ราชเป็นผู้สอบที่เรียกว่าผู้ทัก คือทักพากย์หรือศัพท์ที่แปลผิด สมเด็จพระ
 วันรัตน์ (พุทธสิริ) ช่วยทักบ้าง ไปวุ่นอยู่ตรงคำเก็นนั้นเอง เพราะท่านไม่ได้
 สนใจไว้ตามคาด แต่วิสัยคนเข้าใจความ ก็อาจคาดได้ว่าท่านจะต้องการให้
 แปลอย่างไร ผลอย่างสูงที่ได้เพราะการเรียนโดยวิธีอย่างนี้ คือหัดรู้จักคาด
 น้ำใจอาจารย์และผู้สอบ ธรรมเนียมเดิมกำหนดเวลาให้แปลอย่างหลวม แปล
 วันละ ๔ รูป เริ่มบ่าย ๒ โมงหรือเมื่อไรไม่แน่ พอค่ำมืดไม่แลเห็นหนังสือ
 จุดเทียนที่มีกำหนดน้ำหนักชี้ฝั่งว่าเล่มละ ๑ บาทหรือเท่าไร ผู้แปลผลัดกัน
 แปล ติดออกแก้ เทียนดับ ยังแปลไม่จบประโยค เป็นตก รูปที่แปลจบไปก่อน
 เป็นได้ ยุคเสด็จพระอุปัชฌายะเป็นอธิบดี ใช้เวลานานาฬิกา คราวก่อนหน้าเรา
 แปล ประโยคธัมมปัทมสูตรใช้เวลา ๑ ชั่วโมงครึ่ง ประโยคตั้งแต่ ๔ ขึ้นไป
 ให้เวลา ๒ ชั่วโมง ใช้ต่อมาจนถึงยุคเราเป็นอธิบดี เป็นแต่ย่อเวลาประโยคสูง
 ลงเสมอกันกับประโยคธัมมปัทมสูตร และพึงเลิกใช้เวลาเมื่อไม่สู้ช้า เพราะ
 แก้ววิธีแปล ไม่ให้ออกแก้ ให้แปลไปจนตลอดประโยค ถูกผิดซึ่ง ใช้ตัดสิน
 กันเอา จะให้เป็นได้หรือตก ในคราวเราแปล ไม่ได้กำหนดเวลาให้แปล วันแรก
 แปลจบประโยคเวลาเท่าไร หากไม่รู้ รั้อย่างนั้น จึงขอเจ้าพระยาวิชิตรวงค์วุฒิกโร
 ครั้งยังเป็นพระวุฒิกโรบดี เจ้ากรมสังฆการีและกรรมการ หรือผู้อื่นจำไม่ได้
 แน่ ให้ช่วยสังเกตเวลาไว้ให้ด้วย ครั้งก่อนหน้าเราแปล ธัมมปัทมสูตรต้อง
 แปลให้ได้ ๓ ประโยคจึงเป็นอันได้ ตกประโยคเหนือ แม้ประโยคล่างได้แล้ว
 ก็พลอยตกไปตามกัน พึงยอมให้พักประโยคได้เมื่อจัดให้มีการสอบทุกปี แทน
 ๓ ปีต่อหน ครั้งเราเป็นแม่กองแล้ว ฝ่ายเราก็มองเห็นจะต้องแปลได้ทั้ง ๒ ประโยค
 จึงเป็นอันได้ วันที่ ๒ จับได้ประโยคธัมมปัทมสูตรนั้นปลาย ผูก ๑๐ “กายป-
 ปโกปนฺติ ฯ เปฯ หราหิ นนฺติ” ที่แก้ด้วยให้ระวังความกำเริบแห่งไตรทวาร

แปลจบประโยคเวลาล่วง ๒๕ นาที ต่อนี้พัก ๓ วัน เพราะวันพระเหลื่อมและหน้าวันพระ หรือเพราะเหตุอย่างอื่น หาได้จดไว้ไม่ แปลต่อเป็นวันที่ ๓ เมื่อวันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จับได้ประโยคมังคลัตถทีปนีขึ้นต้น ผูก ๕ “**อติพหุสสุตสฺส พหุสจฺจํ ฯเปฯ ทฏฺฐพพตฺ**” ที่แก้ด้วยบุคคลผู้เป็นพหุสสุต รู้จักรักษาตนให้บริสุทธิ์ เวลาล่วง ๔๐ นาที วันที่ ๔ จับได้ประโยคสารัตถสังคหะ ผูก ๙ “**ททยกา ปน ฯเปฯ วินยฎฺฐิกายํ วุตตํ**” ที่แก้ด้วยททยก ๓ จำพวก เป็นเจ้าแห่งทานก็มี เป็นสหายแห่งทานก็มี เป็นทาสแห่งทานก็มี เวลาล่วง ๓๕ นาที ประโยคที่จับได้ ๓ วันหลังงายเกินไป แปลได้ก็เห็นไม่เป็นเกียรติ ไม่ต้องการเหมือนกัน ตกลงว่าจับได้ประโยคไม่เป็นที่พอใจเลยสักวัน ถ้าเราเป็นผู้เปิดประโยคให้ผู้อื่นเช่นเราแปล วันแรกเราจักเปิดประโยคง่าย ฟังความรู้ผู้แปลดูที ถ้ามีความรู้อ่อน จักเปิดเสมอนั้นต่อไป ถ้ามีความรู้แข็ง จักเปิดประโยคแข็งขึ้นไป พอสมแก่ความรู้ เพื่อจะได้เป็นชื่อเสียงของผู้แปล แต่เราจับได้ประโยคตรงกันข้าม ท่านยังไม่ทราบความรู้ของเรา จับได้ประโยคยาก ครั้นท่านทราบความรู้ของเราแล้ว จับได้ประโยคง่ายด่าย แม้อย่างนั้นก็ยังได้รับสรรเสริญของพระราชาคณะผู้สอบผู้ฟังว่าแปลหนังสือแข็ง และนับถือความรู้เราต่อมา เหตุอย่างไรท่านจึงชม คงเพราะท่านเห็นรู้จักวิธีแปลและขบจนแก่ ไม่ถลากลไกลดจเราได้พบในภายหลังโดยมากกระมัง แต่พื้นประโยคไม่นำได้ชมเลย ในวันที่สุด ได้รับพระราชทานรางวัลส่วนตัว พระราชหัตถเลขาทรงปวารณาด้วยกัปปิยภัณฑ์ราคา ๘๐๐ บาท ไตรแพรอย่างดี ๑ ลำรับ ย่ามเยียรบับ ๑ ใบ กับตรัสสั่งเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงให้ซื้อโรงพิมพ์ที่วัดบวรนิเวศวิหารสร้างกุฏิขึ้นใหม่ เป็นที่อยู่ของเรา ส่วนเจ้าคุณพรหมมุนี ไตรแพรสามัญญ ๑ ลำรับย่ามโหมดเทศ ๑ ใบ ทรงมอบเรามาพระราชทาน ในกาลติดต่อมาทรงตั้งเป็นพระราชาคณะ โดยนามว่าพระกิตติสารมุนี แต่จะว่าเพราะเราแปลหนังสือได้เป็นบาเรียนก็ไม่เชิง เพราะทรงตั้งพร้อมๆกับรูปอื่น ผู้มีประโยคต่ำกว่าท่าน พระปรียัติธรรม-ธาดา (ช่วง) ควรจะได้รับพระราชทานบำเหน็จด้วย แต่ไม่ทรงทราบว่าก็สอนด้วยกระมัง หรือจะเข้าพระราชหฤทัยว่าขาดตอนไปแล้ว เหมือน

พระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ก็เป็นได้ เราแปลหนังสือได้เป็นบาเรียน ครั้งนั้น อาจารย์ผู้สอนยังมีตัวอยู่ ได้อนุโมทนาทุกท่าน ครั้งนั้น ในประเทศ เรา มีการสอบความรู้เฉพาะปริยัติธรรมอย่างเดียว และมีมาหลายชั่วอายุ ครั้งกรุงเก่ายังตั้งเป็นพระนครหลวง บาเรียนได้มีมาแล้ว ตั้งแต่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มา เจ้านายแปลปริยัติธรรม ได้เป็นบาเรียนก่อนหน้าเรา ตามที่นับได้ ทุนกระหม่อมเป็นที่ ๑ หม่อมเจ้าอีก ๘ องค์ ไม่ได้จำลำดับไว้ เรียงตามคะเน หม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์ (รอง) ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๑ กรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ ๘ ประโยค หม่อมเจ้าโศภน ในสมเด็จพระประพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราบุรี ๓ ประโยค หม่อมเจ้าสมเด็จ พระพุฒาจารย์ (ทัต) ในพระวงศ์เธอ กรมหลวงเสนีบริรักษ์ ๗ ประโยค ๓ องค์นี้ แปลในรัชกาลที่ ๓ หม่อมเจ้าเนตร ในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ชั้น ๒ พระองค์เจ้าเสือ ๕ ประโยค หรือ ๗ ประโยค จำไม่ถนัด หม่อมเจ้า พระธรรมมุนีธาดา (สีหเรศ) ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๒ กรมหลวง มหิศวรินทราชมเรศ ๔ ประโยค กรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์ ในสมเด็จพระเจ้าไปยกาเธอ กรมหมื่นมัตยาพิทักษ์ ๘ ประโยค พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๓ กรมหมื่นภูมินทรภักดี ๕ ประโยค ๔ องค์นี้ แปลในรัชกาลที่ ๔ หม่อมเจ้าพระประภากร ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๒ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ๕ ประโยค องค์นี้ในรัชกาลที่ ๕ เราเป็นที่ ๑๐ ในจำนวนนี้ มีชั้นลูกหลวงเพียงทุนกระหม่อมกับเรา เท่านั้น ท่านพระองค์อื่นหาได้ทรงแปลไม่

เสร็จการแปลหนังสือแล้ว กราบลาเจ้าคุณอาจารย์กลับมาวัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อเตรียมการรับกรม กลับมาในมกราคมนั้นเอง เวลาากลับเราปรารถนาจะแสดงความคิดถึงอุปการะของเจ้าคุณอาจารย์ที่ท่านได้มีแก่เราอย่างไร แต่เห็นท่านจ้อยมาก ลักหน้อยจะเพิ่มความกำสรวลเข้าอีก และเราบางทีก็จะทนไม่ได้เหมือนกัน จึงมิได้รำพันถึง ในระหว่างเราแปลหนังสือ เจ้าคุณอาจารย์จับอาพาธเป็นบุราณโรค เรานึกหนักใจอยู่ แต่ยังไม่ไปไหนได้

และยังมาส่งเราที่วัดบวรนิเวศวิหารได้ จึงไม่เป็นโอกาสที่จะอยู่ต่อไปและ
 ฝัดการรับกรมไปข้างหน้า ทั้งจะต้องรับก่อนการฉลองพระนคร อันจะมีใน
 พฤษภาคมด้วย คราวนี้เสด็จพระอุปัชฌายะโปรดให้อยู่ที่พระปั้นหย่า พระ
 ตำแหน่งที่บรรพตของขุนกระหม่อม เจ้านายที่ได้อยู่พระปั้นหย่านั้น ชั้นสมเด็จ
 เจ้าฟ้าพระองค์เจ้า มีมาก่อนแต่กรมหลวงพิชิตปรีชากร ครั้งทรงผนวชเป็น
 สามเณรพระองค์เดียว ได้ยินว่า ขุนกระหม่อมทรงขอให้เสด็จอยู่ เมื่อทรง
 ผนวชพระก็ได้เสด็จอยู่ไม่ ฎีกาที่ตรัสสั่งให้เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงสร้าง
 ท่านแฉะเสีย เราก็ไม่เตือน อยู่พระปั้นหย่าก็ดีแล้ว ทั้งต่อมาเรายังเที่ยวไปวัด
 มกุฎกษัตริย์อยู่อีก ภายหลังมีธุระมากขึ้น จึงเข้าจองโรงพิมพ์เป็นสำนักงาน
 อีกหลังหนึ่ง เหมือนครั้งขุนกระหม่อม

สรุปประโยชน์ที่ได้รับเพราะไปอยู่วัดมกุฎกษัตริย์ ดังนี้

๑. ได้รู้ความเป็นไปของคณะธรรมยุตกว้างขวางออกไป
๒. ได้รับอุปถัมภ์ของเจ้าคุณอาจารย์เป็นทางตั้งตัวเป็นหลักต่อไปข้างหน้า
๓. ได้ความรู้มคธภาษาดีขึ้น
๔. ได้ช่องเพื่อจะเข้าสนิทกับสำนักวัดโสมนัสวิหาร
๕. บรรเทาความตึงตันในธรรมลงได้ หรือพูดอีกวาทหนึ่งว่า ทำตน
 ให้เข้าทางที่ควรจะเป็นได้

อนึ่ง ที่วัดมกุฎกษัตริย์ มีสำนักพุทธธรรมะ พระจันทปมคุณเป็น
 เจ้าสำนัก ได้รู้นิสัยของพวกนี้ ว่าเป็นอย่างไร

ถ้าเราจักไม่ได้ไปอยู่วัดมกุฎกษัตริย์แล้วไซ้ เราจักบกพร่องมากที่
 เดียว หากจะได้ขึ้นเป็นหัวหน้าของคณะ ก็คงเป็นหัวหน้าผู้ไม่แข็งแรง เป็น
 วาสนาของเราอยู่ ที่น้อมความเลื่อมใสไปในเจ้าคุณอาจารย์แล้วและไปอยู่วัด
 มกุฎกษัตริย์^๑

๑. - ๑. พระประวัติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ฉบับมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์
 พ.ศ. ๒๕๑๔ ว่า

“ก็คงเป็นหัวหน้าผู้ไม่แข็งแรง แต่อย่างนี้ ยังมีเถระบางรูป ทำท่าทางจะเป็นสมเด็จพระวันรัตน์ และทำเราเป็นเสด็จ
 พระอุปัชฌายะ แต่ผิดกันทั้งสองข้าง เป็นวาสนาของเราอยู่ ที่จิตเสด็จพระอุปัชฌายะและน้อมความเลื่อมใสไปใน
 เจ้าคุณอาจารย์แล้วและไปอยู่วัดมกุฎกษัตริย์”

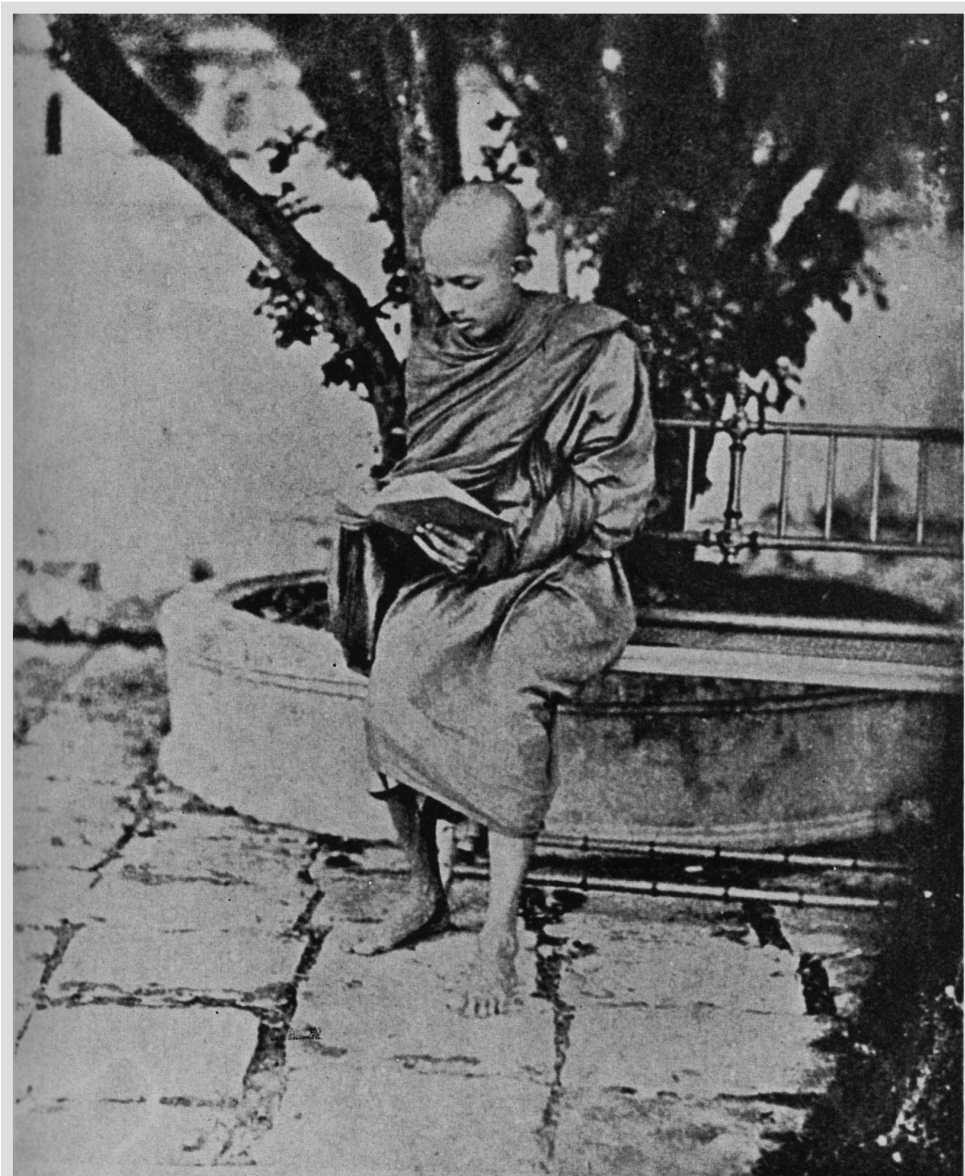
๗. สมัยทรงรับสมณศักดิ์

พระองค์เจ้าเช่นเรา แรกทรงกรม เป็นกรมหมื่นก่อน เว้นบางพระองค์ ผู้รับเมื่อพระชนมายุมากแล้ว เป็นกรมหลวงบ้าง เป็นกรมขุนบ้างที่เดียว เจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าแรกรับสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ ทรงถือพัดยศ เป็นพิเศษ ทรงตำแหน่งต่างๆ ตามคราวมา ในรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ดูเหมือนทรงรับสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะครองวัดพระเชตุพน แทนสมเด็จพระวันรัตพระอาจารย์มาก่อนแล้ว จึงทรงกรมเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส คริสต์ศตชาติยวงศ์ ทรงถือพัดยศอย่างไรหาทราบไม่ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงบัญชาการคณะกลาง ในรัชกาลที่ ๔ ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกเป็นประธานแห่งสังฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร ทรงถือพัดแฉกพื้นตาดเหลืองสลักขาว ทุ่นกระหม่อมไม่ได้ทรงกรม เป็นแต่พระราชาคณะในรัชกาลที่ ๓ ทรงถือพัดแฉกพื้นตาด เราเห็นเมื่อเสด็จพระอุปัชฌายะทรงถือต่อมา ดูเหมือนตาดเหลือง เดิมไม่ได้ครองวัด ภายหลังครองวัดบวรนิเวศวิหาร ตามเสด็จพระอุปัชฌายะทรงเล่า เดิมดูเหมือนไม่ได้เทียบชั้น ภายหลังทรงขอพระราชทานตั้งฐานานุกรมชั้นนั้นบ้างชั้นนี้บ้าง เป็นอันเทียบชั้นเข้าได้ ตั้งแต่ชั้นธรรมขึ้นมา เมื่อครั้งลาผนวช เทียบชั้นเจ้าคณะรอง พระองค์เจ้าอำไพ ในรัชกาลที่ ๒ ไม่ได้ทรงกรม เป็นแต่พระราชาคณะในรัชกาลที่ ๓ เสด็จพระอุปัชฌายะทรงเล่าว่า ทรงถือพัดงาใบอย่างพัดด้ามจั่ว เป็นฝ่ายพระสมณะ ครองวัดอรุณราชวราราม เสด็จพระอุปัชฌายะครั้งรัชกาลที่ ๓ ทรงเป็นพระราชาคณะ ทรงถือพัดแฉกถมปิด ไม่ได้ทรงครองวัด ครั้งรัชกาลที่ ๔ จึงได้ทรงกรม เป็นกรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธุ์ ทรงถือพัดแฉกพื้นตาด ที่ทุ่นกระหม่อมทรงมาเดิม และทรงถือพัดแฉกงาเป็นพิเศษ ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นเจ้าคณะธรรมยุตติกนิกาย เมื่อครั้งเรารับกรมและสมณศักดิ์ ยังไม่ได้รับมหาสมณุตมาภิเษก เป็นแต่เลื่อนกรม

เป็นกรมพระปวเรศวริยาลังกรณ์ พระองค์เจ้าประถมวงศ์ ในกรมพระราชวัง
 หลัง หาได้ทรงสมณศักดิ์ไม่ หม่อมเจ้าแรกเป็นพระราชาคณะ ถือพัดยศ
 สุดแต่จะได้รับพระราชทาน แฉกถมปัตบั้งก็มี แฉกพื้นแพรปักก็มี แฉก
 พื้นไหมดสลับาตาก็มี แฉกพื้นตาดสีก็มี พัดงาใบพัดด้ามจี้ก็มี ในเวลา
 เราได้รับสมณศักดิ์ หม่อมเจ้าพระราชาคณะ มีตำแหน่งเพียงชั้นเจ้าอาวาส ยัง
 ไม่ได้เป็นเจ้าคณะ ท่านผู้เป็นพระราชาคณะก่อนเรา ๖ องค์ คือ หม่อมเจ้า
 พระศีลวาลังการ (สอน) ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา ครองวัด
 ชนะสงคราม ถึงชีพิตักษัยก่อนเราบวช ๑ หม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์ (รอง)
 ในกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ ครองวัดบพิตรพิมุข ถึงชีพิตักษัยก่อนเราบวช ๑
 หม่อมเจ้าพระสังวรพรประสาธน์ (เล็ก) ในกรมหมื่นนราเทเวศ วังหลัง ครอง
 วัดอมรินทราราม ๑ หม่อมเจ้าสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ตอด) ในกรมหลวง
 เสนีบริรักษ์ วังหลัง ครั้งนั้นยังเป็นหม่อมเจ้าพระพุทธรูปบาทปิลันธน์ ครอง
 วัดระฆังโฆสิตาราม ๑ หม่อมเจ้าพระธรรมมุณีหิสาดา (สีหเรศ) ในกรมหลวง
 มหิศวรินทรามเรศร์ อยู่วัดบวรนิเวศวิหาร ๑ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภา-
 คุณากร ครั้งยังเป็นหม่อมเจ้า สมณานั้น ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี ครอง
 วัดราชบพิธ ๑ เราโปรดให้เป็นกรมหมื่น มีสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้น
 เจ้าคณะรองแห่งคณะธรรมยุตติกนิกาย อนึ่ง ในคราวที่เราจะรับกรมและ
 สมณศักดิ์นั้น จะทรงตั้งหม่อมเจ้าพระประภากร บาเรียน ๕ ประโยค ใน
 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบาราบปรปักษ์ เป็นพระราชาคณะด้วย วันเวลารับ
 กรมในครั้งนั้น เป็นธุระของเจ้านานจะกำหนดถวาย ทรงอนุมัติแล้วเป็นใช้ได้
 ส่วนวันเวลาที่เราจะรับกรม เสด็จพระอุปัชฌายะน่าจะทรงกำหนดประทาน
 แต่ตรัสสั่งให้เราไปทูลขอสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบาราบปรปักษ์ ท่านทรง
 กำหนดฟ้องวัน แต่เหลือเวลากับฤกษ์จุดเทียนชัยพระราชพิธีตรุษ ตกใน
 วันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็ง ตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓
 ตรงกับวันที่ ๑๓ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๒๔ เวลาเช้า ๔ โมงเศษทำไร
 จำไม่ได้ บางทีเสด็จพระอุปัชฌายะจะทรงต้องการวันนั้น แต่ฟ้องพระราช-

พิธีตรุษ ไม่อาจทรงกำหนดลง จึงตรัสให้ไปทูลขอสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา
 บำราบปรบักษ์ ฝ่ายท่านข้างโน้นจะกำหนดวันอื่นก็จะเสียภูมิหนักรู้ในทาง
 พยากรณ์ศาสตร์ จึงกำหนดลงในวันนั้นกระมัง เมื่อท่านทรงจัดมาในทาง
 ราชการเช่นนั้น ก็จำต้องรับในวันนั้น แต่เราไม่พอใจเลย เราไม่ถือฤกษ์
 ชอบแต่ความสะดวก ทำงานออกหน้าทั้งที่ มาพ้องกับพิธีหลวงเข้าเช่นนั้น
 จะนิมนต์พระ ก็ไม่ได้ตามปรารถนา ผู้มีแก่ใจจะมาช่วยก็ไม่ถนัด ตกลงต้อง
 จัดงานให้เข้ารูปนั้น วันสวดมนต์จะนิมนต์พระราชาคณะผู้ใหญ่ ก็คงให้พระ
 มาแทนทั้งนั้น พอเหมาะที่เสด็จพระอุปัชฌายะประทานผ้าไตร และเครื่อง
 บริหาร ๑๐ ลำรับ เพื่อถวายพระสวดมนต์ ยายเตรียมไว้ให้เราแล้ว จึงจัดพระ
 สวดมนต์ขึ้นอีกลำรับหนึ่ง นิมนต์ตามชอบใจ เลือกเอาพระศิษย์หลวงเดิมของ
 ทูลกระหม่อมที่เป็นชั้นผู้น้อย รุ่งขึ้นเลี้ยงแต่เช้า ถวายบริหารแล้ว เปิดให้กลับ
 ไป นิมนต์พระราชาคณะผู้ใหญ่หนึ่งเฉพาะในเวลารับกรมอีก ๑๐ รูป แล้วเลี้ยง
 เพล ก่อนหน้าวันรับกรม มีทำบุญที่พระปั้นหย่าโดยฐานขึ้นตำหนัก วันหนึ่ง ใน
 การรับกรม ตั้งพระแท่นมณฑลในพรอุโบสถหน้าที่ยูชาสำหรับวัดออกมา หา
 ได้ผูกพระแสงต่างๆ ที่เส้าไม้ ประดิษฐานพระชัยวัฒน์ประจำรัชกาลที่ ๔ เชิญ
 พระสุพรรณบัฏที่จารึกไว้ก่อนแล้วมาตั้งบนนั้นด้วย วันสวดมนต์ ลั่นเกล้าฯ
 เสด็จมาช่วยเป็นส่วนพระองค์ด้วย วันสงและรับพระสุพรรณบัฏ พอจุดเทียน
 ชัยข้างพระราชพิธีตรุษแล้ว โปรดให้เอารถหลวงรับพระราชาคณะผู้ใหญ่มา
 ส่งที่วัดล่วงหน้าแล้ว เสด็จพระราชดำเนินมาวัด ทรงเครื่องนมัสการแล้วทรง
 ประเคนผ้าไตรแพร ตามแบบควรจะเป็นไตรพิเศษ เราก็คเคยได้รับพระราชทาน
 เมื่อครั้งแปลหนังสือเป็นบาเรียน แต่ครั้งนี้เป็นไตรเกณฑ์ง่าย ออกมาพลัดผ้า
 ครองสบงและอังสะ ขึ้นพระแท่นสงแต่เราองค์เดียว เราสงก่อน มีประโคม
 แล้วลั่นเกล้าฯ พระราชทานน้ำพระพุทธรนต์ ด้วยพระเต้าและพระมหาสังข์
 ทักซิณวัตรณ์ ทรงรดเพียงที่ไหล่ ต่อขึ้นพระสงฆ์พระบรมวงศ์และเสนาบดี
 รดหรือถวายน้ำโดยลำดับ ฝ่ายพระ เสด็จอุปัชฌายะ สมเด็จพระวันรัต
 สมเด็จพระสังฆราช และเจ้าคุณพรหมมุนีแทนเจ้าคุณอาจารย์ผู้กำลังอาพาธ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ครั่งทรงตำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่น
ทรงฉายเมื่อพระชนมายุ ๒๗ พรรษา

พระบรมวงศ์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จจอร์ และเจ้าพี่ฝ่ายหน้า
 ทุกพระองค์ บรรดาที่เสด็จมาในเวลานั้น เสนาบดีทุกท่านบรรดามา สมเด็จพระ
 เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ อยู่ที่เมืองราชบุรี หาได้มาไม่ แต่เมื่อบวช
 ได้ไปถวายบริวารที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เราสร่งแล้วครองไตรใหม่มา
 นั่งบนอาสน์สงฆ์ในพระอุโบสถ หม่อมเจ้าพระประภากรก็เหมือนกัน ชุ่มชุม
 พระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาท โปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรี-
 สุนทรโวหาร (น้อย) เจ้ากรมพระอาลักษณ์อ่านประกาศดำเนินกระแสพระ-
 บรมราชโองการทรงสถาปนาเราเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ท้าวความ
 ถึงเราได้รับราชการมาอย่างไร ทรงเห็นความดีและความสามารถของเรา
 อย่างไร ถ้าอยู่ทำราชการ จะเป็นเหตุไ้ว่างพระราชหฤทัยได้ ประสงค์ถึง
 พระราชปฏิญญาที่พระราชทานไว้แก่เรา ว่าบวชได้ ๓ พรรษา จะทรงตั้งเป็น
 ต่างกรม บัดนี้ถึงกำหนด แม้อายุยังน้อยอยู่ แต่ได้แปลหนังสือเป็นบาเรียน
 ได้ทรงเห็นปรีชาสามารถประกอบกับความรู้ทางโลก ทรงหวังพระราชหฤทัย
 ว่าจะเป็นหลักในพระพุทธศาสนาต่อไปข้างหน้าได้ จึงทรงตั้งเป็นพระองค์เจ้า
 ต่างกรมยกย่องไว้ในบัดนี้ ครั้นอ่านประกาศจบแล้ว มีพระโคม ลั่นเกล้าฯ
 พระราชทานพระสุพรรณบัฏ สัญญาบัตรตั้งเจ้ากรมปลัดกรมสมุหบัญชีไป ๑
 สัญญาบัตรตั้งฐานานุกรม ๘ รูป ๑ สัญญาบัตรพระครูปลัด ๑ พัดแจกพื้น
 ดาดขาวสลัปลือทอง มีตราพระมหามงกุฎเป็นใจกลางหมายรัชกาล เทียบ
 หีบหมากเสวยลงยาราชาวดีเครื่องยศเจ้านาย ยอดเป็นพระเกี้ยวยอด พัด
 รองตราพระเกี้ยวยอดด้ามงา สำหรับพระราชาคณะ ๑ บาตรถุงเข็มขาบ
 ผาเชิงประดับมุก ๑ ยามหักทองขวาง ๑ ยามเยียรบับ ๑ เครื่องยศถมปิด
 สำรับใหญ่ ๑ สำรับ พระราชทานสัญญาบัตรทรงตั้งหม่อมเจ้าพระประภากร
 เป็นหม่อมเจ้าพระราชาคณะ มีสมญาขึ้นต้นอย่างนั้น แต่มีสร้อยว่า หม่อมเจ้า
 พระประภากรบวรวิสุทธิวงศ์ ได้รับพระราชทานพัดแจกพื้นดาดสี มีตราครุฑ
 ประจำรัชกาลที่ ๒ เป็นใจกลาง และเครื่องยศสำหรับพระราชาคณะ ต่าง-
 กรมใหม่ผู้เป็นคฤหัสถ์ทูลเกล้าฯ ถวายดอกไม้ธูปเทียนและต้นไม้ทองเงินแต่

ในหลวง และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ถวายดอกไม้ธูปเทียนแต่เจ้า
 นายผู้เจริญพระชนมายุกว่า แต่ต่างกรมพระไม่ได้ถวายอย่างนั้น เรายังถวาย
 เป็นชิ้น สำหรับประดับดอกไม้ตั้งกลางโต๊ะ ที่ถวายลั่นเกล้าฯ ทรงจบพระหัตถ์
 บูชาพระพุทธรูปชินสีห์ เจ้านายถวายแต่ของแจก ครั้งนั้นยังแจกของมีราคามาก
 แจกตามชั้น พอเสร็จพิธีรับกรมก็พอเพล ลั่นเกล้าฯ ทรงประเคนสำรับเจ้าภาพ
 และเสด็จประทับอยู่ตลอดเวลาพระฉันและอนุโมทนา ธรรมเนียมรับกรม
 ที่อื่น เลี้ยงพระเสียก่อน เป็นแต่อนุโมทนาหน้าพระที่นั่ง เสด็จกลับแล้ว มี
 เวียนเทียนสมโภชพระสุพรรณบัฏแล้ว เป็นเสร็จการ ต่อมาอีกวันหนึ่ง มี
 ทำบุญพระบรมอัฐิทุกรัชกาล ตามรับสั่งแนะนำของเสด็จพระอุปัชฌายะ มี
 เลี้ยงพระ เทศนา และสดับปกรณ์ เราพอใจจะบ่นถึงฤกษ์รับกรมเพิ่มอีก
 นอกจากไม่สะดวกดังกล่าวแล้ว เผอิญเมื่อวันสวดมนต์ เจ้าคุณอาจารย์ผู้
 อาพาธเสาะแสะมานั้น อาพาธเป็นธาตุเสียท้องร่วง มาในงานไม่ได้ ไม่ได้รดน้ำ
 ในเวลาสรง และไม่ได้อยู่ในเวลาตั้ง ขาดท่านผู้สำคัญไปรูปหนึ่ง เมื่อวันรับ
 กรม ยายผู้มาดูการโรงครัวอยู่หน้าวัด เจ็บเป็นลม แต่เดชะบุญเป็นเมื่อรับ
 เสร็จและเสด็จกลับแล้ว ถ้าเลิกวันรูกเข้ามาจากนั้น แม้ดีไม่ถึงวันนั้น เจ้าคุณ
 อาจารย์คงจักมาได้ ได้อาจารย์มาเข้าในพิธี เราถือว่าเป็นมงคลกว่าทำในวัน
 ฤกษ์งาม แต่ขาดท่านผู้สำคัญไปอย่างนี้ ฝ่ายยายนั้นเป็นลมเพราะทำธุระมาก
 กระมัง เลื่อนวันเข้ามาจ้กคุ้มได้หรือไม่ หารือไม่

เราเป็นกรมในครั้งนั้น เป็นที่ถูกใจของคนทุกเหล่า ในฝ่ายพระวงศ์
 ตั้งแต่ลั่นเกล้าฯ ลงมา ในฝ่ายพระสงฆ์ตั้งแต่เสด็จพระอุปัชฌายะลงมา และ
 พวกข้าราชการตลอดถึงคนสามัญ ต่างเรียกเราด้วยไม่ได้นัดหมาย แต่มาร่วม
 กันเข้าว่า “กรมหมื่น” หาได้ออกชื่อไม่ เจ้าพี่เป็นกรมหมื่นก็มี แต่หาได้เรียก
 อย่างนี้ไม่ ภายหลังรู้ว่า กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ ครั้นรัชกาลที่ ๑ เขาก็เรียกว่า
 กรมหมื่น ในเวลาแรกตั้งแผ่นดินใหม่ ต่างกรมเป็นกรมหมื่น มีแต่กรมหมื่น
 นรินทรพิทักษ์องค์เดียว เขาจึงเรียกว่ากรมหมื่น ไม่ออกพระนามกระมัง ใน

ฝ่ายพระ ทั้งผู้ใหญ่ ผู้น้อย ผู้เป็นศิษย์หลวงเดิมของขุนกระหม่อม มีความนิยมยินดีในเราโดยมาก สมปรารถนาที่ได้เราไว้สืบพระศาสนา เว้นบางรูป ที่มีความเป็นไปของเราขัดกับของท่าน ในพวกท่านผู้นิยมยินดีในเรา นอกจากอุปชฌายะอาจารย์ สมเด็จพระวันรัตน์ (พุทธิสิริ) เป็นผู้เอาใจใส่ในเรา และเอาเป็นธุระแก่เราเป็นอันมาก ตั้งแต่ยังไม่ได้เป็นต่างกรมมาแล้ว เวลาเราอยู่วัดมกุฏกษัตริย์ มีการพระราชกุศลในวังที่ได้รับนิมนต์ เรามักเดินเข้าไปท่านไปเรื่อย เวลากลับ ท่านเรียกเราลงเรือของท่าน ให้พายขึ้นน้ำเข้าคลอง ผดุงกรุงเกษมไปส่งเราที่วัดมกุฏกษัตริย์ก่อน แล้วจึงเลยไปวัดโสมนัสวิหาร โดยปกติท่านเข้าคลองรอบพระนคร และคลองเล็กตรงไปถึงวัดโสมนัสวิหารทีเดียว เป็นอย่างนี้เสมอมา ไปพบกันในกิจนิมนต์ ทั้งการหลวงทั้งการราษฎร์ เวลาอยู่ด้วยกัน ๒ รูป ท่านพำนาสน์การพระศาสนาเรื่อยๆ พอมีพระอื่นเข้าไปอยู่เป็นที่ ๓ เป็นเล็ก เว้นไว้แต่พระนั้นเป็นผู้สนิทสนม เราเข้าใจว่า ท่านเลิกเสียเช่นนั้น เพื่อให้หน้าเรา ถ้าท่านรู้ว่าเราไม่พอใจเมื่อใด เป็นหยาบสงมาให้เมื่อนั้น คราวหนึ่งเราเป็นผู้ใหญ่ในคณะแล้ว ท่านอาพาธเป็นปลายอัมพาตสิ้นเชิง พุดไม่ชัดถึงลงนอน เราไปเยี่ยมท่านแล้ว กลับออกมาอยู่ที่เฉลียงหน้ากุฏิ พุดกับพระวัดนั้นผู้ชอบกัน ถึงความยกขัดของเราเกิดขึ้นเพราะหมอนวดไม่เป็นชะรอยเสียงจะดัง ท่านได้ยินเข้า ทั้งเจ็บมากกว่าเราอย่างนั้น ขวนขวายสั่งพระให้เอาน้ำไฟลงกับการบูรณาทำให้ รู้สึกความเอื้อเฟื้อของท่านก็จริง แต่รู้สึกอายนั่นใจเหมือนกันว่า ไปเยี่ยมใช้ท่าน กลับทำให้ท่านกังวลถึงเรา ท่านถนอมเราเป็นอย่างยิ่ง คล้ายเจ้าคุณอาจารย์ โดยที่สุด บางเวลาเราขุ่น ใจเข้า เลือกรธรรมเขียนส่งมาปลอบ เราได้รับเมตตาและอุปการของท่านอย่างนี้ ได้ถวายเป็นศิษย์ ถ้าเราจักได้อยู่ในสำนักของท่านสักพรรษาหนึ่ง จักอาจเชื่อม ๒ สำนักได้ดีกว่านี้อีก

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
กับศตวรรษแห่งการพัฒนา

สังคาลธรรม : การประยุกต์พุทธธรรมกับชีวิตและสังคม

พระธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนานั้น เอื้อประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมในทุกด้าน เพียงแต่ผู้ศึกษาปฏิบัติต้องรู้จักเลือกคำสอนในด้านนั้นๆ มาศึกษาปฏิบัติให้เหมาะสม พระพุทธองค์ก็ได้ทรงวางหลักในเรื่องประโยชน์ที่จะพึงได้รับจากพระพุทธศาสนาไว้อย่างชัดเจน ที่เรียกว่าประโยชน์ ๓ คือ

ประโยชน์ปัจจุบัน ได้แก่ประโยชน์ทางวัตถุ

ประโยชน์ภายภาคหน้า หรือประโยชน์สืบๆ ไป ได้แก่ประโยชน์เชิงคุณธรรม หรือประโยชน์ทางจิตใจ

ประโยชน์สูงสุด คือ ความพ้นทุกข์โดยสิ้นเชิง ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุด หรือประโยชน์สูงสุด ที่จะพึงได้รับจากพระพุทธศาสนา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงเป็นบุคคลแรกที่ทรงคำนึงถึงเรื่องนี้ จึงได้ทรงพยายามที่จะจัดสรรคำสอนของพระพุทธศาสนาให้เป็นระดับ เพื่อความสะดวกในการศึกษาและนำไปปฏิบัติ ทั้งนี้เพื่อให้ชาวพุทธได้รับประโยชน์จากการนับถือพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

ตัวอย่างที่ชัดเจนเกี่ยวกับพระดำริในเรื่องนี้ก็คือ ทรงเป็นบุคคลแรกที่พยายามจัดคำสอนของพระพุทธศาสนาให้เป็นหมวดหมู่ เพื่อสะดวกในการศึกษาและการนำไปใช้ประโยชน์ในชีวิตของคนแต่ละระดับ นั่นคือ การเลือก

พระสูตรมาจัดเป็นหมวด หรือจัดเป็นประเภทที่เรียกว่าปริจเฉท แล้วแปลเป็นภาษาไทย พิมพ์เผยแพร่ให้คนทั่วไปได้ศึกษา โดยทรงจัดเป็น ๖ ปริจเฉท คือ

พระสูตรในปริจเฉทที่ ๑ เป็นพระพุทธานุภาพที่ตรัสแก่คนผู้ยังไม่เลื่อมใส
ปริจเฉทที่ ๒ แสดงอนุศาสน์ (คือ คำสอน) ที่เป็นธรรมสำหรับคฤหัสถ์
(คือ ชาวบ้านทั่วไป)

ปริจเฉทที่ ๓ แสดงธรรมที่ตรัสสอนภิกษุ

ปริจเฉทที่ ๔ แสดงธรรมที่เป็นส่วนพระปรมาตม์ (คือ ธรรมชั้นสูงสุด)

ปริจเฉทที่ ๕ แสดงธรรมที่เป็นสาธารณะ (คือ ทั่วไปแก่คนทุกประเภท)

ปริจเฉทที่ ๖ คำสอนที่เป็นสาวกภาษิต (คือ คำสอนของพระสาวกบางรูป)

พระสูตรดังกล่าวเหล่านี้ได้ทรงเลือกและแปลลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสาร
ธรรมจักร ของมหาวิทยาลัยฯ เป็นครั้งแรก ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๗
เป็นต้นมา

แม้พระนิพนธ์ทางพระพุทธศาสนาที่ทรงนิพนธ์ขึ้นมากมายนั้น ก็เพื่อให้
ความสะดวกแก่การศึกษาและควรนำไปปฏิบัติของคนแต่ละระดับนั่นเอง

ประกอบกับเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้มีพระราชหัตถเลขาทูลสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ความตอน
หนึ่งว่า

“ได้ฟังเทศน์ที่พระครูสังฆปาโมกข์ (เมืองจันทบุรี) มาเทศน์ มีเนื้อความ
เป็นนิทานมาก ข้อปฏิบัติมีแต่เล็กน้อย ไม่เป็นที่เลื่อมใส เห็นว่าการ
ศาสนาในหัวเมืองอยู่ข้างจะเหลวไหลเลื่อมทราวมมาก เพราะไม่มีหนังสือ
แสดงข้อปฏิบัติที่จริงแท้สำหรับเล่าเรียน มีแต่หนังสือเหลวๆ ไหลๆ ถ้า
หนังสือที่ลึกเกินไป ผู้อ่านเข้าใจบ้าง ไม่เข้าใจบ้าง จึงเห็นว่า ถ้าแต่งหนังสือ
เทศน์ที่เข้าใจง่ายๆ เหมือนหนังสือสมเด็จพระวันรัตนแต่งให้เป็นคำไทยๆ

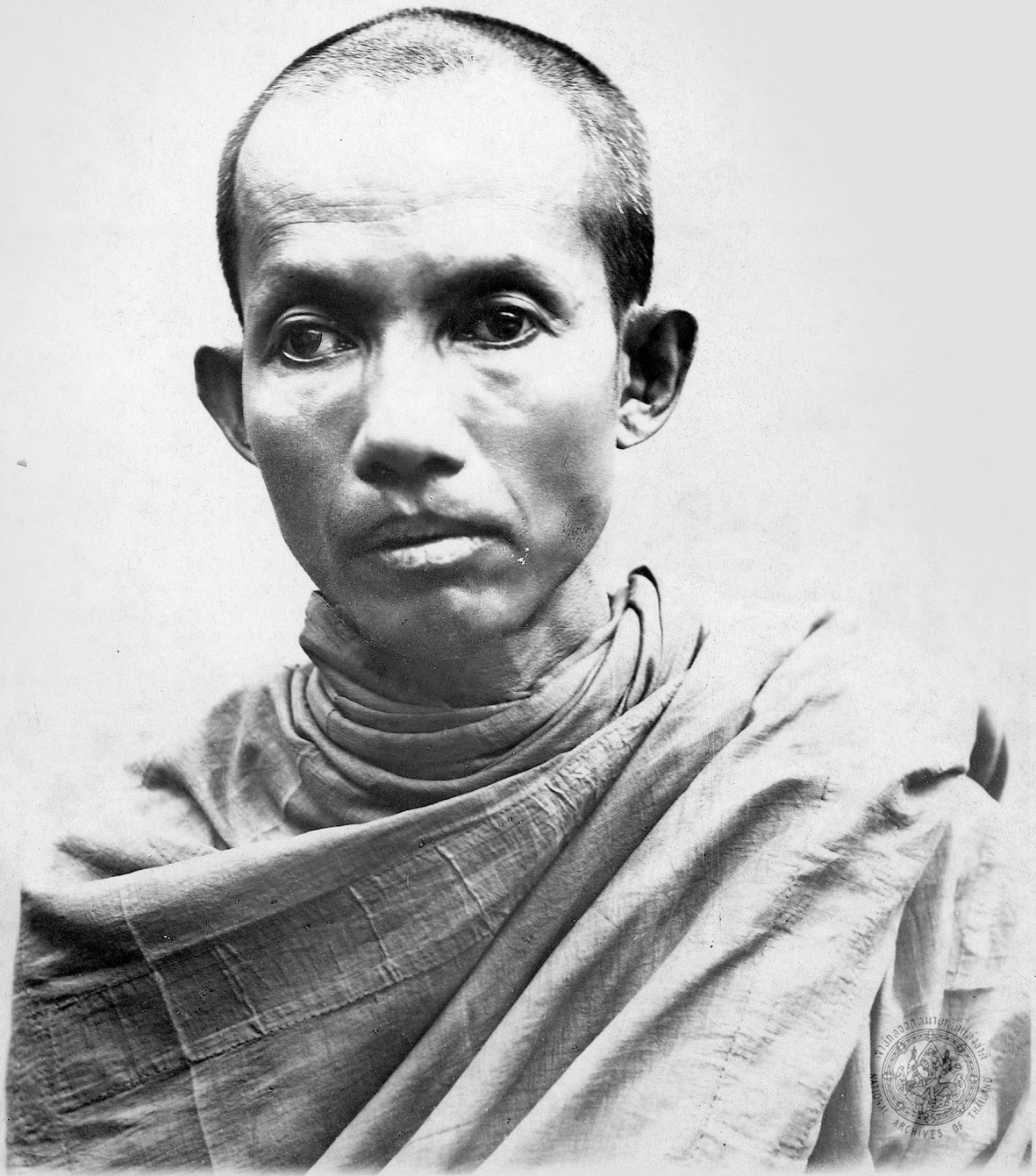
อย่าให้ติดคัมภีร์มาก ถาติดคัมภีร์ต้องแปลทุกคำ ตีพิมพ์ส่งออกไปให้
พระสงฆ์ตามหัวเมืองเทศนาสั่งสอนสัปรุช เห็นว่าการศาสนาที่จริงแท้
จะแพร่หลายเป็นประโยชน์มาก”

จากพระราชปรารภดังกล่าว ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๒ สมเด็จพระมหาสมณ-
เจ้าฯ พระองค์นั้นจึงได้ทรงดำเนินการให้มีการแต่งเทศน์แสดงคำสอนของ
พระพุทธศาสนาสำหรับประชาชนทั่วไป จะฟังรู้จะฟังเรียนและสามารถนำไป
ใช้ในชีวิตประจำวันได้จริง เป็นคำสอนที่เกี่ยวกับชีวิตและสังคมของชาวโลก
ทุกๆ ไป ซึ่งแต่ก่อนมาไม่ค่อยมีการสั่งสอนกัน

เทศน์ชุดแรกที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงเรียบเรียง
ขึ้น พร้อมทั้งทรงโปรดให้พระเถระอื่นๆ ช่วยกันเรียบเรียง ทรงเรียกว่า
สังคาลธรรม เป็นเทศน์ที่แสดงคำสอนสำหรับชาวบ้านทั่วไปฟังศึกษาเรียนรู้
และฟังปฏิบัติ เพื่อความเจริญก้าวหน้าของชีวิตและสังคม ตามที่พระพุทธองค์
ทรงแสดงไว้ในสังคาลสูตร เป็นตัวอย่าง และต่อมา ก็ได้เกิดมีหนังสือเทศน์
ทำนองนี้เกิดขึ้นแพร่หลาย เป็นแนวทางให้พระสงฆ์ได้สั่งสอนพระพุทธศาสนา
ให้พอเหมาะแก่ความรู้ความต้องการของชาวบ้านทั่วไป ตลอดถึงเป็นแนวทาง
ให้พระสงฆ์ทั้งหลายได้ช่วยกันแต่งหนังสือสอนพระพุทธศาสนาที่ประยุกต์กับ
ชีวิตและสังคมตามสภาพเป็นจริง อย่างแพร่หลายสืบมา

ในส่วนของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น เราก็จะพบได้ว่า
ทรงสั่งสอนพระพุทธศาสนาโดยทรงประยุกต์ให้พอเหมาะแก่กลุ่มคนแต่ละสาขา
อาชีพ ดังปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในพระโอวาทและพระธรรมเทศนาต่างๆ
ที่ทรงประทานในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ทุกภูมิภาคของประเทศ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นจึงทรงเป็นผู้นำในการสั่งสอน
พระพุทธศาสนาให้พอเหมาะแก่ชีวิตและสังคม ดังที่ได้ถือเป็นแนวในการ
ปฏิบัติกันสืบมาในหมู่พระสงฆ์ไทย

อุปาสกปฏิบัติ : แบบอย่างของการเป็นชาวพุทธที่ดี

คนไทยเมื่อเกิดมาแล้วก็ได้ชื่อว่าเป็นชาวพุทธ หรือนับถือพระพุทธศาสนา แต่จะมีสักกี่คนที่รู้เรื่องพระพุทธศาสนาดี หรือแม้รู้ว่า การเป็นชาวพุทธหรือการนับถือพระพุทธศาสนานั้น ควรทำอะไร หรือควรทำอะไร

ผู้ที่จะแนะนำหรืออธิบายให้คนทั่วไปรู้เรื่องหรือเข้าใจเรื่องดังกล่าวนี้ ก็หาได้ยาก ที่ซ้ำร้ายก็คือ บางทีบางท่านก็แนะนำกันไปในทางที่ผิดๆ โดยไม่รู้เท่า หรือด้วยความเข้าใจผิด

เมื่อเป็นเช่นนี้ ชาวพุทธก็ได้ชื่อที่ไม่ได้รับประโยชน์อะไรจากการนับถือพระพุทธศาสนา มิหนำซ้ำอาจจะทำให้มองเห็นโทษของการนับถือพระพุทธศาสนาได้ ซึ่งนับว่าเป็นความเสียหายสำหรับชาวพุทธ และเป็นความเสียหายแก่พระพุทธศาสนา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงพระอธิบายไว้ว่า “ผู้จะปฏิบัติคำสอนในศาสนา... ทำไม่เหมาะสมแก่ฐานะของตน บกพร่องเกินไปหรือ ตึงเกินไป ย่อมไม่ได้ผลดีแห่งการปฏิบัติ ต้องรู้จักฐานะของตนก่อนว่า ตนเป็นคนมีหน้าที่หรือการงานอย่างไร แล้วจึงเลือกข้อปฏิบัติในศาสนาที่เหมาะสมแก่ฐานะของตน รู้จักผ่อนปรนเอามาใช้ให้เหมาะสมแก่ฐานะของตน ย่อมได้ผลดีแห่งการปฏิบัติ”

เพื่อให้ชาวพุทธรู้จักฐานะและหน้าที่ของตนเองดังกล่าวแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นจึงทรงพระวิริยะอุตสาหะในอันที่จะสร้างมาตรฐานแห่งความรู้และการปฏิบัติที่เหมาะสมแก่ชาวพุทธในฐานะต่างๆ ทั้งในทางโลกและทางธรรม โดยการทรงรจนาดำรับตำราด้านต่างๆ ให้เป็นคู่มือสำหรับการศึกษาและการปฏิบัติของชาวพุทธในฐานะนั้นๆ

ในกรณีของอุบาสกอุบาสิกา ก็เช่นเดียวกัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นก็ได้นิพนธ์ ระเบียบการแสดงตนเป็นพุทธมามกะขึ้น เพื่อให้ชาวพุทธรู้จักวิธีประกาศตนเป็นพุทธอย่างถูกต้อง

เมื่อประกาศตนเป็นชาวพุทธ หรือว่าประกาศตนเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ควรที่จะปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา หรือว่าปฏิบัติพระพุทธานุศาสน์ให้เกิดผลดีแก่ตนเองตามสมควรแก่ฐานะ ฉะนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นจึงทรงนิพนธ์เรื่องอุบาสกปฏิบัติ ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ เพื่อเป็นแบบปฏิบัติในการปฏิบัติตนในฐานะที่เป็นอุบาสกอุบาสิกา คือ ผู้นับถือพระพุทธศาสนาที่ดี

ในพระนิพนธ์เรื่องนี้ ทรงอธิบายให้รู้ถึงหลักปฏิบัติตนของผู้เป็นอุบาสกอุบาสิกาว่ามื่ออย่างไรบ้าง ดังนี้

๑. ความหมายของอุบาสกอุบาสิกา
๒. วิธีถึงสรณะ คือ การนับถือพระรัตนตรัย
๓. ข้อปฏิบัติของผู้เป็นอุบาสกอุบาสิกา
๔. การดำเนินชีวิตของอุบาสกอุบาสิกา
๕. ข้อห้ามสำหรับอุบาสกอุบาสิกา
๖. ข้อควรพิจารณาสำหรับอุบาสกอุบาสิกา
๗. ผลดีที่จะพึงได้จากการเป็นอุบาสกอุบาสิกาที่ดี

พระนิพนธ์ดังกล่าวนี้ จึงถือได้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงเป็นผู้ให้รูปแบบของการเป็นชาวพุทธที่ดี ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาและนับได้ว่าเป็นมาตรฐานของการเป็นชาวพุทธ ที่จะทำให้ได้รับประโยชน์จากพระพุทธศาสนา พร้อมทั้งสร้างประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมได้อย่างเหมาะสมด้วย

หลักสูตรสอนพระใหม่ : การศึกษาพระพุทธศาสนาในภาษาไทย

พ.ศ. ๒๕๓๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารสืบต่อจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระกรณียกิจแรกที่ทรงปฏิบัติในฐานะพระอุปัชฌาย์ ก็คือ ทรงตั้งหลักสูตรเล่าเรียนพระธรรมวินัย สำหรับสอนภิกษุสามเณรบวชใหม่ โดยทรงพระปรารภว่า

“แต่ก่อนมา ภิกษุบวชได้ก็พรรษาก็ตาม ไม่สนใจแล้ว ไม่รู้ธรรมวินัยเลย นอกจากที่เคยปฏิบัติ จึงจัดสอนภิกษุสามเณรบวชใหม่ให้เรียนธรรมวินัยในภาษาไทย เป็นการส่วนตัวในหน้าที่แห่งอุปัชฌายาจารย์ก่อน ต่อมาปลูกความนิยมออกไปถึงภิกษุสามเณรเก่าด้วย จนถึงจัดเป็นการเรียนเป็นชั้นวัดขึ้นได้ และมีวัดธรรมยุตอื่นทำตามแพร่หลายออกไป”

นี่คือจุดเริ่มต้นของการศึกษาพระพุทธศาสนาแนวใหม่ ซึ่งต่อมา ทรงพัฒนาเป็นหลักสูตรนักธรรม สำหรับเป็นการศึกษาขั้นพื้นฐานของคณะสงฆ์ เป็นการศึกษาพระพุทธศาสนาในภาษาไทย ซึ่งไม่เคยมีใครจัดทำมาก่อน ควบคู่กับการศึกษาพระพุทธศาสนาในภาษาบาลีที่เรียกว่า หลักสูตรพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยที่มีมาแต่โบราณ

หลักสูตรสอนพระนวกะ (พระใหม่) ที่ทรงจัดขึ้นนั้นประกอบด้วยการเรียนธรรมะ พุทธประวัติ พระวินัย และเรียงความแก้กระทู้ธรรม ซึ่งเป็นเค้าโครงของหลักสูตรนักธรรมในเวลาต่อมา

วัตถุประสงค์ของการจัดตั้งหลักสูตรสอนภิกษุสามเณรดังกล่าวขึ้นก็เพื่อให้ผู้ที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ได้ศึกษาเรียนรู้พระพุทธศาสนา สมแก่การเป็นพุทธมามกะ ผู้นับถือพระพุทธศาสนา สามารถนำคำสอนของพระพุทธศาสนาไปปฏิบัติในชีวิต ไม่ว่าจะคงอยู่ในภิกษุภาวะ หรือออกไปเป็นชาวโลกได้ตามสมควร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงเป็นผู้ดำริแนวทางการศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศไทยขึ้นเป็นครั้งแรก

ตั้งมหาวิทยาลัย :

วางรากฐานมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา

พ.ศ. ๒๔๓๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต ในปีแรกที่ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตนั้นเอง ก็ได้ทรงตั้งสถานศึกษาสำหรับภิกษุสามเณรคณะธรรมยุตขึ้น โดยพระบรมราชานุญาตในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรียกว่า มหาวิทยาลัย เรียกสั้นๆ ว่า วิทยาลัย เป็นการเฉลิมพระเกียรติแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญพระองค์หนึ่งของไทย

มหาวิทยาลัย เปิดเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ซึ่งตรงกับวันเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสถานศึกษาพระปริยัติธรรมแบบใหม่ ตามหลักสูตรที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงตั้งขึ้นใหม่ เรียกว่า หลักสูตรพระปริยัติธรรมมหาวิทยาลัย โดยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย
๒. เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาวิชาซึ่งเป็นของชาติภูมิและต่างประเทศแห่งกุลบุตร
๓. เพื่อเป็นสถานที่จัดการสั่งสอนพระพุทธศาสนา

หลักสูตรพระปริยัติธรรมที่ทรงตั้งขึ้นใหม่นี้ ทรงพระดำริขึ้นใหม่ทั้งวิธีการเรียน การสอน การสอบ และวิชาที่เรียนก็ได้เรียนเฉพาะภาษาบาลีเท่านั้น แต่เรียนภาษาต่างประเทศ และวิชาการสมัยใหม่บางวิชาด้วย ดังที่ทรงอธิบายไว้ว่า

“ความประสงค์ที่จัดการฝึกสอนตามแบบใหม่นั้น ก็เพื่อจะลองหาทางแก้ไขการเรียนพระปริยัติธรรมให้ดีขึ้น คือ ให้ผู้เรียนรู้ได้เร็ว ไม่เปลืองเวลา ไม่พักลำบาก รู้ได้ดี”

หลักสูตรพระปริยัติธรรมของมหามกุฏราชวิทยาลัย แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ เปรียญตรี เปรียญโท เปรียญเอก

การเรียนการสอน จัดเป็น ๓ ระดับ คือ นักเรียนตรี นักเรียนโท นักเรียนเอก แล้วจึงเลื่อนขึ้นเป็น เปรียญตรี เปรียญโท เปรียญเอก

การสอบ สอบด้วยวิธีเขียน และสอบทุกปี ปีละ ๒ ครั้ง

ผู้สอบได้ ได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็นเปรียญเช่นเดียวกับผู้สอบได้ตามหลักสูตรพระปริยัติธรรมแบบเดิมเช่นกัน

มหามกุฏราชวิทยาลัยที่ทรงตั้งขึ้นนี้ได้ดำเนินการอยู่เพียง ๘ ปี ก็จำต้องเลิกไป เพราะทรงมีพระภารกิจอื่นมากจนไม่ทรงมีเวลาบริหารมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ ให้ดำเนินไปได้

เป้าประสงค์สำคัญของพระองค์ในการจัดการศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัย ก็คือ การวางรากฐานเพื่อการจัดตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา ดังที่พระพรหมมุนี (หิน สุวโจ) ผู้ซึ่งเคยเป็นฐานานุกรมในสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น และเป็นประธานกรรมการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยรูปแรก ได้เล่าว่า

“ผู้ที่อยู่ทันพระองค์ท่านในสมัยที่ยังทรงพระชนม์อยู่ และได้ฟังพระ
 พรารณนี้แล้ว ย่อมระลึกได้ดีว่า ทรงกะจะตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นที่บริเวณ
 ตลาดยอดบางลำภู และจ้างชาวต่างประเทศมาร่วมเป็นอาจารย์ด้วย
 เนื่องจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงมีพระภารกิจใน
 การบริหารคณะสงฆ์และรจนาแบบเรียนพระปริยัติธรรมเป็นอันมาก
 จึงไม่ได้หันดำเนินงานจัดตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาขึ้นได้ในสมัย
 ของพระองค์”

กล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรง
 เป็นผู้ดำริเรื่องการตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาขึ้นเป็นพระองค์แรกใน
 ประเทศไทย

ตั้งโรงเรียนหนังสือไทย : การพัฒนาการศึกษาของเยาวชน

พ.ศ. ๒๔๓๖ พร้อมๆ กับการจัดตั้งมหาวิทยาลัย สถานศึกษา พระปริยัติธรรมสำหรับภิกษุสามเณรดังกล่าวมาแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนหนังสือไทย ของมหาวิทยาลัยสำหรับ เป็นสถานที่ศึกษาของเด็กวัดและเด็กบ้านด้วย

โรงเรียนหนังสือไทยของมหาวิทยาลัยดังกล่าวนี้ เปิดขึ้นพร้อม กัน ๕ แห่ง โดยมีโรงเรียนหนังสือไทยวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นสาขาที่ ๑ คือ

๑. โรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร
๒. โรงเรียนวัดมกุฏกษัตริยาราม
๓. โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส
๔. โรงเรียนวัดพิชัยญาติการาม
๕. โรงเรียนวัดนิเวศธรรมประวัติ พระนครศรีอยุธยา

ทุกโรงเรียนดำเนินการโดยพระสงฆ์ จัดการเรียนการสอนตามหลักสูตร ที่ทรงพระดำริตั้งขึ้นใหม่ ทั้งนี้ก็ด้วยพระดำริที่จะพัฒนาการศึกษาของกุลบุตร ให้เจริญก้าวหน้า เพื่อเป็นแบบอย่างเป็นทางช่วยรัฐบาล

เมื่อการเรียนการสอนตามหลักสูตรพระปริยัติธรรมของมหาวิทยาลัยให้เสร็จเรียบร้อยแล้ว เมื่อดำเนินการมาได้ ๘ ปี โรงเรียนหนังสือไทยของ

มหาวิทยาลัยก็ต้องพลอยเลิกไปด้วย

สำหรับโรงเรียนหนังสือไทยวัดบวรนิเวศวิหารยังคงดำเนินการต่อมา และทรงพยายามที่จะพัฒนาให้เป็นโรงเรียนเชลยศักดิ์ (คือโรงเรียนราษฎร) ประเภทอยู่ประจำ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้ทรงร่างโครงการที่จะพัฒนาโรงเรียนหนังสือไทยวัดบวรนิเวศให้เป็นโรงเรียนเชลยศักดิ์ประเภทอยู่ประจำ โดยพระดำริว่า “เพื่อเป็นแบบอย่าง เป็นการช่วยรัฐบาล” ได้ทรงกำหนด

ใช้เสนาสนะบางส่วนของวัดบวรนิเวศวิหารเป็นหอนอนของนักเรียนที่ทรงเรียกว่า นิลิต

ใช้อุโบสถเก่าวัดรังษีสุทธาวาสเป็น ธรรมสภา คือที่ประชุมสวดมนต์และ ฟังคำสอน รวมทั้งเป็นที่แสดงปาฐกถาทางวิชาการสำหรับประชาชนทั่วไปด้วย

ใช้พระวิหารเก่า เป็นที่ไว้พระพุทธรูป

ใช้การเปรียญ เป็นหอสมุด

ใช้ตึกอรพินท์ เป็นสโมสรนักเรียนและสโมสรลูกเสือ

ใช้ศาลาฤๅษี ๒ ข้างพระอุโบสถเป็นห้องวิทยาศาสตร์ สำหรับการทดลองทางวิทยาศาสตร์

ใช้ตึกแถวหน้าวัดเป็นโรงฝึกงาน (machanics)

จะสร้างตึกเรียนขึ้น ๓ หลังด้านหลังวัด และ

สร้างตึกเป็นโรงพลศึกษา

พร้อมทั้งจัดพื้นที่ในบริเวณวัดให้เป็นสวนหย่อม สำหรับเป็นที่พักผ่อน

ในส่วนหลักสูตร ทรงพระดำริจัดหลักสูตรเป็น ๒ สาย คือ สายที่จะไปเรียนต่อชั้นตรีศึกษา เวชศึกษา หรือเทคนิคส์ (ซึ่งน่าจะตรงกับที่เราเรียกกันในปัจจุบันว่า สายวิทย์) กับสายที่จะไปเรียนต่อด้านนิติศึกษา ครุศึกษา รัฐประศาสนศึกษา หรือวิชาอื่นๆ ที่ไม่ใช่สายเทคนิคส์ (ซึ่งน่าจะตรงกับที่เราเรียกกันในปัจจุบันว่า สายศิลป์)

และทรงกำหนดให้นักเรียนเรียนภาษาต่างประเทศ ๔ ภาษา คือ อังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน ละติน ภาษาใดภาษาหนึ่ง ส่วนผู้จะไปเรียนเวชศึกษา (คือ วิชาแพทย์) ให้เรียนภาษาละตินด้วย

จบหลักสูตรถือว่าจบมัธยมศึกษาบริบูรณ์ และเป็นการเตรียมคนเพื่อไปเรียนต่อชั้นอุดมศึกษาในสายดังกล่าวแล้ว

ทรงเน้นการฝึกอบรมด้านศีลธรรมคุณธรรม และจัดการเรียนในลักษณะการเล่นผสมการเรียน ฝึกหัดให้รู้จักแสดงความรู้ความสามารถ โดยการได้เวลาที่เล่นกีฬาประเภทต่างๆ รู้จักตั้งทีมงานบริหารจัดการกิจกรรมต่างๆ กันเองภายใต้การควบคุมของครูอาจารย์ เป็นการฝึกให้นักเรียนรู้จักรับผิดชอบตนเอง มีระเบียบและเครื่องหมายประกอบเครื่องแต่งตัว เพื่อฝึกนักเรียนให้รู้จักรักษาชื่อเสียงของสำนักหรือสถาบัน

แต่สุดท้ายทรงอธิบายว่า “ไม่สำเร็จ เพราะไม่อาจให้เงินเดือนครูตามอัตราของกรมศึกษาธิการ” (ขณะนั้นยังไม่เรียกว่า กระทรวง) จึงโอนให้กระทรวงศึกษาธิการรับไปดำเนินการตามหลักสูตรของกระทรวง กลายเป็นโรงเรียนมัธยมวัดบวรนิเวศวิหารสืบมาจนถึงทุกวันนี้

ออกนิตยสารธรรมจักร : นิตยสารพระพุทธศาสนาฉบับแรกของไทย

พ.ศ. ๒๔๓๗ อันเป็นปีที่ ๒ แห่งการจัดตั้งมหาวิทยาลัย
สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงดำเนินการออกนิตยสาร
ธรรมจักร โดยออกฉบับแรกเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ เป็นนิตยสาร
รายเดือน นับเป็นนิตยสารทางพระพุทธศาสนาฉบับแรกของไทย

การออกนิตยสารธรรมจักร นับเป็นส่วนหนึ่งของวัตถุประสงค์ข้อที่ ๓
ของการจัดตั้งมหาวิทยาลัย ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น
ทรงวางไว้ คือ เพื่อเป็นสถานที่จัดการสั่งสอนพระพุทธศาสนา เพราะเรื่องราว
ที่ทาลงพิมพ์ในธรรมจักรนั้น ประกอบด้วยเรื่องที่เป็นหลักๆ คือ

- พระไตรปิฎกแปล หรือพระสูตรแปล
- อธิบายความในพระสูตรต่างๆ
- พระธรรมเทศนาต่างๆ
- เรื่องพระพุทธศาสนาที่ผู้รู้ทั้งหลายเรียบเรียงขึ้นในแง่มุมต่างๆ
- ข้อความนำรู้จากพระไตรปิฎก
- ข่าวสารทางพระพุทธศาสนา ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ
- ข่าวสารเกี่ยวกับมหาวิทยาลัย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงถือว่าการออกนิตยสารก็เป็นช่องทางอันหนึ่งที่เผยแพร่คำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาให้แพร่หลายไปในหมู่ประชาชนได้กว้างขวางยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ การออกนิตยสารธรรมจักรยังเป็นที่สนามให้ภิกษุสามเณรผู้ศึกษาเล่าเรียนอยู่ในมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้แสดงความรู้ความสามารถจากการศึกษาเล่าเรียนของตนให้เป็นที่ปรากฏแก่สาธารณชนด้วย โดยทรงโปรดให้นักเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย ช่วยกันแปลพระสูตรบ้าง เรียบเรียงเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาต่าง ๆ บ้าง ลงพิมพ์ในธรรมจักร

โดยเฉพาะการแปลพระไตรปิฎกหรือแปลพระสูตรต่างๆ ออกเป็นภาษาไทยให้คนทั้งหลายได้อ่านนั้นนับว่าเป็นการเผยแพร่พระพุทธศาสนาที่สำคัญ เพราะในครั้งกระนั้น โอกาสที่คนทั้งหลายจะได้อ่านได้ศึกษาพระพุทธศาสนาจากพระไตรปิฎกโดยตรงนั้นมีน้อยมาก เพราะยังขาดหนังสือหรือตำราประเภทนี้

นอกจากนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นยังได้ทรงเลือกพระสูตรต่างๆ มาจัดเป็นประเภทๆ เพื่อการศึกษาเรียนรู้พระพุทธศาสนา เช่น พระสูตรเกี่ยวกับการสอนผู้ที่ยังไม่เลื่อมใส พระสูตรเกี่ยวกับการสอนผู้ที่เลื่อมใสแล้ว พระสูตรเกี่ยวกับการสอนภิกษุสามเณร พระสูตรเกี่ยวกับการสอนคฤหัสถชนทั่วไป เป็นต้น แล้วโปรดให้นักเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัยช่วยกันแปลลงพิมพ์เผยแพร่ในธรรมจักร นิตยสารธรรมจักรจึงเป็นที่นิยมของผู้อ่านทั่วไปนับแต่องค์พระมหากษัตริย์ลงมา ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉบับหนึ่งที่ทรงกล่าวถึงธรรมจักรว่า “ถ้ามีหนังสืออ่านสำหรับโรงเรียนจะเป็นคุณประโยชน์มาก หนังสือเช่นนี้เสมออธิบายธรรมจักรก็ยิ่งสูงอยู่”

นิตยสารธรรมจักรอยู่ในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ออกต่อเนื่องมาเป็นเวลา ๑๘ ปี จนถึงช่วงปลายพระชนมายุของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงหยุดไประยะหนึ่ง เนื่องจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงมีพระภารกิจทางการคณะสงฆ์ล้นเหลือจนไม่มีเวลาทรงดูแลการออกนิตยสารธรรมจักร

แต่อีก ๒๑ ปีต่อมา ในสมัยสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ทรงเป็นองค์นายกรรมการมหาเถรสมาคมฯ ก็ได้ทรงฟื้นฟูการออกนิตยสารธรรมจักรขึ้นอีกครั้ง เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ และยังคงดำเนินการออกเป็นประจำทุกเดือนสืบมาจนทุกวันนี้

ธรรมจักรจึงเป็นนิตยสารรายเดือนที่เก่าแก่ที่สุดของไทยที่ยังมีชีวิตอยู่จนถึงปัจจุบัน

การจัดการศึกษาหัวเมือง : ทรงวางรากฐานประถมศึกษาของไทย

พ.ศ. ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการจัดการศึกษาในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร เพื่อให้ราษฎรได้มีการศึกษาเล่าเรียนอย่างทั่วถึง ทั้งนี้เพราะทรงเห็นว่า การศึกษาเป็นรากฐานที่สำคัญของการพัฒนาบ้านเมือง

อันที่จริงทรงพระราชดำริและทรงมีพระราชกระแสเรื่องการจัดการศึกษาแก่ราษฎรทั่วพระราชอาณาจักรมากกว่า ๓ ปีแล้ว ดังความในพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) เมื่อยังเป็นทีพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ตอนหนึ่งว่า

“กระทรวงได้รับคำสั่งอันเราได้สั่งแต่แรกคิดต้องการขึ้น ๓ ปีล่วงมาแล้ว ยังไม่ได้คิดอันใดเลยแต่สักอย่างเดียว”

ครั้น ร.ศ.๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) จึงทรงพระกรุณาโปรดอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ให้เป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร ดังมีพระบรมราชาธิบายว่า

“ได้จัดการกับพระ เอากรมหมื่นวชิรญาณ เป็นประธาน จัดวัดเป็นโรงเรียนทั่วพระราชอาณาเขต ยกแต่เมืองมะละยู หวังใจว่าจะเป็นการสำเร็จได้ โดยอาศัยประเพณีโบราณและความนิยมของไทย โรงเรียนคงจะเกิดขึ้นได้ปีละหลายๆ ร้อยโดยไม่สู้จะต้องเสียอะไรมา”

ครั้นวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ.๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) จึงมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลือกอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น เป็นประธานจัดการศึกษาในหัวเมืองนั้น นับว่าเป็นเรื่องใหญ่และเป็นเรื่องสำคัญ ประการแรกแสดงว่า ทรงมีความเชื่อมั่นในพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นว่า จะทรงสามารถจัดการเรื่องนี้ให้สำเร็จลุล่วงไปได้ ทั้งนี้เพราะได้ทรงประจักษ์ในพระปรีชาสามารถที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นประสบความสำเร็จในการจัดการศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัยมาแล้ว เพราะพระองค์ได้เคยเสด็จทอดพระเนตรกิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัยครั้งหนึ่ง เมื่อได้ทอดพระเนตรกิจการทั้งปวงแล้วได้มีพระราชหัตถเลขาถึงนายกรัฐมนตรีมหามกุฏราชวิทยาลัยว่า

“ข้าพเจ้าได้ไปเห็นการที่จัดตั้งขึ้นแล้วในมหามกุฏราชวิทยาลัยทั่วถึงทุกแห่ง มีความชื่นชมยินดียิ่งนัก”

ในส่วนของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั่นเอง ก็คงจะกังวลพระหฤทัยในเรื่องนี้ไม่น้อย เพราะพระองค์ไม่มีหน่วยงานหรือองค์กรใดๆ เป็นฐานรองรับพระภารกิจอันยิ่งใหญ่ดังกล่าวนี้เลย ทรงเป็นเพียงสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่พระองค์หนึ่งเท่านั้น ถึงกับทรงมีลายพระหัตถ์ทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความตอนหนึ่งว่า

“อาตมภาพกับพระผู้เป็นศิษย์และสหาย ยังมีความเต็มใจจะรับฉลองพระเดชพระคุณในการนี้โดยเต็มกำลัง แต่การนี้ใหญ่มาก ยังไม่เคยทำถึงเพียงนี้เลย ขอพระบารมีอุดหนุนโดยทางตรงบ้าง โดยทางอ้อมบ้าง เพื่อให้การนี้สำเร็จตลอดไป ให้สมพระบรมราชประสงค์”

เมื่อได้รับกระแสพระบรมราชโองการดังกล่าวแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ก็ได้ทรงร่าง “แบบจัดการศึกษาหัวเมือง” ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นที่พอพระราชหฤทัย จากนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นก็ทรงเลือกพระเถรานุเถระ ทั้งธรรมยุตและมหานิกาย ๑๔ รูป เพื่อทรงแต่งตั้งเป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่างๆ ทั่วพระราชอาณาจักร

ครั้นวันที่ ๒๔ มกราคม ร.ศ.๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) (ยุคนั้นนับเดือนเมษายนเป็นต้นปี มกราคมจึงเป็นปลายปี) หลังจากมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองได้ ๒ เดือน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ก็ทรงเริ่มปฏิบัติพระภารกิจที่ได้รับมอบหมายทันที โดยทรงนำพระเถรานุเถระผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่างๆ เข้าเฝ้าถวายพระพรลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อออกเดินทางไปปฏิบัติหน้าที่ของตนในมณฑลนั้นๆ ทันที

ในการจัดการศึกษาในหัวเมืองนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นก็ทรงใช้มหาหมกุฎราชวิทยาลัยเป็นกองบัญชาการจัดการศึกษาหัวเมือง ใช้มหาหมกุฎราชวิทยาลัยเป็นสถานฝึกหัดครูสำหรับออกไปสอนในโรงเรียนต่างๆ นำเอาหลักสูตรและวิธีการต่างๆ ที่ทรงพระดำริขึ้นในมหาหมกุฎราชวิทยาลัยนั้นเองไปใช้เป็นแบบในการดำเนินการ ตลอดถึงเอาพระเถรานุเถระที่เป็นกรรมการของมหาหมกุฎราชวิทยาลัยทั้งหมดไปเป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่างๆ จนเป็นเหตุให้การจัดการศึกษาของมหาหมกุฎราชวิทยาลัยเองต้องปิดตัวลง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงจัดการศึกษาในหัวเมืองเป็นเวลา ๕ ปี ทำให้เกิดโรงเรียนประถมขึ้นตามวัดต่างๆ ท้าวราชาธนาจักร โดยใช้วัดเป็นโรงเรียน ใช้ภิกษุสามเณรเป็นครู ทางรัฐบาลแทบจะไม่ได้เสียงบประมาณแผ่นดินเลย เพราะวัดและชาวบ้านได้ช่วยกันสร้างโรงเรียนขึ้นเอง ทางรัฐบาลเพียงแต่จัดวัสดุอุปกรณ์ในการเรียนแจกบ้างเท่านั้น

ปรากฏว่า ในปีแรกของการจัดการศึกษาหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร รัฐบาลเสียค่าใช้จ่าย ๓,๕๖๐ บาท ๑๖ อัฐ ผู้อำนวยการศึกษาสามารถจัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามวัดต่างๆ ได้ ๒๑๔ แห่ง

ในปีที่ ๒ รัฐบาลเสียค่าใช้จ่าย ๓๓,๓๓๓ บาท ๔๘ อัฐ ผู้อำนวยการศึกษาสามารถจัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามวัดต่างๆ ได้อีก ๑๓๕ แห่ง

ผู้อำนวยการศึกษาได้รับค่าใช้จ่ายแบบเหมาจ่ายทั้งปี रुपये ๑,๒๐๐ บาท หลังจากทรงจัดการศึกษาในหัวเมืองเป็นเวลา ๕ ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นก็ทรงมอบการศึกษาในหัวเมืองให้กระทรวงธรรมการ รับผิดชอบการต่อไป เมื่อวันที่ ๒๑ กรกฎาคม ร.ศ.๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕)

ดร.สุกิจ นิมมานเหมินทร์ อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ กล่าวว่า

“สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเข้ามาช่วยการศึกษาตามหัวเมืองต่างๆ ให้ขึ้นถึงระดับมัธยม หากเป็นคนอื่นแล้วคงจะทำได้ไม่สำเร็จ ที่ทำได้ง่ายก็เพราะมีวัดวาอารามอยู่ทั่วพระราชอาณาจักรเป็นกำลังสำคัญ เรื่องวัดช่วยการศึกษานี้ บุคคลส่วนมากมักจะมองข้ามไปเสีย เพราะเห็นว่าเรื่องของพระก็ของพระ เรื่องของวัดก็ของวัด ไม่ได้คิดว่าวัดกับการศึกษาเป็นของคู่กันมาแต่สมัยโบราณ”

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงเป็นผู้วางรากฐานการประถมศึกษาของไทย

หนังสือสุทธิ : กำเนิดบัตรประจำตัวภิกษุสามเณร

คำว่า หนังสือสุทธิ ปรากฏครั้งแรกใน “ข้อความที่ได้ยกขึ้นปรึกษา และตกลงกันในที่ประชุมผู้อำนวยการศึกษาหัวเมือง” เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้มีการจัดการศึกษาในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร โดยทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น เมื่อครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นประธานจัดการศึกษาหัวเมือง เมื่อ ร.ศ.๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)

หนังสือสุทธิ คือ หนังสือหรือเอกสารแสดงความบริสุทธิ์ของภิกษุ ว่าเป็นภิกษุผู้บริสุทธิ์ มีสังวาสเสมอกับภิกษุทั้งหลาย (มีสังวาส หมายถึง มีคุณธรรมที่เป็นเครื่องอยู่ร่วมกับภิกษุทั้งหลายได้เป็นปกติ) หนังสือสุทธิจึงเป็นเรื่องหนึ่งที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงพระดำริขึ้น เพื่อเป็นแนวปฏิบัติในการปฏิบัติหน้าที่ของผู้อำนวยการศึกษาที่จะพึงปฏิบัติในครั้งกระนั้น

แต่ดูเหมือนว่า หนังสือสุทธิดังกล่าวนี้นี้ยังไม่มีรูปแบบที่ลงตัว ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงได้ทรงออกระเบียบเบื้องต้นด้วยหนังสือสุทธิ เพื่อให้เป็นระเบียบเดียวกัน พร้อมทั้งทรงกำหนดรูปแบบของหนังสือสุทธิเป็นตัวอย่างด้วย ดังนี้

๑. หนังสือสุทธินั้น ได้แกหนังสืออันเจ้าอาวาสออกให้ภิกษุสามเณรผู้ลาออกจากวัด เพื่อไปอยู่ที่อื่นหรือเดินทาง เรียกว่า หนังสือสุตินั้น เพราะแสดงความบริสุทธิ์ของเธอ

๒. การออกหนังสือสุทธิ มี ๒ อย่าง ออกเจาะจงถึงผู้รับ ๑ ออกเป็นกลาง ๑

๓. เมื่อออกให้ภิกษุสามเณรผู้จะไปอยู่วัดอื่น ควรออกเจาะจงถึงผู้รับ คือ มีหนังสือฝากถึงเจ้าอาวาสแห่งวัดที่ภิกษุสามเณรรูปนั้นจะไปอยู่ ที่ไม่กล้าฝาก ควรดคำฝากเสีย เป็นแต่แจ้งความปรารถนาของผู้รับไป เมื่อออกให้ภิกษุสามเณรผู้ปรารถนาจะเดินทางไปอื่นชั่วคราวแล้วกลับมาวัดเดิม ควรออกเป็นกลาง โดยฐานเป็นหนังสือเดินทาง เพื่อจะได้แสดงแก่ทางวัด

๔. ในหนังสือสุทธิทั้งสองชนิดนั้น สำหรับภิกษุ ควรระบุว่า เป็นผู้มิสังวาสเสมอด้วยสงฆ์ในวัดที่จะไปจาก กล่าวคือ ได้ร่วมอุโบสถ ปวารณาสังฆกรรม อยู่ด้วยกัน นอกจากนั้นบอกชื่อภิกษุ ชื่อวัดที่จะไปจาก ชื่อวัดที่จะไปอยู่ หรือตำบลที่จะไป ระบุเป็นเหตุไป ยิ่งบอกให้รู้ว่า อุปสมบทที่ไหน ใครเป็นอุปัชฌายะ ใครเป็นกรรมวาจาจารย์ ยิ่งดี สำหรับสามเณร ไม่มีชื่อว่าด้วยสังวาส เป็นแต่บอกให้รู้ว่าเป็นสามเณรโดยปกติก็พอ

๕. ภิกษุสามเณรที่เจ้าอาวาสให้ออกเสียจากวัด โดยฐานทำผิด แต่ไม่ถึงห้ามสังวาส ควรออกหนังสือชี้แจงเหตุ เจาะจงถึงเจ้าอาวาสแห่งวัดที่ภิกษุสามเณรรูปนั้นจะไปอยู่ หรือออกให้เป็นกลาง สุดแต่จะอยู่ได้ในวัดใดวัดหนึ่ง ถ้าความผิดนั้นถึงห้ามสังวาส ไม่ควรออกหนังสือให้เลย

๖. หนังสือสุทธิออกเจาะจงถึงผู้รับ ตั้งแต่ผู้ถือไปได้เข้าอยู่ในวัดใหม่แล้ว ลิ่นอายุใช้ไม่ได้อีก ถ้าจะออกจากวัดนั้นต่อไปอีก ต้องถือหนังสือสุทธิของวัดนั้นไป

๗. หนังสือสุทธิออกเป็นกลางนั้น ใช้ได้ชั่วคราว เดินทางไปถึงตำบลอันระบุไว้ในหนังสือนั้นและกลับมา ถ้ายังไม่กลับมา ล่วงพระราชคือฤดูฝนแล้วสิ้นอายุใช้ไม่ได้อีก ต้องถือหนังสือสุทธิของวัดที่อยู่จำพรรษานั้นไป

๘. เจ้าอาวาสไม่ควรรับภิกษุสามเณรผู้ถือหนังสือสุทธิมาไว้ง่ายๆ ควรเลือกรับเฉพาะผู้มีคนรู้จักและชักโยงเข้ามา หรือรู้จักกับเจ้าอาวาสแห่งวัดเดิมผู้ฝาก แต่จะยอมให้ภิกษุสามเณรผู้ถือหนังสือสุทธิเดินทางมาพักอยู่ชั่วคราวมีกำหนดวันไป ได้อยู่

๙. ครั้นเลือกรับได้แล้ว ควรยึดหนังสือสุตินั้นไว้ ไม่ควรปล่อยให้เขาไว้เป็นเครื่องพิสูจน์ต่อไป ในเมื่อต้องออกจากวัดนั้นเพราะความเสีย เมื่อภิกษุสามเณรรูปนั้นลาออกจากวัดด้วยไม่มีความเสีย พึงออกหนังสือสุทธิให้ใหม่

๑๐. เจ้าอาวาสพึงประพฤतिเป็นธรรมดาในการออกหนังสือสุทธิ ผู้ไปควรจะได้ พึงให้ ไม่ควรจะได้ ไม่พึงให้ พึงรักษาหนังสือสุทธิให้เป็นที่เชื่อฟังได้

๑๑. ถ้าเจ้าอาวาสไม่ให้หนังสือสุทธิแก่ผู้ควรให้ เจ้าคณะได้รับคำร้องไต่สวนได้ความจริง พึงออกหนังสืออนุญาตให้ผู้นั้นอยู่ในวัดที่ปรารภจะอยู่

๑๒. ข้างทำยนี้ มีตัวอย่างหนังสือสุทธิทั้ง ๒ ชนิดไว้ให้ดูด้วย

ตัวอย่างหนังสือสุทธิออกเจาะจง
แบบที่ ๑
สำหรับออกให้แก่พระอุปสมบทในวัดนั้น

วัด.....แขวง.....เมือง.....

วันที่.....เดือน.....พ.ศ.....

ข้าพเจ้า พระอธิการ.....ขอแจ้งความแก่ท่านอธิการ.....

วัด.....แขวง.....เมือง.....ทราบว่า.....มีชื่อ

ฉายาว่า.....อุปสมบทที่วัดนี้ ท่านพระครู.....เป็นอุปัชฌายะ

ข้าพเจ้าเป็นพระกรรมวาจาจารย์ อุปสมบทแล้วอยู่วัดนี้ บัดนี้มี

พรรษา.....อายุ.....ปรารถนาจะไปอยู่วัด.....เพื่อ

อยู่ใกล้ญาติโยม เมื่ออยู่วัดนี้ มีสังวาสเสมอด้วยสงฆ์ ไม่เป็นผู้อัน

จะพึงรังเกียจ ขอท่านโปรดรับพระ.....รูปนี้ไว้ ข้าพเจ้าขอ

ฝากท่านด้วย

สุดแล้วแต่ท่าน

(ลงชื่อ) พระอธิการ.....

เจ้าวัด.....

ตัวอย่างหนังสือสุทธิออกเจาะจง
แบบที่ ๒
สำหรับออกให้แก่พระวัดนั้นผู้มาจากวัดอื่น

วัด.....แขวง.....เมือง.....

วันที่.....เดือน.....พ.ศ.....

เกล้าผม พระอธิการ.....ขอกราบเรียนแก่ท่านพระครู.....

ทราบ ว่า พระ.....มีฉายาว่า.....มาจากวัด.....

แขวง.....เมือง.....อยู่มาในวัดนี้ได้.....พรรษา บัดนี้

มีพรรษา.....อายุ.....ปรารถนาจะไปอยู่วัด.....เพื่อเรียน

ธรรมวินัย เมื่อมาอยู่วัดนี้ มีสังวาสเสมอด้วยสงฆ์ ไม่เป็นผู้อื่นจะพึง

รังเกียจ ขอได้ทำไปร้ดรับพระ.....รูปนี้ไว้ เกล้าผมขอฝาก

ได้ทำไว้ด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงชื่อ) พระอธิการ.....

เจ้าวัด.....

ตัวอย่างหนังสือสุทธิออกเป็นกลาง
แบบที่ ๑
สำหรับออกให้แก่พระในวัดผู้ลาไปชั่วคราว

ข้าพเจ้าพระอธิการ.....ขอแจ้งความให้ทราบว่าพระ.....

มีชื่อฉายาว่า.....วัด.....แขวง.....เมือง.....

มีพรรษา.....อายุ.....ขอลาไปเมือง.....เพื่อเยี่ยมโยม

เมื่อมาอยู่วัดนี้ มีสังวาสเสมอด้วยสงฆ์ ไม่เป็นผู้อันจะพึงรังเกียจ ถ้า

เธอเข้าไปขอพัก ณ วัดใด ขอเจ้าอาวาสแห่งวัดนั้น โปรดอนุญาตให้

พัก อนุเคราะห์ด้วยตามควร

หนังสือนี้พึงได้ไม่เกินวันเข้าพรรษา

แจ้งความ ณ วันที่.....เดือน.....พ.ศ. ๒๕๕๘

(ลงชื่อ) พระอธิการ.....

เจ้าวัด.....แขวง.....เมือง.....

ตัวอย่างหนังสือสุทธิออกเป็นกลาง
แบบที่ ๒
สำหรับออกต่อให้แก่ภิกษุผู้อยู่จำพรรษาในวัด

ข้าพเจ้าพระอธิการ.....ขอแจ้งให้ทราบว่าพระ.....		
มีชื่อฉายาว่า.....มาจากวัด.....แขวง.....เมือง.....		
มาอยู่จำพรรษา พ.ศ.....ที่วัด.....แขวง.....เมือง.....		
บัดนี้มีพรรษา.....อายุ.....ขอลากลับไปวัดเดิม เมื่อมาอยู่วัดนี้		
มีสังวาสเสมอด้วยสงฆ์ ไม่เป็นผู้อนจะพึงรังเกียจ ถ้าเธอเข้าไปพัก		
ณ วัดใดวัดหนึ่ง ควรให้พักได้		
แจ้งความ ณ วันที่.....เดือน.....พ.ศ.....		
(ลงชื่อ) พระอธิการ.....		
เจ้าวัด.....แขวง.....เมือง.....		

นับเป็นครั้งแรกที่ภิกษุสามเณรมีเอกสาร เสมือนบัตรประจำตัวเป็นหลักฐาน

หนังสือสุทิดังกล่าวนี้นี้ก็ได้รับการพัฒนามาเป็นลำดับตามแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น กระทั่งปรากฏเป็นเล่มหนังสือสุทิดังที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงเป็นผู้ให้กำเนิดหนังสือสุทิดัง หรือบัตรประจำตัวของภิกษุสามเณรเป็นครั้งแรก

พระราชบัญญัติลักษณะปกครอง คณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ : ทรงจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ไทย

สืบเนื่องจากการจัดการศึกษาในหัวเมืองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงพบความเสื่อมโทรมของคณะสงฆ์ทั้งด้านความรู้และความประพฤติปฏิบัติ ดังความในลายพระหัตถ์ทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับหนึ่งว่า

“การศึกษาในกิจพระศาสนาของพระภิกษุสามเณรในหัวเมืองเหล่านั้น ยังไม่เป็นหลักฐานที่จะสืบอายุพระศาสนา การเอาระบอบเรียนสอน ประชุมชนอยู่ข้างจะเหนื่อย เป็นแต่ทำกันไปตามธรรมเนียม เมื่อได้จัดให้พระสงฆ์ในหัวเมืองได้รับความฝึกหัด หรือได้เห็นเยี่ยงอย่างที่ดีแล้ว ความปฏิบัติและความปกครองคงจะดีขึ้นทั่วกัน”

ในปีแรกของการจัดการศึกษาในหัวเมืองนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงได้ทูลพระดำริเกี่ยวกับแนวทางที่จะปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ไทยให้ดีขึ้นแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“แต่อย่างไรก็ดี เห็นว่าการศึกษาจะเจริญไปไม่ได้ก่อน กว่าจัดการปกครองให้เรียบร้อยก่อน ข้อสำคัญในการปกครองก็มีอยู่อย่างเดียว คือ ขาดผู้ออกความคิดและคำสั่ง”

จากแนวพระดำริดังกล่าว ในปีต่อมา (ร.ศ.๑๑๘) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้พระเถระผู้ชำนาญการศึกษา มีหน้าที่ในการจัดการคณะ (คือ การปกครองคณะสงฆ์) ด้วย ดังความปรากฏในลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นฉบับหนึ่งว่า

“บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดให้ผู้ชำนาญการศึกษาจัดการคณะด้วยแล้ว
หวังว่าตั้งแต่ปีหน้า การพระศาสนาจะเจริญขึ้น”

ด้วยพระดำริดังกล่าวแล้ว ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๕ (ร.ศ.๑๒๑) สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงทรงร่วมกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ขณะเมื่อทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ได้ดำเนินการร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ขึ้นและทูลถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชวินิจฉัยเพื่อประกาศใช้ต่อไป

ทรงพระกรุณาโปรดให้ตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ดังกล่าวนี้ขึ้น เมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน ร.ศ.๑๒๑ เรียกว่า พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ นับเป็นพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับแรกของไทย

ตามพระราชบัญญัตินี้ จัดการปกครองคณะสงฆ์ลดหลั่นกันลงไปตามลำดับ คือ มหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง เจ้าอาวาส

เมื่อตั้งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์นี้ว่างสมเด็จพระมหาสมณะ หรือสมเด็จพระสังฆราช มีแต่สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ ๔ รูป และพระราชาคณะเจ้าคณะรอง ๔ รูป รวมเป็นมหาเถรสมาคม “เป็นที่ทรงปรึกษาในการพระศาสนา และการปกครองบำรุงสงฆ์มณฑลทั่วไป” ขององค์พระมหากษัตริย์ โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ซึ่งทรงสมณศักดิ์สูงสุดเป็นประธานมหาเถรสมาคม

ทรงปฏิบัติหน้าที่เสมือนสมเด็จพระสังฆราช

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงอธิบายให้เห็นแนวทางการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ รศ.๑๒๑ ว่า

“ภิกษุสงฆ์ แม้มีพระวินัยเป็นกฎหมายสำหรับตัวอยู่ส่วนหนึ่งแล้ว ก็ยังต้องอยู่ในใต้อำนาจแห่งกฎหมายฝ่ายอาณาจักรอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งตราไว้เฉพาะหรือเพื่อคนทั่วไป แลยังควรอนุวัตรจารีตของบ้านเมืองอันไม่ขัดต่อกฎหมายสองประเภทนั้นอีก สรุปความ ภิกษุสงฆ์มีกฎอันจะพึงฟังอยู่สามประเภท คือ กฎหมายแผ่นดิน ๑ พระวินัย ๑ จารีต ๑”

เนื่องจากการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับนี้ เป็นการปกครองแนวใหม่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นในฐานะประธานมหาเถรสมาคม หรือประธานของสังฆมณฑลทั่วราชอาณาจักร จึงต้องพระดำริระเบียบปฏิบัติในด้านต่างๆ ขึ้นใหม่ เพื่อเป็นบรรทัดฐานให้ภิกษุสามเณรปฏิบัติให้เป็นระเบียบเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงได้รับการยกย่องว่า เป็นผู้ปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์ไทยให้เป็นระเบียบเรียบร้อย และได้เป็นแบบแผนในการปกครองคณะสงฆ์สืบมาจนถึงทุกวันนี้

ปลดปล่อยคณะสงฆ์จากการปกครอง ของคฤหัสถ์ : ทรงปฏิวัติการคณะสงฆ์ครั้งใหญ่

พ.ศ. ๒๔๕๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษกเลื่อนพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงดำรงพระสมณศักดิ์เป็นองค์สกลมหาสังฆปริณายก หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า สมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้นเอง เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ในรัชกาลที่ ๖

ในปีแรกของการดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้นเอง คือวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ (ร.ศ.๑๓๐) (ขณะนั้น ยังนับเดือนเมษายน เป็นต้นปี) สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงมีลายพระหัตถ์แนะนำเสนาบดีกระทรวงธรรมการเกี่ยวกับคณะสงฆ์ว่า

“แต่ก่อน คณะสงฆ์แยกกันครองหรือบางสมัยมีสังฆราช ก็เจริญอายุพรรษา มีอยู่ก็เป็นแต่เพียงกิตติมศักดิ์ กระทรวงธรรมการจำต้องทำหน้าที่สังฆราชฯ ผลเป็นอย่างไรบ้างฯ ไม่อาจว่าพระให้เรียบร้อยได้ เพราะไม่ได้เป็นพระด้วยกัน ไม่มีความรู้ในฝ่ายพระทั่วถึง ไม่รู้อัธยาศัยของพระแจ้งชัดฯ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงไม่สามารถเพื่อจะระงับความเสียหายอันเกิดขึ้นแล้ว และเพื่อจะบำรุงให้ดีขึ้น ได้แต่ทำฯ ไปเช่นนั้น อย่างเดียวกับไล่หนังสือพวกราษฎร ผลที่มีก็คือความเสื่อมทรามของคณะสงฆ์

อันค่อยเป็นไปโดยลำดับ ในเวลานี้ ได้ฉันเป็นสังฆราชขึ้น นานที่กระทรวง
ธรรมการจะปลดเปลื้องการพระสงฆ์ที่ตนไม่ถนัดถวายฉันเสียให้เป็น
เด็ดขาด จะเบาแรงเข้า แลการจะดีขึ้น”

ตามความในลายพระหัตถ์นี้แสดงให้เห็นว่า การปกครองคณะสงฆ์แต่
ก่อนมานั้นอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของคฤหัสถ์ คือ องค์พระมหากษัตริย์
โดยมีเจ้านายผู้ใหญ่ หรือเสนาบดีกระทรวงธรรมการเป็นผู้ทำการต่างพระเนตร
พระกรรณ สมเด็จพระสังฆราชมิได้ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยจริง ทรงอยู่
ในฐานะเป็นกิตติมศักดิ์หรือเป็นองค์พระประมุขของคณะสงฆ์เท่านั้น

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ตรัสเล่าไว้ว่า

“ในสมัยสมเด็จพระยาบวรราชปรีชา ทรงกำกับกรมพระธรรมการ
มีเสด็จออกพระ (คือ เสด็จออกว่าราชการคณะสงฆ์ให้พระเข้าเฝ้า) ก่อน
๑ ยาม เป็นเวลากำหนดเสด็จออกพระ ประทับนั่งบนเตียง พระหมอบ
เฝ้าที่พื้น เวลา ๑ ยาม กำหนดเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว จึงเสด็จออกพระก่อน ๑ ยาม”

พระดำรัสเล่าดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นสภาพการณ์ของคณะสงฆ์ที่อยู่
ภายใต้การปกครองของคฤหัสถ์ได้เป็นอย่างดี

แม้เมื่อมีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ (พ.ศ.
๒๔๔๕) ในรัชกาลที่ ๕ ขึ้นแล้ว คณะสงฆ์ก็ยังคงอยู่ในปกครองของคฤหัสถ์
ดังจะเห็นได้ว่า ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ดังกล่าวนี้ มหาเถรสมาคมซึ่ง
เป็นองค์กรสูงสุดทางคณะสงฆ์ ก็เป็นเพียงที่ “ทรงปรึกษาในการพระศาสนา
และการปกครองบำรุงสังฆมณฑลทั่วไป” ของพระมหากษัตริย์เท่านั้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงเห็นว่า คณะสงฆ์ตกอยู่ใน

สภาพดังกล่าวนี้ นอกจากจะไม่ใช่ความถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัยแล้ว ยังก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมแก่คณะสงฆ์ด้วย ฉะนั้น เมื่อทรงดำรงตำแหน่งองค์พระประมุขของคณะสงฆ์แล้ว จึงได้ทรงดำเนินการเปลี่ยนแปลงแก้ไขความเป็นไปของคณะสงฆ์ให้เป็นไปตามแนวของพระธรรมวินัยทันที อันเป็นเรื่องที่ไม่เคยมีมาก่อนในประวัติศาสตร์ของคณะสงฆ์ไทย

หลังจากสมเด็จพระสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงเสนอแนะแนวพระดำริเรื่องการปกครองคณะสงฆ์แก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการดังกล่าวแล้ว ก็ปรากฏว่า อีก ๖ เดือนต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ “ได้ทรงมอบการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระพระศาสนา ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นมหาสังฆปริณายก เพื่อทรงเป็นพระธุระปกครอง...ชื่อว่าให้มีพระสังฆราชซึ่งเป็นผู้ทรงปกครองกิจพระศาสนาอยู่ในบัดนี้โดยจริงแล้ว”

นับแต่นั้นมา คณะสงฆ์ไทยก็หลุดพ้นจากการปกครองของคฤหัสถ์ มาปกครองกันเองตามหลักพระธรรมวินัย สมเด็จพระสังฆราชก็ได้ปกครองคณะสงฆ์โดยจริงเป็นครั้งแรก และได้ถือเป็นประเพณีปฏิบัติกันสืบมาจนทุกวันนี้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชของไทยพระองค์แรกที่ทรงปฏิวัติการคณะสงฆ์ของไทย และได้ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยจริงในประวัติศาสตร์คณะสงฆ์ไทย

องค์ของสามเนรฐธรรม : ทรงตั้งเกณฑ์เพื่อยกเว้นการเกณฑ์ทหาร สำหรับสามเนร

ร.ศ.๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) ทรงพระกรุณาโปรดให้ตราพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารขึ้น ตามพระราชบัญญัตินี้ภิกษุทั่วไปได้รับการยกเว้น ส่วนสามเนรได้รับการยกเว้นเฉพาะสามเนรที่ฐธรรม ทางราชการจึงขอให้ทางคณะสงฆ์กำหนดองค์ของสามเนรฐธรรม เพื่อใช้เป็นเกณฑ์ในการได้รับการยกเว้นเกณฑ์ทหาร

ถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ (ร.ศ.๑๓๐) สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงได้ทรงนำเรื่องนี้เข้าหารือในที่ประชุมมหาเถรสมาคม พร้อมทั้งได้ทรงเสนอแนวพระดำริเกี่ยวกับองค์ของสามเนรฐธรรมต่อที่ประชุมมหาเถรสมาคมพิจารณาในที่สุด มหาเถรสมาคมได้มีมติตามแนวพระดำริ ดังนี้

๑. กำหนดองค์ของสามเนรฐธรรม ให้กำหนดตามสมควรแก่ความรู้ที่
ต้องการในมณฑลนั้นๆ มุ่งเอาประโยชน์พระศาสนาเป็นที่ตั้ง

๒. องค์ของสามเนรฐธรรมในกรุงเทพฯ นั้น ฐมคฺรภาษา กรรมการสอบ
เห็นว่าใช้ได้ ฐธรรมของสามเนร

๓. สามเนรที่ไม่มีประโยชน์แก่พระศาสนา คือว่า แม้สึกเข้ารับราชการ
ก็ไม่ใช่เหตุเลื่อนการข้างวัด เช่น ขาดคนเล่าเรียน จะหาคนมีความรู้ได้น้อย
เมื่อต้องเรียก ให้สึกเข้ารับราชการ

เกณฑ์ดังกล่าวนี้ เมื่อกำหนดเป็นหลักสูตรก็คือ

๑. ภาษามคธ มีความรู้เพียงท้องถิ่นในอรรถกถาธรรมบท
๒. ธรรมของสามเณร คือ วัชรธรรมวิภาคในนวโกวาท
๓. แต่งความแก้กระทู้ธรรม

แนวหลักสูตรองค์ของสามเณรวัชรธรรมดังกล่าวนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงประยุกต์มาจากหลักสูตรสอนพระใหม่ ที่ทรงจัดขึ้นในวัดบวรนิเวศวิหารนั่นเอง และหลักสูตรนี้ ต่อมาก็ได้ทรงพัฒนาขึ้นเป็นองค์นักธรรม และสุดท้ายได้ทรงตั้งเป็น หลักสูตรนักธรรมชั้นตรี

เกณฑ์ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงพระดำริขึ้นดังกล่าวนี้ กระทั่งกาลโหมยอมรับ จึงเป็นอันใช้ได้ และได้เป็นเกณฑ์สำหรับสามเณรได้รับการยกเว้นการเกณฑ์ทหารสืบมาจนทุกวันนี้

ปรับปรุงพระปริยัติธรรม : สร้างมาตรฐานการศึกษาพระปริยัติธรรม

กล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงเกี่ยวข้องกับ การศึกษามาตลอดพระชนม์ชีพ โดยทรงดำเนินการเรื่องการศึกษามาเป็นลำดับ ตามอำนาจหน้าที่ที่พระองค์ทรงมี ณ เวลานั้นๆ กล่าวคือ

เมื่อทรงเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ก็ทรงเริ่มจัดหลักสูตรสอน พระนวกะ (พระใหม่) ซึ่งเป็นพระดำริริเริ่มการศึกษาพระพุทธรศาสนาในภาษา ไทยขึ้นเป็นครั้งแรก

เมื่อทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุต ก็ทรงริเริ่มจัดการศึกษาพระปริยัติ- ธรรมแบบใหม่แก่ภิกษุสามเณรในคณะธรรมยุต โดยทรงจัดตั้งมหามกุฏราช- วิทยาลัยขึ้น เรียกว่า หลักสูตรพระปริยัติธรรมแบบมหามกุฏราชวิทยาลัย อัน เป็นการวางรากฐานของการศึกษาพระพุทธรศาสนาแนวใหม่ ที่ได้พัฒนามาเป็น มหาวิทยาลัยพระพุทธรศาสนาในประเทศไทยในเวลาต่อมา

เมื่อทรงเป็นประธานมหาเถรสมาคม ตามพระราชบัญญัติลักษณะ ปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ก็ทรงเป็นผู้กำหนดองค์ของ สามเณรรัฐธรรม เพื่อใช้เป็นเกณฑ์ที่ได้รับการยกเว้นการเกณฑ์ทหารสำหรับ สามเณร ตามพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร ร.ศ.๑๒๔ เรียกว่า หลักสูตร องค์ของสามเณรรัฐธรรม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริจัดการศึกษาให้แพร่หลายทั่วไปในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร เมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นให้ทรงเป็นประธานในการจัดการศึกษาในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร ซึ่งพระองค์ได้ทรงดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนประถมขึ้นตามวัดต่างๆ ทั่วพระราชอาณาจักรได้เป็นผลสำเร็จสมพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อทรงได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษก คือ พระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช องค์ประมุขแห่งสังฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ในรัชกาลที่ ๖ พระภารกิจประการแรกที่ทรงดำเนินการก็คือ การปรับปรุงหลักสูตรพระปริยัติธรรม คือ การศึกษาพระพุทธศาสนาในภาษาบาลีของคณะสงฆ์ที่มีมาแต่โบราณของไทย โดยทรงเริ่มปรับปรุงมาเป็นขั้นตอนกล่าวคือ

เริ่มจากการทรงปรับปรุงวิธีการสอบ จากวิธีสอบโดยการเปลปากเปล่า มาลองใช้การสอบโดยวิธีเขียน ทรงทดลองให้สอบประโยค ๑ ด้วยวิธีเขียน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นครั้งแรก และได้ทดลองสอบประโยคสูงขึ้น จนถึงทดลองสอบประโยค ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ทรงเห็นว่าเป็นวิธีที่ได้ผลดีทั้งในด้านภาษาบาลีและภาษาไทย ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ จึงทรงประกาศเลิกเปลบาลีด้วยปากใช้เขียนแทน ในการสอบทุกประโยค เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๕๙ เป็นต้นไป

เมื่อได้มีการจัดตั้งหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี ชั้นโท ชั้นเอก ขึ้นแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นก็ทรงจัดหลักสูตรพระปริยัติธรรมฝ่ายบาลีใหม่ โดยโยงหลักสูตรนักธรรมกับหลักสูตรบาลีเข้าหากัน ดังนี้

พ.ศ. ๒๔๕๖ กำหนดให้ผู้สอบเปรียญ ๓ ประโยค ต้องสอบได้นักธรรมชั้นตรีด้วย ผู้สอบได้ เรียกว่า เปรียญธรรมชั้นตรี

พ.ศ. ๒๔๖๐ กำหนดให้ผู้สอบเปรียญ ๔ - ๕ - ๖ ประโยค ต้องสอบได้นักธรรมชั้นโทด้วย ผู้สอบได้ เรียกว่า เปรียญธรรมชั้นโท

ส่วนนักธรรมชั้นเอกนั้น ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ หลังจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นสิ้นพระชนม์แล้ว แต่คณะสงฆ์ก็ได้กำหนดตามแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น คือ ผู้สอบเปรียญ ๗ - ๘ - ๙ ประโยค ต้องสอบนักธรรมชั้นเอกได้ด้วย ผู้สอบได้ เรียกว่า เปรียญธรรมชั้นเอก

ภิกษุสามเณรผู้สอบพระปริยัติธรรมได้ ตั้งแต่ ๓ ประโยค ถึง ๙ ประโยคนั้น แต่เดิมมาเรียกว่า เปรียญ เช่น เปรียญ ๓ ประโยค เปรียญ ๔ ประโยค เรียกย่อว่า ป.๓ ป.๔ เป็นต้น มาถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ซึ่งได้โยงการศึกษานักธรรมกับการศึกษาภาษาบาลีเข้าหากันดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งเริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นต้นมา ผู้สอบได้เปรียญชั้นต่างๆ จึงเรียกว่า เปรียญธรรม เช่น เปรียญธรรม ๓ ประโยค เปรียญธรรม ๔ ประโยค เป็นต้น เรียกย่อว่า ป.ธ.๓ ป.ธ.๔ เป็นต้น

นอกจากทรงจัดการศึกษานักธรรมและการศึกษาบาลีโยงเข้ากันและทรงปรับปรุงวิธีการสอบแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นยังได้ทรงพยายามปรับปรุงแก้ไขเนื้อหาของหลักสูตรพระปริยัติธรรม หรือหลักสูตรการศึกษาภาษาบาลีให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยได้ทรงทดลองเปลี่ยนแปลงแก้ไขแบบค่อยเป็นค่อยไป เพื่อให้พระเปรียญมีความรู้สมบูรณ์แก่ประโยคนั้นๆ ซึ่งสรุปได้ดังนี้

เปรียญ ๑ - ๒ - ๓ ประโยค เรียนไวยากรณ์ ลัมพันธ์ และแปลธัมมปทัฏฐคาถาเป็นไทย

เปรียญ ๔ ประโยค เดิมแปลมัจฉลัตถทีปนีทั้งป็นต้นเป็นไทย แก้ไขเป็นแปลมัจฉลัตถทีปนีทั้งป็นต้นเป็นไทย

เปรียญ ๕ ประโยค เดิมแปลสารัตถสังคหะเป็นไทย แก้ไขเป็น แปลบาลีมุตตกวินัยวินิจจัยเป็นไทย

เปรียญ ๖ ประโยค เดิมแปลมงคลัตถทีปนีบันปลายเป็นไทย แก้ไขเป็นแปลธัมมปัทฏฐกถาภาษาไทยเป็นมคธ

เปรียญ ๗ ประโยค เดิมแปลปฐมสมันตปาสาทิกาเป็นไทย เพิ่มแปลมงคลัตถทีปนีภาษาไทยเป็นมคธ

เปรียญ ๘ ประโยค เดิมแปลวิสุทธิมัทค์เป็นไทย เพิ่มแปลบาลีมุตตกวินัยวินิจจัยภาษาไทยเป็นมคธ

เปรียญ ๙ ประโยค เดิมแปลอภิธัมมัตถสังคหะเป็นไทย เพิ่มแปลวิสุทธิมัทค์ภาษาไทยเป็นมคธ

ดูเหมือนการปรับปรุงหลักสูตรพระปริยัติธรรมที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงดำเนินการมาแล้วนั้น ยังไม่เป็นที่ยุติตามพระประสงค์ ก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน แต่สิ่งที่พระองค์ได้ทรงดำริแก้ไขไว้นั้น ได้เป็นปัทฏฐานให้คณะสงฆ์ถือเป็นแนวในการแก้ไขปรับปรุงให้สมบูรณ์ลงตัวในเวลาต่อมา

นอกจากทรงพยายามปรับปรุงแก้ไขหลักสูตรและวิธีการสอบพระปริยัติธรรมดังกล่าวมาแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ยังได้ทรงพยายามหาทางให้ผู้เรียนบาลีสามารถเรียนรู้บาลีได้เร็วขึ้นและง่ายขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ตำราบาลีไวยากรณ์ ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของการเรียนบาลีซึ่งแต่ก่อนมา ต้องใช้เวลาเรียนกันแรมปีหรือหลายๆ ปี จึงจะมีความรู้ความเข้าใจ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงรจนาทำราบาลีไวยากรณ์ขึ้น เพื่อช่วยให้นักเรียนสามารถเรียนรู้ได้ในเวลาไม่นาน ช่วยให้นักเรียนสามารถเรียนบาลีได้ง่ายขึ้นและใช้เวลาในการเรียนน้อยลง ดังที่ใช้เป็นตำราเรียนกันสืบมาจนทุกวันนี้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นจึงได้ชื่อว่า เป็นผู้สร้างมาตรฐาน
แก่การศึกษาพระปริยัติธรรม รวมทั้งทรงส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม
ของไทยให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น

ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงร่าง ใบคู่มือบาลีประโยค ๑-๒

ตรวจใบคู่มือ นักเรียนบาลี ประโยค ๑

ใบคู่มือนี้ พิจารณา สหสมณชนได้รับจดหมาย
มาพร้อม ขออนุญาต

อายุ พ.ศ.

ได้ถามขลุ่ยระนาด ประโยค แล้ว พิจารณา
พิจารณาในข้อความ เมื่อพิจารณา พ.ศ.

อนุญาตให้ได้รับใบคู่มือ

ในข้อความนี้ พ.ศ.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

ตัวอย่างใบประกาศนียบัตรเปรียญธรรมชั้นนวกะ

ศุภมัสสุ พระพุทธศักราช ๒๔๕๕ สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ธรรมิกมหาราชาธิราชเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก มีพระราชประสงค์จะให้ปริยัติธรรมเจริญรุ่งเรืองเป็นปัจจัยแห่งปฏิบัติธรรม จึงพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์แก่คณะสงฆ์ เพื่อได้สอบความรู้ธรรมวินัยภิกษุสามเณรสืบอายุพระพุทธศาสนา ได้เปิดสนามหลวงสอบความรู้ ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ตั้งแต่วันที่ ๑๐ ถึงวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะ เสด็จประทับเป็นประธานพร้อมด้วยพระเถระเป็นกรรมการผู้สอบ กับเจ้าพนักงานกระทรวงธรรมการ เจ้าหน้าที่ฝ่ายธุรการ

สนามหลวงได้สอบความรู้ธรรมวินัยของพระ

นามฉายา วัด อายุ พรรษา เรียนในสำนัก ได้ตามหลักสูตรแห่งองค์นักธรรมถึงประโยคที่ ๒ สามัญครบชั้นนวกะแล้ว ได้สอบความรู้ บาลีของพระ ตามหลักสูตรพระบาลีได้อีก ๒ ประโยค ครบกำหนดเป็นเปรียญธรรม จึงมอบให้ประกาศนียบัตรนี้ไว้ เพื่อแสดงว่าพระ เป็นเปรียญธรรมชั้นนวกะ ของสนามหลวง ขออำนาจพรให้เจริญถาวรในธรรมเป็นนิคฺยเทอดูให้ไว้ ณ วันที่ เดือน พุทธศักราช

ตราสนามหลวง

พึงได้ในราชการ

ตราเสมอธรรมจักร

ตัวอย่างใบประกาศนียบัตรเปรียญบาลี ๒

ศุภมัสดุ พระพุทธศักราช ๒๕๕๕ สมเด็จพระบรมพิตรพระราช
สมภารพระองค์ สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลราช
ราช เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก มีพระราชประสงค์จะให้ปริยัติธรรม
เจริญรุ่งเรืองเป็นปัจจัยแห่งปฏิบัติธรรม จึงพระราชทานพระบรมราช
ูปถัมภ์แก่คณะสงฆ์ เพื่อได้สอบความรู้บาลีภิกษุสามเณรสืบอายุพระพุทธ
ศาสนา ได้เปิดสนามหลวงสอบความรู้ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ตั้งแต่วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ถึงวันที่ ๒ มีนาคม สมเด็จพระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะ เสด็จประทับ
เป็นประธาน พร้อมด้วยพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระ
มหาธีรวงศ์ พระธรรมวโรดม เป็นแม่กอง พระเถระกรรมการผู้สอบ
กับเจ้าพนักงานกระทรวงมหาดการ เจ้าหน้าที่ฝ่ายธุรการ

สนามหลวงได้สอบความรู้บาลีของ _____

นามฉายา _____ วัด _____ อายุ _____ พรรษา _____

เรียนในสำนัก _____ ได้ตามหลักสูตรบาลีถึงประโยคที่ _____

จึงมอบให้ประกาศนียบัตรนี้ไว้ เพื่อแสดงว่า _____ เป็นเปรียญบาลี _____ ประ

โยคของสนามหลวง ขออำนาจพรให้เจริญถาวรในธรรมเป็นนิตย์เทอญ

ให้ไว้ ณ วันที่ _____ เดือน _____ พระพุทธศักราช _____

ตราสนามหลวง

พึงได้ในราชการ

ตราเสมอธรรมจักร

ดวงตราตำแหน่งคณะสงฆ์ : กำเนิดธรรมเนียมดวงตราตำแหน่งคณะสงฆ์

เมื่อตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ อันเป็นระเบียบปกครองคณะสงฆ์แบบใหม่ขึ้นแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นต้องทรงพระดำริระเบียบวิธีการต่างๆ อันเนื่องด้วยการปกครองคณะสงฆ์ขึ้นใหม่ในทุกด้าน เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีมาแต่ก่อน ทั้งนี้ เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์ดำเนินไปด้วยดี องค์ประกอบที่สำคัญอย่างหนึ่งในการปกครองคณะสงฆ์ ก็คือ ดวงตราตำแหน่งต่างๆ ทางคณะสงฆ์ นับแต่ดวงตราตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชลงมา

ก่อนที่จะกำหนดดวงตราตำแหน่งทางคณะสงฆ์นั้น ต้องจัดคณะในทางการปกครองให้เข้ารูปก่อน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงทรงจัดคณะทางการปกครองเป็น ๔ คณะดังเดิม แต่แบ่งเขตเสียใหม่ ดังนี้

คณะกลาง รวมมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลกรุงเก่า มณฑลปราจีนบุรี มณฑลนครไชยศรี มณฑลจันทบุรี รวม ๕

คณะเหนือ รวมมณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลพยุห์ มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร มณฑลอีสาน รวม ๗

คณะใต้ รวมมณฑลราชบุรี มณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลปัตตานี มณฑลภูเก็ต รวม ๕

คณะธรรมยุต รวมวัดธรรมยุตทั้งปวง

รูปตราของเดิมนั้น ยังไม่เข้าระเบียบเดียวกัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงทรงพระดำริขึ้นมาใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ให้เข้าระเบียบกัน และแสดงปรีชาธรรมด้วยดังนี้

๑. รูปตราสำหรับสังฆราช เป็นจักรมีกាំใหญ่ ๔ ซี่ ในระหว่างนั้นมีกាំเล็ก ช่องละ ๒ ซี่ เข้ากันเป็น ๑๒ ซี่ ที่ดุมมีอักษร ๓ ตัวขอม ข้างบนมีอุณาโลมอยู่ในบุษบก ตั้งบนบัลลังก์ปลายเรียวอย่างรถ รูปเหมือนพระที่นั่งบุษบก มีฉัตร ๕ ชั้น ๑ คู่ ตาลปัตรแฉก ๑ คู่ อยู่ข้าง พื้นตราใช้กนกเปลว หมายความว่า พระพุทธเจ้าทรงประกาศพระธรรมจักรประณตเทศนา ด้วยกำลังพระปัญญา มีอักษรที่ขอว่า สกกลณานิเบศร มหาสังฆปริณายก ตรานี้ ในเวลาว่างสังฆราช เถรสมาคมเป็นผู้ถือ ใช้ประทับในกิจนั้นๆ ในอำนาจสังฆราช ตราปลัดสังฆราช เป็นจักรมีอุณาโลมข้างบนรูปเดียวกัน แต่อยู่ในเรือนแก้ว ที่เป็นพระราชาคณะ มีตาลปัตรแฉกอยู่ข้าง ๑ คู่ ที่เป็นพระครู มีตาลปัตร พุดตาล ๑ คู่อยู่ข้างๆ มีอักษรที่ขอว่า พระราชาคณะปลัดหรือพระครูปลัด มหาสังฆปริณายก ตรานี้ว่างสังฆราช ปลัดที่ประชุมเถรสมาคมเป็นผู้ถือ

๒. รูปตราสำหรับคณะกลาง เป็นอุณาโลมมีรัศมี ๖ แฉก พื้นใช้กนกเปลว หมายความว่า พระพุทธเจ้าเสด็จประทับ ณ พุทธาธิวาส ทรงแผ่พระญาณทอดพระเนตรสัตว์โลก ด้วยพระมหากรุณาทุกคำเข้า ตราเจ้าคณะใหญ่ อุณาโลมและรัศมีอยู่ในบุษบก มีตาลปัตรแฉกคู่อยู่ข้าง มีอักษรที่ขอว่า มัชฌิมคณิศร มหาสังฆนายก ตราเจ้าคณะรอง อุณาโลมและรัศมีอยู่ในคฤหา มีตาลปัตรแฉก ๑ คู่อยู่ข้าง มีอักษรที่ขอเขียนว่า มัชฌิมคณิศร สังฆนายก ตราพระครูปลัดใหญ่ อุณาโลมและรัศมีอยู่ในเรือนแก้ว มีตาลปัตร พุดตาลคู่อยู่ข้าง มีอักษรที่ขอว่า พระครูปลัดใหญ่คณะกลาง ของพระครูปลัดเจ้าคณะรอง ไม่ต้องมีตรา เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง อุณาโลมและรัศมีอยู่ในเรือนแก้ว ของเจ้าคณะมณฑล มีตาลปัตรแฉกพระครู ๑ คู่อยู่ข้าง มีอักษรที่ขอว่า เจ้าคณะมณฑลกรุงเก่า (เป็นตัวอย่าง) ของ

เจ้าคณะเมือง มีตาลปัตรพุดตาลหัวเมือง ๑ คู่อยู่ข้าง มีอักษรที่ขอบเขียนว่า เจ้าคณะเมืองลพบุรี (เป็นตัวอย่าง) ของเจ้าคณะแขวง ไม่มีอะไรอยู่ข้าง มีอักษรที่ขอบว่า เจ้าคณะแขวงนครน้อย เมืองกรุงเก่า (เป็นตัวอย่าง) ตราเจ้าอธิการหมวดก็ดี เจ้าอาวาสก็ดี มีแต่อุณาโลมและรัศมีในช่องลึงกากับกนก เปลวล้อมรอบ มีอักษรที่ขอบว่า เจ้าอธิการหมวด (ลงชื่อหมวด) แขวงนครน้อย เมืองกรุงเก่า หรือเจ้าอาวาสวัดสุวรรณดาราราม เมืองกรุงเก่า ส่วนเจ้าคณะแขวงกรุงเทพฯ นั้น เทียบชั้นเจ้าคณะเมือง ตรามีเรือนแก้วและมีตาลปัตรพุดตาล ๑ คู่อยู่ข้าง

๓. รูปตราสำหรับคณะเหนือ เป็นรูปรถโบราณ ของเจ้าคณะใหญ่มีบุษบกตั้ง อุณาโลมอยู่ในบุษบก มีตาลปัตรแฉก ๑ คู่อยู่ข้าง มีอักษรที่ขอบว่า อัครคณิศร มหาสังฆนายก ของเจ้าคณะรอง มีคฤหตั้ง มีอุณาโลมในนั้น มีตาลปัตรแฉก ๑ คู่อยู่ข้าง มีอักษรที่ขอบว่า อัครคณิศร สังฆนายก ของเจ้าคณะมณฑล ของพระครูปลัดใหญ่เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวงมีเรือนแก้วตั้ง อุณาโลมอยู่ในนั้น มีตาลปัตรอยู่ข้างบ้าง ไม่มีบ้าง มีอักษรที่ขอบเทียบอย่างคณะกลาง พื้นตราทุกชนิดเป็นลายก้านขด ของเจ้าอธิการหมวดและเจ้าอาวาสนั้น มีแต่อุณาโลมอยู่ในช่องลึงกา ข้างนอกมีลายก้านขดล้อม รูปตราสำหรับคณะเหนือเช่นนี้ แปลว่าฝ่ายเหนือของประเทศนี้ หนบกและป่าแดง จึงใช้รูปรถและเป็นปฤษฎากรรม รูปรถนั้นได้แก่พระอริยมรรค ลายก้านขดคือกิ่งไม้ไขว่กันนั้น ได้แก่ต้นหาอันเป็นเครื่องรังวัด ซึ่งจะพึงกำจัดด้วยพระอริยมรรค

๔. รูปตราสำหรับคณะใต้ เป็นรูปเรืออยู่ในน้ำ แต่ไม่มีฝีพาย ของเจ้าคณะใหญ่เป็นรูปเรือชัย อุณาโลมอยู่ในบุษบก มีตาลปัตรแฉก ๑ คู่อยู่ข้าง มีอักษรที่ขอบเขียนว่า ทักขิณคณิศร มหาสังฆนายก ของเจ้าคณะรองเป็นเรือคฤห (ดูรูปเขียนที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม) มีอุณาโลมในนั้น มีตาลปัตรแฉก ๑ คู่อยู่ข้าง มีอักษรที่ขอบว่า ทักขิณคณิศร สังฆนายก ของเจ้าคณะ

มณฑล ของพระครูปลัดใหญ่ ของเจ้าคณะเมือง ของเจ้าคณะแขวง เป็นเรือขมวดยา มีเรือนแก้วตั้ง มีตาลปัตรอยู่ข้างข้าง ไม่มีข้าง มีอักษรที่ขอบเทียบแบบคณะกลาง พื้นตราทุกชนิดใช้กนกเมฆ ของเจ้าอธิการหมวดและของเจ้าอาวาส อุณาโลมอยู่ในช่องสินธรา ด้านนอกเป็นกนกเมฆข้างบน ทะเลข้างล่าง มีอักษรที่ขอบตามชนิดของตรา รูปตราสำหรับคณะใต้เช่นนี้ แปลว่า ฝ่ายใต้ของประเทศนี้ เป็นทะเลจึงใช้รูปเรือ เมฆนั้นสำหรับกับทะเล รวมเข้าเป็นน้ำกับฟ้า และเป็นปฤษณารธรรม เรือนั้นได้แก่สติปัญญา ซึ่งเป็นเครื่องข้ามสงสารสาคร เมฆนั้นหมายเอากิเลสซึ่งกำจัดได้ด้วยโพธิปักขิยธรรมมีสติปัญญาเป็นต้นนั้น

๕. ตราสำหรับคณะธรรมยุต เป็นรูปดอกบัวบานตั้งกลีบ มีอุณาโลมอยู่กลาง หมายความว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ เบิกบานด้วยพระปรีชาคุณเต็มที พื้นหลังเป็นดอกบัวตูม ใหญ่ข้าง กลางข้าง เล็กข้าง ทั้งสามข้างร่วมกัน หมายความว่า หมู่สัตว์ผู้มีอุปนิสัยต่างๆ กันที่พระพุทธเจ้าทรงเล็งเห็นด้วยพระญาณว่าจะควรสั่งสอนอย่างไร ของเจ้าคณะใหญ่ อุณาโลมและดอกบัวบานอยู่ในบุษบก มีตาลปัตรแฉก ๑ คู่อยู่ข้าง มีอักษรที่ขอบเขียนว่า ธรรมยุติกคณิศร มหาสังฆนายก ของเจ้าคณะรอง อุณาโลมและบัวบานอยู่ในคฤหมีตาลปัตรแฉก ๑ คู่อยู่ข้าง มีอักษรที่ขอบว่า ธรรมยุติกคณิศร สังฆนายกของพระครูปลัดใหญ่ อุณาโลมและบัวบานอยู่ในคฤหมีตาลปัตรพุดตาลคู่ ๑ อยู่ข้าง มีอักษรที่ขอบว่า พระครูปลัดใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ของเจ้าคณะผู้ว่าวัดตลอดทั้งมณฑลก็ดี เพียงเมือง ๑ ก็ดี อุณาโลมและดอกบัวบานอยู่ในเรือนแก้ว มีตาลปัตรอยู่ข้างหรือไม่มี เทียบเจ้าคณะเมืองและเจ้าคณะแขวง มีอักษรที่ขอบว่า เจ้าคณะธรรมยุติกนิกาย ประจำมณฑล (ลงชื่อ) และเจ้าคณะธรรมยุติกนิกายประจำเมือง (ลงชื่อ) ตราของเจ้าอาวาสเป็นอุณาโลมอยู่บนดอกบัวบานตั้งกลีบ ในช่องสินธรา ข้างนอกมีดอกบัวตูมสามขนาดทั้งสามข้างร่วมกันล้อมรอบ

อักษรขอบตรานั้น ใช้อักษรไทยย่อ อักษรขอมแก่งก้างไม่งาม หน้าตราของลัษมราช เชื่องกว่าของเจ้าคณะใหญ่ ของเจ้าคณะใหญ่นาตเท่าตราใหญ่ของเสนาบดี ของเจ้าคณะรองเท่าตราน้อยของเสนาบดี ของปลัดลัษมราชที่เป็นพระราชาคณะว่าการคณะก็ดี ของเจ้าคณะมณฑลก็ดี ขนาดเท่าของเทศาภิบาล ของปลัดเจ้าคณะใหญ่ก็ดี ของเจ้าคณะเมืองก็ดี เท่าของผู้ว่าราชการเมือง นอกจากนี้จะลดขนาดลงมาโดยลำดับ หรือจะคงขนาดตั้งแต่ชั้นไร ตามแต่จะจัดได้

ส่วนตราลำหรับตัว เช่นตราบอกชื่อพระราชาคณะ ฉันเห็นควรเลิกเสีย เพราะเมื่อก่อนไม่ใช่บันทึกรู้ชื่อ จึงต้องการตราเช่นนั้น ท่านผู้ใดอยากจะมี ก็จะมีตราส่วนตัว ซึ่งไม่เกี่ยวในพระธรรมนูญ

แต่เดิมมาใช้ตราบอกชื่อพระราชาคณะ เพราะแต่ก่อนไม่นิยมลงนามหรือเซนต์ชื่อ ใช้ประทับตราแทน ให้เลิกใช้ หากจะมีก็ให้ถือว่าเป็นตราส่วนตัว ไม่อยู่ในพระธรรมนูญ

จากรูปแบบดวงตราตำแหน่งทางพระสงฆ์ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงพระดำริขึ้นใหม่นั้น จะเห็นได้ว่า ดวงตราตำแหน่งของพระสงฆ์ในคณะเดียวกัน จะมีรูปลักษณะแบบเดียวกันทุกระดับ ตั้งแต่ดวงตราเจ้าคณะใหญ่จนถึงดวงตราเจ้าอาวาสในคณะนั้น เป็นระบบเดียวกัน

ดวงตราตำแหน่งพระสงฆ์ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงพระดำริขึ้น ได้ใช้เป็นแบบสืบมาในคณะสงฆ์จวบจนปัจจุบัน

บัญชีดวงตราตำแหน่งพระสงฆ์^(๓๑)
บอกพวก บอกชั้น และลักษณะ

สังฆราช

ตราธรรมจักรยอดเป็นอุณาโลมอยู่ในบุษบกบัลลังก์

ช่องไฟเป็นกนกเปลว

มีจักร ๔ ชั้น ๑ คู่ ตาลปัตรแฉก ๑ คู่

สกลคณาภิเศกมหาสังฆปริณายก

ขนาด ๘ เซ็นติเมตร

ปลัด

ตราธรรมจักรอยู่ในเรือนแก้ว

มีตาลปัตรแฉก ๑ คู่

พระราชาคณะปลัดมหาสังฆปริณายก

(ถ้าเป็นพระครู เปลี่ยนตาลปัตร เปลี่ยนยศ)

ขนาด ๖ ๑/๒ เซ็นติเมตร

คณะกลาง

(๑) เจ้าคณะ

ตราอุณาโลมฉัพพรรณรังสี

อยู่ในบุษบก

ช่องไฟเป็นกนกเปลว

มีตาลปัตรแนกคู่ ๑

มัชฌิมคณิศร มหาสังฆนายก

ขนาด ๗ เซ็นติเมตร

(๒) เจ้าคณะรอง

ตราอุณาโลมฉัพพรรณรังสี

อยู่ในคฤหา

มีตาลปัตรแนกคู่ ๑

มัชฌิมคณิศร สังฆนายก

ขนาด ๖ เซ็นติเมตร

(๓) ปลัด

ตราอุณาโลมฉัพพรรณรังสี

อยู่ในเรือนแก้ว

มีตาลปัตรพุดตาลคู่ ๑

พระครูปลัดใหญ่คณะกลาง

ขนาด ๖ เซ็นติเมตร

คณะเหนือ

เจ้าคณะ

ตราอุณาโลมอยู่ใน

รถบุษบก

ช่องไฟเป็นลายก้านขด

มีตาลปัตรแนกคู่ ๑

อุตรคณิศร มหาสังฆนายก

ขนาด ๗ เซ็นติเมตร

เจ้าคณะรอง

ตราอุณาโลมอยู่ใน

รถคฤหา

มีตาลปัตรแนกคู่ ๑

อุตรคณิศร สังฆนายก

ขนาด ๖ เซ็นติเมตร

ปลัด

ตราอุณาโลมอยู่ใน

รถเรือนแก้ว

มีตาลปัตรพุดตาลคู่ ๑

พระครูปลัดใหญ่คณะเหนือ

ขนาด ๖ เซ็นติเมตร

คณะใต้

เจ้าคณะ

ตราอุณาโลมอยู่ในเรือบุษบก

ช่องไฟเป็นกระหนกเมฆ

และลูกคลื่น

มีตาลปัตรแฉกคู่ ๑

ทักษิณคณิศร มหาสังฆนายก

ขนาด ๗ เซ็นติเมตร

เจ้าคณะรอง

ตราอุณาโลม

อยู่ในเรือคฤห

มีตาลปัตรแฉกคู่ ๑

ทักษิณคณิศร สังฆนายก

ขนาด ๖ เซ็นติเมตร

ปลัด

ตราอุณาโลมอยู่ในเรือขมวดยา

มีเรือนแก้ว

มีตาลปัตรพุดตาลคู่ ๑

พระครูปลัดใหญ่คณะใต้

ขนาด ๖ เซ็นติเมตร

คณะธรรมยุต

เจ้าคณะ

ตราอุณาโลมในดอกบัวบาน

อยู่ในบุษบก

ช่องไฟเป็นก้านขดบัวตูม

มีตาลปัตรแฉกคู่ ๑

ธรรมยุติกคณิศร มหาสังฆนายก

ขนาด ๗ เซ็นติเมตร

เจ้าคณะรอง

ตราอุณาโลมในดอกบัวบาน

อยู่ในคฤห

มีตาลปัตรแฉกคู่ ๑

ธรรมยุติกคณิศร สังฆนายก

ขนาด ๖ เซ็นติเมตร

ปลัด

ตราอุณาโลมในดอกบัวบาน

อยู่ในเรือนแก้ว

มีตาลปัตรพุดตาลคู่ ๑

พระครูปลัดใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย

ขนาด ๖ เซ็นติเมตร

คณะกลาง

(๔) เจ้าคณะมณฑล

ตราอุณาโลมฉัพพรรณรังสี

อยู่ในเรือนแก้ว

ตาลปัตรแนกพระครูคู่ ๑

เจ้าคณะมณฑล-

ขนาด ๖ ๒๒ เซ็นติเมตร

(๕) เจ้าคณะเมือง

ตราอุณาโลมฉัพพรรณรังสี

อยู่ในเรือนแก้ว

ตาลปัตรพุดตาลหัวเมืองคู่ ๑

เจ้าคณะเมือง-

ขนาด ๖ เซ็นติเมตร

(๖) เจ้าคณะแขวง

ตราอุณาโลมฉัพพรรณรังสี

อยู่ในเรือนแก้ว

เจ้าคณะแขวง-

ขนาด ๕ เซ็นติเมตร

คณะเหนือ

เจ้าคณะมณฑล

ตราอุณาโลมอยู่ใน

รถเรือนแก้ว

มีตาลปัตรแนกพระครูคู่ ๑

เจ้าคณะมณฑล-

ขนาด ๖ ๒๒ เซ็นติเมตร

เจ้าคณะเมือง

ตราอุณาโลมอยู่ใน

รถเรือนแก้ว

ตาลปัตรพุดตาลหัวเมืองคู่ ๑

เจ้าคณะเมือง-

ขนาด ๖ เซ็นติเมตร

เจ้าคณะแขวง

ตราอุณาโลมอยู่ใน

รถเรือนแก้ว

เจ้าคณะแขวง-

ขนาด ๕ เซ็นติเมตร

จัดทำเนียบสมณศักดิ์ใหม่ : พระสงฆ์ทั้งฝ่ายปริยัติและฝ่ายบริหาร มีสมณศักดิ์เสมอกัน

สมณศักดิ์ หรือสมณฐานันดร คือ ยศพระที่พระมหากษัตริย์พระราชทาน แต่งตั้งพระสงฆ์ ผู้ทำคุณประโยชน์แก่พระศาสนา หรือประเทศชาติบ้านเมือง เป็นของคู่มาพร้อมกับคณะสงฆ์ของไทยแต่โบราณ

แต่เดิมา พระภิกษุผู้จะได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ก็คือ ผู้มีหน้าที่ หรือตำแหน่งทางการปกครอง เช่น เป็นเจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะเมือง เป็นต้น ฉะนั้น สมณศักดิ์จึงผูกอยู่กับตำแหน่งหรือหน้าที่ เช่น เป็นสมเด็จพระราชาคณะ ก็เป็นเจ้าคณะใหญ่ หรือต้องเป็นเจ้าคณะใหญ่ จึงจะได้เป็น สมเด็จพระราชาคณะ เป็นต้น ตามเกณฑ์นี้ ผู้ไม่มีตำแหน่งทางการปกครอง จึงไม่มีสมณศักดิ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงมีพระมติในเรื่องสมณศักดิ์ว่า เป็นส่วนหนึ่งของการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานถวายแก่คณะสงฆ์ ฉะนั้น จึงควรใช้สมณศักดิ์ให้เป็นคุณประโยชน์แก่คณะสงฆ์ ดังที่ทรงมีพระอธิบายไว้ในพระประวัติตรัสเล่าว่า

“น่าประหลาดใจว่า พระผู้ไม่ได้อยู่ในยศศักดิ์ หรือยิ่งพูดว่า ไม่ไยดีในยศศักดิ์ เรายังไม่แลเห็นเป็นหลักฐานในพระศาสนาจนรูปเดียว จะหาเพียงปฏิบัติทำให้เกิดเลื่อมใสเช่นเจ้าคุณอาจารย์ของเราให้ได้ก่อนเถิด

พระผู้ที่เราเลื่อมใสและนับถือว่าเป็นหลักในพระศาสนาเป็นเครื่องอุ่นใจได้ เป็นผู้รับยศศักดิ์ทั้งนั้น สมเด็จพระวันรัตน์ วัดโสมนัสวิหาร ที่แลเห็นว่าไม่มุ่งในทางโลกีย์แล้ว ยังยอมอยู่ในยศศักดิ์ เหตุให้เป็นอย่างนี้น่าจะมี ภายหลังเป็นผู้ใหญ่ขึ้นเองแล้วจึงรู้ว่า พระที่เราเลื่อมใสและนับถือว่าเป็นหลักในพระศาสนานั้น ย่อมเอาภาระธุระพระพุทธานุศาสน์เว้นจากการเห็นแก่ตัวเกินส่วน อันจะทำนุบำรุงพระพุทธานุศาสนา ที่สุดเพียงครองวัดหนึ่ง ไม่ได้กำลังแผ่นดินอุดหนุน ทำไปไม่สะดวก ฝ่ายแผ่นดินเล่า ย่อมคอยสอดส่องอยู่เสมอ มีพระดีเป็นที่เลื่อมใสและนับถือของมหาชนปรากฏขึ้น ณ ที่ไหน ย่อมเอามาตั้งไว้ในยศศักดิ์ ให้กำลังทำการพระศาสนา ลักษณะพระที่ดีจริง ย่อมไม่เอากรานเป็นนั่นเป็นนี่ เมื่อถึงคราวจะต้องเป็นเข้าจริง ไม่แสดงพยศและเบี่ยงบ่าย พระผิดจากลักษณะนี้ เราก็มิเลื่อมใส และไม่เห็นเป็นหลักในพระศาสนา จึงหาพระประกอบด้วยลักษณะนั้นนอกยศศักดิ์ไม่ได้”

จากพระอธิบายดังกล่าวนี้จึงเห็นได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงเห็นว่า สมณศักดิ์คือกำลังของแผ่นดิน ที่ช่วยอุดหนุนการทำงานเพื่อทำนุบำรุงพระศาสนา พระดีย่อมไม่ดิ้นรนเพื่อสมณศักดิ์ แต่ก็ไม่รังเกียจสมณศักดิ์เมื่อถึงคราว

ฉะนั้น ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงจัดทำเนียบสมณศักดิ์ใหม่ เพื่อให้เอื้อต่อการทำงานเพื่อทำนุบำรุงพระพุทธานุศาสนาทุกฝ่าย ดังนี้

๑. ทรงแบ่งหน้าที่ทางการคณะสงฆ์เป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายบริหาร และฝ่ายวิชาการหรือฝ่ายปริยัติ

ฝ่ายบริหาร ทำหน้าที่ปกครองดูแลคณะสงฆ์ ได้แก่เจ้าคณะระดับต่างๆ ฝ่ายวิชาการ หรือฝ่ายปริยัติ ทำหน้าที่ในทางศึกษาเล่าเรียนของคณะสงฆ์

ได้แก่ อาจารย์ผู้สอนคัมภีร์ ผู้รจนาคัมภีร์ ผู้สอนธรรมหรือพระธรรมกถึก
ผู้สอนวิปัสสนา

๒. แยกยศหรือฐานันดร กับหน้าที่หรือตำแหน่ง ออกจากกัน

ยศหรือฐานันดร สมควรแก่พระผู้ใหญ่

หน้าที่หรือตำแหน่ง สมควรแก่พระผู้มีความสามารถ

๓. ยศหรือฐานันดร หมายถึงสมณศักดิ์ เช่น สมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระ
ราชาคณะ ที่พระราชอาคันตุกะเจ้าคณะรอง เป็นต้น

หน้าที่หรือตำแหน่ง หมายถึงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ ตำแหน่งเจ้าคณะ
เมือง เป็นต้น

๔. ผู้ทำหน้าที่ทางคณะสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ทั้งฝ่ายบริหาร ทั้งฝ่ายปริยัติ
ควรได้รับสมณศักดิ์เสมอกันหรือทั่วถึงกัน

สมณศักดิ์ฝ่ายบริหาร ได้สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระราชาคณะ
พระราชอาคันตุกะชั้นต่างๆ พระครูชั้นต่างๆ

สมณศักดิ์ฝ่ายปริยัติ ได้แก่ คณาจารย์เอก คณาจารย์โท คณาจารย์
ตรี อาจารย์ใหญ่ อาจารย์รอง

๕. สมณศักดิ์กับตำแหน่งเทียบกันได้ดังนี้

คณาจารย์เอก เทียบ เจ้าคณะมณฑล

คณาจารย์โท " เจ้าคณะเมือง

คณาจารย์ตรี " เจ้าคณะแขวง

อาจารย์ใหญ่ " เทียบเจ้าอาวาส

อาจารย์รอง " รองเจ้าอาวาส

นอกจากพระดำริจัดทำเนียบสมณศักดิ์ดังกล่าวแล้ว สมเด็จพระมหา-
สมณเจ้าฯ พระองค์นั้นยังได้ทรงพระดำริจัดเรื่องต่างๆ อันเนื่องด้วยสมณศักดิ์

ไว้อย่างละเอียดครบถ้วน คือ

๑. ทรงพระดำริออกแบบพัฒนศมณคัคคัชั้นต่างๆ
๒. ทรงพระดำริออกแบบพัฒนเปรียญชั้นต่างๆ รวมทั้งพัฒนักรรรม
๓. ทรงพระดำริจัดระเบียบอัตรานิตยภัตสมณคัคคั นิตยภัตตำแหน่งทางคณะสงฆ์ ตลอดจนนิตยภัตเปรียญชั้นต่างๆ ไว้อย่างครบถ้วน

จึงเห็นได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงเอาพระทัยใส่ในการพัฒนาการคณะสงฆ์ในทุกส่วนอย่างละเอียดถี่ถ้วน

เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ : เสด็จเยี่ยมพระสงฆ์และราษฎรทุกภูมิภาค ของประเทศ

หลังจากทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชได้เพียง ๒ ขวบปี (พ.ศ. ๒๔๕๕) สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ก็ทรงสร้างปรากฏการณ์ใหม่ในประวัติศาสตร์คณะสงฆ์ไทย นั่นคือ การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในทุกภูมิภาคของประเทศ ซึ่งเป็นพระภารกิจที่ไม่เคยมีสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ใดเคยปฏิบัติมาก่อน

แนวพระดำริในการปฏิบัติพระภารกิจของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น คือ การดำเนินตามรอยบาทพระบรมศาสดา ดังที่ปรากฏในพระโอวาทที่ประทานแก่พระสงฆ์ในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ครั้งหนึ่งว่า

“พระบรมศาสดาของเราทั้งหลายได้ยังพระชนม์ของพระองค์ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของชนเป็นอันมาก เราทั้งหลายก็ควรตามเสด็จ มีชีวิตอยู่เพียงใด ก็ควรให้เป็นผลประโยชน์แก่คนทั้งหลาย อย่างนี้ชีวิตจักไม่เป็นเสียเปล่า ได้ในคำบาลีว่า **อโมฆํ ตสฺส ชีวิตํ** เราทั้งหลายก็จักได้ชื่อว่า ผู้ประพาสดีสมควรแก่พระศาสดา”

จะเห็นได้ว่า พระกรณียกิจในด้านต่างๆ ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงปฏิบัตินั้น ล้วนเป็นพระดำริริเริ่มขึ้นในเรื่องนั้นๆ แทบจะทุกเรื่อง ทั้งนี้ ก็เพื่อเป็นตัวอย่างและแบบแผนให้ผู้ปฏิบัติงานในด้านนั้นๆ ได้

นำไปใช้ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์แก่ภาระหน้าที่ของตน ซึ่งนัยดังกล่าวนี้ เราจะเห็นได้จากพระโอวาทและพระดำรัสที่ประทานในโอกาสต่างๆ ตลอดจนการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์

อีกนัยหนึ่ง การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์นั้น แสดงถึงความมุ่งมั่นของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ในอันที่จะทรงปรับปรุงแก้ไขการคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยในทุกด้าน ฉะนั้น พระองค์จึงจำต้องเข้าไปสัมผัสรับรู้สภาพความเป็นอยู่และความเป็นไปของคณะสงฆ์ในทุกด้านอย่างถ่องแท้ด้วยพระองค์เอง จึงเป็นเหตุให้พระองค์ต้องเสด็จไปทอดพระเนตรความเป็นไปของคณะสงฆ์ในทุกภูมิภาคอย่างละเอียดถี่ถ้วน ดังจะเห็นได้ว่าการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ของพระองค์นั้น ทรงตรวจจริงๆ คือเสด็จไปทอดพระเนตรทุกแง่มุม ในทุกที่ที่เสด็จไป คือ

๑. ตรวจดูความเป็นไปโดยรวมของภิกษุสามเณรในที่นั้นๆ
๒. ตรวจดูความเป็นอยู่ของภิกษุสามเณรในวัดนั้นๆ
๓. ตรวจดูความประพฤติปฏิบัติของภิกษุสามเณรในที่นั้นๆ
๔. ตรวจดูความรู้ความสามารถทางพระพุทธศาสนาของภิกษุสามเณรในที่นั้นๆ
๕. ตรวจดูความสัมพันธ์และการทำประโยชน์แก่ประชาชนของภิกษุสามเณรในที่นั้นๆ
๖. ตรวจดูวิธีบริหารปกครองของเจ้าคณะต่างๆ ในที่นั้นๆ
๗. ตรวจดูความเป็นไปของชาวบ้านและบ้านเมืองในที่นั้นๆ ว่าเอื้อต่อความเป็นไปของคณะสงฆ์และการพระศาสนาอย่างไรบ้าง

เมื่อทรงพบว่า เรื่องใดเป็นไปในทางที่ถูกต้องเป็นคุณเป็นประโยชน์ ก็ทรงอนุโมทนาและส่งเสริม

เมื่อทรงเห็นว่า สิ่งใดเป็นไปได้ในทางที่ไม่ถูกต้อง ก่อให้เกิดโทษเสียหาย ก็ทรงแนะนำชี้ช่องทางปรับปรุงแก้ไข

เมื่อทรงพบว่า วัดวาอารามหรือพุทธสถานใด เสื่อมโทรมเสียหาย ก็ทรงบริจาคช่วยบูรณะ หรือทรงแนะนำแนวทางในการบูรณะ

เมื่อทรงพบภิกษุสามเณรป่วยไข้ ก็ทรงประทานการรักษาพยาบาลตามความเหมาะสม

เมื่อทรงพบเจ้าคณะหรือผู้ทำหน้าที่ทางคณะสงฆ์รูปใด กระทำผิดหรือทำหน้าที่ไม่เหมาะสม ก็ทรงปรับเปลี่ยนถอดถอน ให้รูปอื่นที่เหมาะสมมาทำแทนหรือช่วยทำ ยกคนเดิมขึ้นเป็นกิตติมศักดิ์

เมื่อทรงพบว่าเจ้าคณะหรือผู้ทำหน้าที่คนใด ทำดีทำคุณประโยชน์แก่คณะสงฆ์และบ้านเมือง ก็ทรงอนุโมทนายกย่อง และประทานรางวัลเป็นกำลังใจ

ในส่วนพระองค์เองพร้อมทั้งคณะก็ทรงปฏิบัติพระกิจวัตรเป็นปกติสม่ำเสมอ คือเสด็จบิณฑบาต ทำวัตรเช้าค่ำ ทำอุโบสถเมื่อถึงวันอุโบสถ เพื่อเป็นเยี่ยงอย่างให้พระสงฆ์ในถิ่นนั้นๆ ได้ดูเป็นแบบอย่าง รวมทั้งทรงประทานพระโอวาทบ้าง พระธรรมเทศนาบ้าง แก่ภิกษุสามเณรที่เสด็จไปเยี่ยมทุกที่

ในส่วนประชาชนนั้น ก็เสด็จเยี่ยมเยียนตามโอกาสและทรงประทานพระโอวาทตามควรแก่สถานภาพในทุกที่ที่เสด็จเยี่ยมเช่นกัน

ข้อน่าสังเกตก็คือ การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น เสด็จพระดำเนินด้วยพระบาทจากที่หนึ่งไปสู่อีกที่หนึ่งทั้งนั้น จึงนับว่าเป็นพระวิริยะอุตสาหะเป็นอย่างยิ่ง

ข้อสำคัญก็คือ ในเวลานั้น พระสุขภาพพลามัยของพระองค์ก็ไม่ค่อยสมบูรณ์อยู่แล้ว เพราะฉะนั้น บางวันในระหว่างเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ก็

ทรงประจวร ต้องประทับพักเป็นช่วงๆ แม้กระนั้น ก็ได้ทรงอ้างเป็นเหตุให้
ต้องหยุดการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นเริ่มเสด็จตรวจการคณะสงฆ์
ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ และเสด็จต่อเนื่องทุกปีถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ บางปีเสด็จ
ครั้งเดียว บางปีเสด็จ ๒ ครั้ง ดังนี้

ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๕๕ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลปักษ์ใต้
๗ จังหวัด เยี่ยมวัด ๓๗ วัด รวมเวลา ๓๓ วัน

ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๕๖ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลฝ่ายเหนือ
๑๑ จังหวัด เยี่ยมวัด ๑๑๐ วัด รวมเวลา ๔๓ วัน

ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๕๗ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลฝ่ายเหนือ
๖ จังหวัด เยี่ยมวัด ๙๙ วัด รวมเวลา ๓๗ วัน

ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๕๗ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลกรุงเก่า
๔ จังหวัด เยี่ยมวัด ๘๗ วัด รวมเวลา ๒๒ วัน

ครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๕๘ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลราชบุรี
๕ จังหวัด เยี่ยมวัด ๑๑๒ วัด รวมเวลา ๕๐ วัน

ครั้งที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๕๙ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลปราจีนบุรี
๙ จังหวัด เยี่ยมวัด ๙๔ วัด รวมเวลา ๓๘ วัน

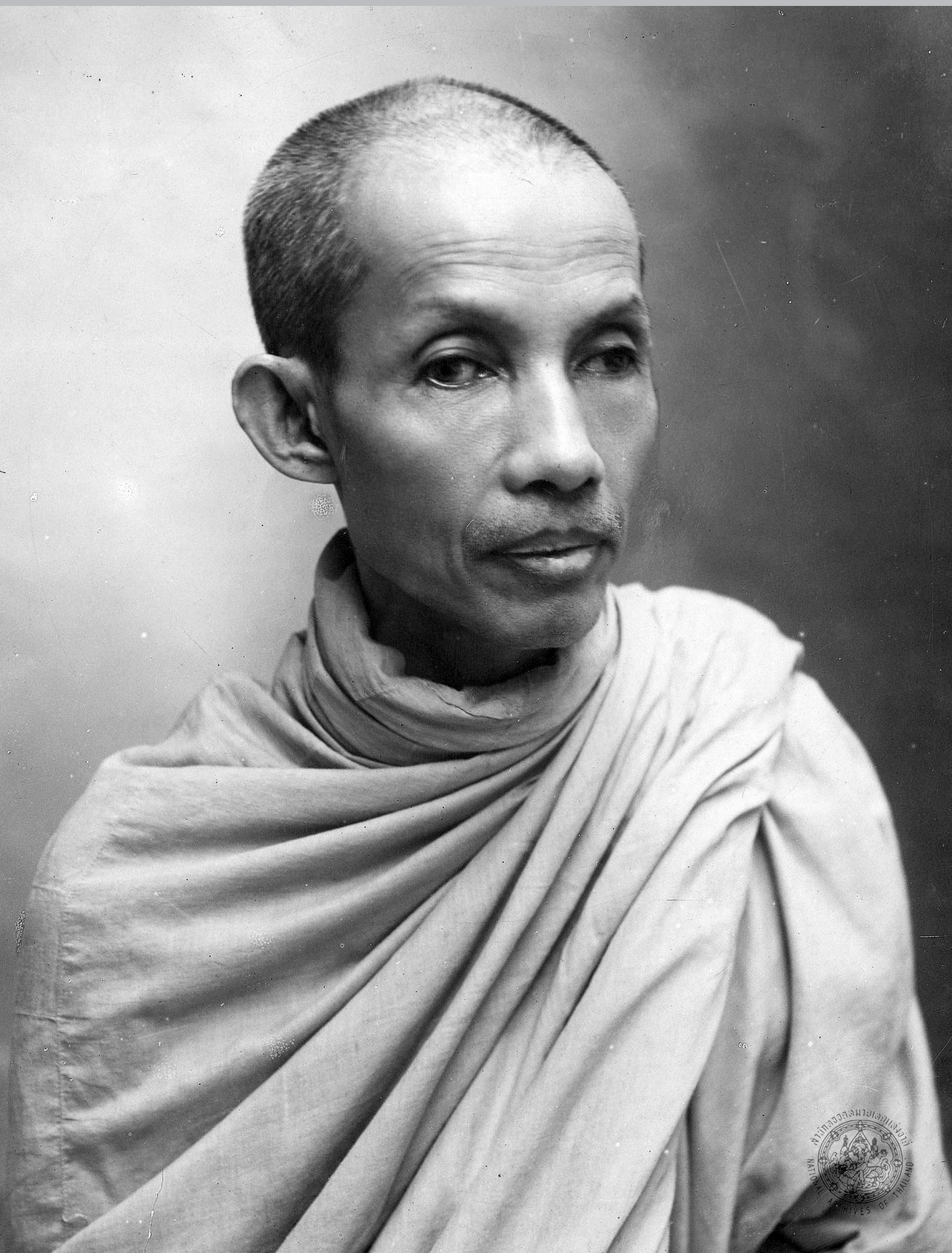
ครั้งที่ ๗ พ.ศ. ๒๔๕๙ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในจังหวัดสุพรรณบุรี
และอื่นๆ ๕ จังหวัด เยี่ยมวัด ๕๖ วัด รวมเวลา ๑๗ วัน

ครั้งที่ ๘ พ.ศ. ๒๔๖๐ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลพิษณุโลก
๕ จังหวัด เยี่ยมวัด ๔๘ วัด รวมเวลา ๒๙ วัน

มณฑลฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ไม่ได้เสด็จไป เพราะการเดินทางสมัย
นั้นไม่อำนวย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จตรวจการ
คณะสงฆ์ในเวลา ๖ ปี รวม ๘ ครั้ง ใน ๔๘ จังหวัด ทรงเยี่ยมวัดต่างๆ
รวม ๖๕๓ วัด รวมเวลาในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ ๓๒๓ วัน หรือ
๑๐ เดือนครึ่ง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นสมเด็จพระ
สังฆราชพระองค์แรกที่เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร

ตั้งหลักสูตรนักเรียน : วางรากฐานการศึกษาพระพุทธศาสนา ในประเทศไทย

การศึกษาพระพุทธศาสนาของชาวไทยแต่โบราณมานั้น มีเฉพาะในหมู่ ภิภษสามเณรที่เรียกว่า พระปริยัติธรรม หรือการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม และการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมถือว่าการเล่าเรียนพระพุทธศาสนาใน ภาษาบาลี ฉะนั้น จึงเป็นการเล่าเรียนที่จำกัดอยู่เฉพาะในหมู่ภิภษสามเณร ที่เรียนภาษาบาลีเท่านั้น ส่วนผู้ที่ไม่ได้เรียนภาษาบาลีก็แทบจะไม่ได้เรียนรู้ พระพุทธศาสนาเลย สำหรับคฤหัสถ์หรือชาวบ้านทั่วไปนั้น ก็ไม่ต้องพูดถึงคือ ไม่ได้เล่าเรียนพระพุทธศาสนาเลย มีแต่ฟังตามคำบอกเล่าของพระสงฆ์เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ คนไทยแม่นับถือพระพุทธศาสนาก็มีความรู้เรื่องพระพุทธศาสนา น้อย หรือแทบจะไม่รู้อะไรเลย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงคำนึงถึงภาวการณ์ของ พระพุทธศาสนาดังกล่าวนี้ จึงทรงพระดำริในอันที่จะพัฒนาการศึกษาพระ พุทธศาสนาในประเทศไทยให้ดีขึ้น ทั้งฝ่ายภิภษสามเณรและฝ่ายชาวบ้าน ทั่วไป ซึ่งได้ทรงดำเนินการมาเป็นขั้นตอนตามลู่หน้ที่ที่จะพึงอำนวยให้ พระองค์ทรงทำได้

ฉะนั้น เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ เรื่องแรกที่พระองค์ทรงพระดำริจัดทำขึ้นก็คือ หลักสูตรสอนพระ นวกะหรือพระใหม่ในวัดบวรนิเวศวิหาร ในฐานะพระอุปัชฌาย์ อาจารย์สอน

ศิษย์ ทรงเรียกว่า เป็นการศึกษาศาสนาในภาษาไทย ซึ่งเป็นการเอื้อประโยชน์แก่ผู้ที่ไม่รู้ภาษาบาลี เรื่องที่พระองค์ทรงกำหนดเป็นหลักสูตรให้พระใหม่ได้เรียนก็คือ ธรรมะ พุทธประวัติ และพระวินัย รวมทั้งให้รู้จักแต่งเรียงความแก้กระทู้ธรรมด้วย ซึ่งปรากฏว่าได้ผลดี ผู้เรียนก็สนใจ ผู้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนามีความรู้ความเข้าใจพระพุทธศาสนาดีขึ้น และได้รับประโยชน์ คือรู้และนำเอาคำสอนในพระพุทธศาสนาไปใช้ในการดำเนินชีวิตได้ตามสมควร

เมื่อทรงเห็นผลดีของการสอนพระพุทธศาสนาในแนวนี้ จึงทรงขยายการเรียนการสอนตามหลักสูตรนี้ไปถึงภิกษุสามเณรทั่วไปด้วย ซึ่งเริ่มขึ้นในวัดบวรนิเวศวิหารก่อนเป็นอันดับแรก แล้วต่อมาจึงได้แพร่หลายไปยังวัดอื่นๆ ด้วย

ต่อมาเมื่อทางราชการมีพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ (ร.ศ.๑๒๔) พระภิกษุและสามเณรรัฐธรรมได้รับการยกเว้นการเกณฑ์ทหาร ทางราชการจึงขอให้ทางคณะสงฆ์กำหนดเกณฑ์สำหรับสามเณรรัฐธรรมเพื่อได้รับการยกเว้นการเกณฑ์ทหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นในฐานะประธานมหาเถรสมาคมในขณะนั้น จึงได้ทรงใช้แนวทางของหลักสูตรสอนพระนวกะที่ทรงกำหนดขึ้นใช้ในวัดบวรนิเวศวิหารดังกล่าวนั่นเอง มากำหนดเป็นองค์ของสามเณรรัฐธรรม สำหรับสามเณรที่ควรได้รับการยกเว้นการเกณฑ์ทหาร ซึ่งทางราชการก็ยอมรับและได้ใช้สืบมาจนทุกวันนี้

ต่อมาก็ทรงพัฒนาองค์ของสามเณรรัฐธรรมขึ้นเป็น องค์นักธรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔

หลังจากทรงได้รับมหาสมณุตมาภิเษก คือ พระราชทานสถาปนาเป็น สมเด็จพระสังฆราช เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ (ร.ศ.๑๓๐) ทรง

ดำรงอยู่ในฐานะองค์พระประมุขแห่งสังฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักรแล้ว ก็ได้ทรงปรับปรุงองค์นักธรรมอีกครั้งหนึ่งเป็น “นักธรรมชั้นตรี” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ หลักสูตรนักธรรมจึงได้เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในปีนี้

เมื่อทรงตั้งหลักสูตรนักธรรมชั้นตรีขึ้นแล้ว ก็ทรงกำหนดให้เป็นหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐานของคณะสงฆ์ หรือภิกษุสามเณรทั่วไป เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นต้นมา นับเป็นปรากฏการณ์ใหม่ในคณะสงฆ์ไทย

หลักสูตรนักธรรมตรีนั้นประกอบด้วยเนื้อหา ๔ เรื่อง คือ

๑. ธรรมวิภาค
๒. ตำนาน คือ พุทธประวัติ
๓. วินัยบัญญัติ
๔. เรื่องความแก้กระทู้ธรรม

จะสังเกตได้ว่า หลักในการกำหนดหลักสูตรนักธรรม ก็คือ การเรียนรู้เรื่องพระรัตนตรัย อันเป็นหลักหรือเป็นโครงสร้างของพระพุทธศาสนานั้นเอง

การศึกษาพุทธประวัติ ก็คือ การศึกษาเรื่องพระพุทธเจ้า หรือ ศึกษาพระพุทธรูป อันเป็นรัตนที่ ๑

การศึกษาธรรมวิภาค ก็คือ การศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า หรือ ศึกษาพระธรรมคุณ อันเป็นรัตนที่ ๒

การศึกษาพระวินัยบัญญัติ ก็คือ การศึกษาเรื่องพระสงฆ์ หรือ ศึกษาพระสังฆคุณ อันเป็นรัตนที่ ๓

เรื่องของพระรัตนตรัย เป็นเรื่องที่ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ทั้งที่เป็นบรรพชิตและคฤหัสถ์ ควรศึกษาเรียนรู้ การไม่รู้เรื่องเหล่านี้ก็เท่ากับไม่รู้เรื่องพระพุทธศาสนา การนับถือพระพุทธศาสนาก็คงไม่ได้รับประโยชน์อันใด

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงวางแผนในการพัฒนาหลักสูตรนักธรรมไว้เป็น ๓ ระดับ คือ นักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท และนักธรรมชั้นเอก โดยอาศัยหลักการแบ่งภิกษุในพระพุทธศาสนา ๓ ระดับ คือ

ผู้บวชยังไม่ถึง ๕ พรรษา เรียกว่า นวกะ คือ ผู้บวชใหม่

ผู้บวชเกินกว่า ๕ พรรษา แต่ไม่เกิน ๑๐ พรรษา เรียกว่า มัชฌิมะ คือ ผู้ปานกลาง

ผู้บวชเกิน ๑๐ พรรษาขึ้นไป เรียกว่า เถระ คือ ผู้ใหญ่

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงดำริว่า ผู้มาบวชในพระพุทธศาสนาควรจะได้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัย หรือพระพุทธศาสนาให้ลุ่มลึกขึ้นไปตามลำดับ คือ

พระนวกะ ผู้บวชยังไม่ถึง ๕ พรรษา อย่างน้อยควรได้ศึกษาในระดับนักธรรมชั้นตรี เพื่อมีความรู้ความเข้าใจพระธรรมวินัยพอรักษาตัวได้

พระผู้มัชฌิมะ คือ ผู้ปานกลาง บวชเกิน ๕ พรรษา แต่ไม่เกิน ๑๐ พรรษา ควรได้มีความรู้พระธรรมวินัยอย่างน้อยระดับนักธรรมชั้นโท เพื่อช่วยเหลือแนะนำผู้อื่นทางพระธรรมวินัยได้ตามสมควร

พระผู้เถระ คือ ผู้ใหญ่ บวชเกิน ๑๐ พรรษาขึ้นไป ควรมีความรู้ความเข้าใจพระธรรมวินัยระดับนักธรรมชั้นเอก เพื่อสามารถเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์สั่งสอนผู้อื่นได้ และเป็นหลักในสังฆกรรมทั้งปวงได้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ไม่เพียงแต่ทรงกำหนดหลักสูตรนักธรรมไว้เป็น ๓ ชั้นเท่านั้น แต่ได้ทรงพระนิพนธ์ตำราเรียนสำหรับใช้เป็นหลักสูตรในนักธรรมชั้นต่างๆ อย่างครบถ้วนด้วย

หลักสูตรนักธรรมที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงตั้งขึ้น
ได้เปิดการเรียนการสอนและสอบมาเป็นลำดับดังนี้

นักธรรมชั้นตรี ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เปิดสอบครั้งแรก
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖
นักธรรมชั้นโท ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ เปิดสอบครั้งแรก
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐
นักธรรมชั้นเอก ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ เปิดสอบครั้งแรก
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

ถึงสมัยพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า
ได้ทรงขยายการศึกษานักธรรมไปถึงคฤหัสถ์ด้วย เรียกว่า ธรรมศึกษา มีทั้ง
๓ ชั้นเหมือนนักธรรม เพื่อเปิดโอกาสให้พุทธศาสนิกชนได้ศึกษาพระพุทธร-
ศาสนาอย่างทั่วถึง ธรรมศึกษาได้เปิดให้คฤหัสถ์ศึกษาและสอบมาเป็นลำดับ
ดังนี้

ธรรมศึกษาตรี เปิดสอบครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒
ธรรมศึกษาโท เปิดสอบครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓
ธรรมศึกษาเอก เปิดสอบครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้เป็นผู้วางแบบแผนในการศึกษา
พระพุทธรศาสนาในภาษาไทย สำหรับพุทธบริษัทชาวไทยขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๓๕ และพัฒนาแพร่หลายสืบมาจวบจนทุกวันนี้ ในชื่อว่า “นักธรรม”
เป็นเวลากว่า ๑๒๘ ปีแล้ว

ตัวอย่างใบคู่มือนักเรียนธรรมประโยค ๑ สามัญและวิสามัญ

ใบคู่มือนี้พิสูจน์ว่า สนามหลวงได้สอบความรู้ธรรมของ -----
 นามฉายา ----- วัค ----- อายุ ----- พรรษา -----
 เรียนในสำนัก ----- ได้ตามหลักสูตรแห่งองค์นักเรียนธรรมประโยค ๑ -----
 แล้ว ที่วัดเบญจมบพิตรกุสุมาราม เมื่อกุมภาพันธ์ พ. ศ. -----
 อนุญาตให้เข้าสอบประโยค ๒ ต่อขึ้นไปได้ และให้ใบคู่มือนี้ไว้เป็น
 สำคัญ

ให้ไว้ ณ วันที่ ----- เดือน ----- พ. ศ. -----

ตราสนามหลวง

ฟ่งไต้ในราชการ

ตราเสมอธรรมจักร

ตัวอย่างใบประกาศนียบัตรนักรรณชั้นนวกะ

ศุภมัสดุ พระพุทธศักราช ๒๔๕๕ สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสม-
การพระองค์ สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ธรรมิกมหาราชาธิราช
เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก มีพระราชประสงค์จะให้ปริยัติธรรมเจริญรุ่ง
เรืองเป็นบัจจยแห่งปฏิบัติธรรม จึงพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์แก่
คณะสงฆ์ เพื่อได้สอบความรู้ธรรมวินัยภิกษุสามเณรสืบอายุพระพุทธ
ศาสนา ได้เปิดสนามหลวง สอบความรู้ ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม
ตั้งแต่วันที่ ๑๐ ถึงวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะ เสด็จประทับเป็นประธาน
พร้อมด้วยพระเถระเป็นกรรมการ ผู้สอบ กับเจ้าพนักงานกระทรวง
ธรรมการ เจ้าหน้าที่ฝ่ายธุรการ

สนามหลวงได้สอบความรู้ธรรมวินัยของพระ.....

นามฉายา..... วัด..... อายุ..... พรรษา.....
เรียนในสำนัก..... ได้ตามหลักสูตรแห่งองค์นักรรณถึงประโยคที่ ๒
สามัญ ครบชั้นนวกะแล้ว จึงมอบให้ประกาศนียบัตรนี้ไว้เพื่อแสดง
ว่า..... เป็นนักรรณ ชั้นนวกะของสนามหลวง ขออำนาจพรให้
เจริญถาวรในธรรมเป็นนิตย์เทอญ

ให้ไว้ ณ วันที่..... เดือน..... พระพุทธศักราช.....

ตราสนามหลวง

พึงได้ในราชการ

ตราเสมอธรรมจักร

จัดทำเนียบพระอารามหลวง : วางระเบียบพระอารามหลวงเป็นครั้งแรก

พระมหากษัตริย์ไทยแต่โบราณมาทรงถือเป็นพระราชกิจในอันที่จะทรงอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาในทุกด้าน เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาในประเทศไทยมีความสัมพันธ์กับสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างแนบแน่นมาโดยตลอด จนกลายเป็นเอกลักษณ์ของพระพุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์ในประเทศไทย แม้ในกฎหมายรัฐธรรมนูญของไทยก็มีระบุไว้ว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพุทธมามกะและทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก

ลักษณะการเป็นพุทธศาสนูปถัมภกของพระมหากษัตริย์ไทยนั้น อาจสรุปให้เห็นเป็นประเด็นสำคัญ คือ

๑. เติตุนฐูชา คือ ทรงแสดงออกซึ่งความเคารพสูงสุดต่อพระพุทธศาสนาในทุกด้าน จนถึงที่สุดเสด็จออกทรงผนวชในพระพุทธศาสนาชั่วระยะเวลาหนึ่ง เป็นพระราชประเพณีสืบมา

๒ ปกป้องรักษา ดังจะเห็นได้ว่าแม้ในการพระราชสงคราม ก็ทรงอ้างถึงพระพุทธศาสนาเป็นอันดับแรกว่า “ตั้งพระทัยจะรักษาพระพุทธศาสนา และสมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎร์ มิได้คิดเห็น้อยยากลำบากพระองค์”

๓. ปกครองดูแล ด้วยพระภารกิจในฐานะผู้ปกครองดูแล ทำให้พระมหากษัตริย์กลายเป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์ไทยมาแต่โบราณ จนถึงสิ้นสมัยรัชกาล

ที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คณะสงฆ์จึงได้ปกครองกันเองเป็นครั้งแรก ในยุคที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราช ในสมัยรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

๔. อุปถัมภ์บำรุง คือ พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ในด้านต่างๆ เช่น พระราชทานปัจจัย ๔ ซึ่งกลายมาเป็นนิยัตยภัตพระสงฆ์ในเวลาต่อมา ถวายเสนาสนะซึ่งกลายมาเป็นพระอารามหลวง ถวายสมณศักดิ์ซึ่งกลายมาเป็นองค์ประกอบสำคัญในการปกครองคณะสงฆ์ เป็นต้น

๕. ส่งเสริมพัฒนา คือ ส่งเสริมภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนาให้มีความเจริญก้าวหน้าทั้งในด้านความรู้และความปฏิบัติ ด้วยการจัดการศึกษาให้แก่พระภิกษุสามเณรที่เรียกว่า การพระปริยัติธรรม และมีการสอบความรู้ที่เรียกว่า สอบสนามหลวง (คือ สอบในสนามของพระมหากษัตริย์) ขึ้นเป็นต้น

การสร้างวัดถวายสงฆ์ในพระพุทธศาสนา เป็นลักษณะหนึ่งของการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาของพระมหากษัตริย์ไทย เป็นเหตุให้เกิดมีวัดขึ้น ๒ อย่าง คือ วัดที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้างถวาย เรียกว่า วัดหลวง หรือ พระอารามหลวง วัดที่ชาวพุทธทั่วไปสร้างถวาย เรียกว่า วัดราษฎร์ วัดทั้ง ๒ อย่างดังกล่าวก็เป็นที่ยึดกันโดยทั่วไป แต่มิได้มีการจัดระเบียบลงเป็นแบบแผนที่ชัดเจน คงเป็นเช่นนั้นมาแต่โบราณ จนกระทั่งถึงยุคกรุงรัตนโกสินทร์

กระทั่ง พ.ศ. ๒๔๕๘ ในรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งดำรงอยู่ในฐานะองค์พระประมุขแห่งสังฆมณฑล จึงได้ทรงจัดระเบียบทำเนียบพระอารามหลวง เป็นการวางระเบียบเกี่ยวกับพระอารามหลวงขึ้นเป็นครั้งแรก เพื่อความสะดวกชัดเจนในการปฏิบัติภารกิจต่างๆ เกี่ยวกับพระอารามหลวง

การจัดระเบียบพระอารามหลวงที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์
นั้นทรงจัดขึ้น สรุปสาระสำคัญได้ดังนี้

๑. พระอารามหลวง หมายถึง วัดที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระ
พระราชินี สมเด็จพระยุพราช ทรงสร้าง ทรงปฏิสังขรณ์ และวัดที่บุคคลอื่น
สร้างหรือปฏิสังขรณ์ถวาย และทรงรับไว้ในความบำรุงของแผ่นดิน

๒. พระอารามหลวง มี ๔ ชั้น คือ ชั้นเอก ชั้นโท ชั้นตรี และชั้น
สามัญ

๒.๑ พระอารามหลวงชั้นเอก ในกรุงเทพฯ คือ

- วัดที่มีเจดีย์สถานสำคัญ
- วัดที่บรรจุพระบรมอัฐิ
- วัดที่มีเกียรติสูง
- มีเจ้าอาวาสเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ขึ้นไป

ในหัวเมือง คือ

- วัดที่มีเจดีย์สถานสำคัญ
- วัดที่มีเกียรติ
- เจ้าอาวาสเป็นพระราชาคณะสามัญขึ้นไป

๒.๒ พระอารามหลวงชั้นโท ในกรุงเทพฯ คือ

- วัดมีเกียรติ
- เจ้าอาวาสเป็นพระราชาคณะสามัญขึ้นไป

ในหัวเมือง คือ

- วัดมีเกียรติ
- เจ้าอาวาสเป็นพระครูชั้นสูงขึ้นไป

๒.๓ พระอารามหลวงชั้นตรี ในกรุงเทพฯ คือ

- วัดมีเกียรติ หรือวัดสามัญ
- เจ้าอาวาสเป็นพระครูชั้นสูงขึ้นไป

ในหัวเมือง คือ

- วัดมีเกียรติ วัดประจำเมือง หรือวัดสามัญ
- เจ้าอาวาสเป็นพระครูชั้นต่ำขึ้นไป

๓. พระอารามหลวง มีคำแสดงชนิด หรือขนาดของพระอารามหลวง เป็น ๔ อย่าง

๓.๑ พระอารามที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระราชินี สมเด็จพระยุพราช ทรงสร้าง ทรงปฏิสังขรณ์เป็นส่วนพระองค์ เรียกว่า ราชวรวิหาร

๓.๒ พระอารามหลวงที่ทรงปฏิสังขรณ์พระราชทานแก่ผู้อื่น หรือ บุคคลอื่นสร้างถวาย เรียกว่า วรวิหาร

๓.๓ ที่เป็นพระอารามใหญ่โต เรียกว่า ราชวรมหาวิหาร หรือ วรมหาวิหาร

๓.๔ ที่ไม่เข้าเกณฑ์นี้ เป็นแต่ พระอารามหลวงเฉยๆ

๔. พระอารามหลวงชั้นเดียวกัน ทั้งชนิด ราชวรมหาวิหาร ราชวรวิหาร วรมหาวิหาร วรวิหาร ถือว่า มียศเสมอกันในชั้นนั้นๆ (คำว่า มหา ที่เติมเข้ามา นั้น เป็นเพียงคำแสดงขนาดของวัดเท่านั้น ไม่ใช่คำแสดงระดับชั้นของวัด)

๕. คำว่า ราชวรมหาวิหาร ราชวรวิหาร วรมหาวิหาร วรวิหาร ที่ต่อท้ายชื่อพระอารามหลวงนั้น ไม่ใช่สร้อยชื่อของวัด เป็นเพียงคำแสดงชนิด และขนาดของวัด จึงห้ามไม่ให้ใช้เขียนต่อท้ายชื่อวัด แต่เป็นคำที่ใช้เฉพาะในสัญญาบัตรที่พระราชทานเท่านั้น กล่าวสั้นๆ ก็คือ เป็นคำที่ใช้เฉพาะในเอกสารของหลวงเท่านั้น

๖. พระอารามหลวง อยู่ในเกณฑ์ได้รับพระราชทานเทียนพรรษา คือ พระอารามหลวงในกรุงเทพฯ และพระอารามหลวงในหัวเมือง ที่มีเจดีย์สถานสำคัญ และวัดที่ได้รับพระราชทานเป็นพิเศษ

๗. พระอารามหลวงที่อยู่ในเกณฑ์ได้รับพระราชทานกฐินหลวง คือ

๗.๑ พระอารามหลวงทั้งปวง ในกรุงเทพมหานคร

๗.๒ พระอารามหลวง ชนิด ราชวรวิหาร วรวิหาร ในหัวเมือง

๗.๓ วัดที่ได้รับพระราชทานเป็นพิเศษ

๘. พระอารามหลวงทั้งปวง มีเกียรติใช้คำว่า พระ นำหน้าอาราม วิหาร อุโบสถ ว่า พระอาราม พระวิหาร พระอุโบสถ

ทำเนียบพระอารามจึงเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ตามพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และใช้เป็นแบบสืบมาจวบจนปัจจุบัน

แบบภาษาไทยที่ใช้เขียนบาลี แบบพินทุ :

ทรงวิวัฒน์วิธีเขียนบาลีในประเทศไทย

แม้คนไทยจะมีภาษาและอักษรไทยมาแต่โบราณ แต่เมื่อจะเขียนภาษาบาลีหรือเขียนเรื่องเกี่ยวกับพระธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา คนไทยกลับนิยมเขียนด้วยอักษรขอมมาแต่โบราณเช่นกัน เป็นเหตุให้อักษรขอมกลายเป็นอักษรศักดิ์สิทธิ์ ดังที่คนไทยใช้กันสืบมาจนปัจจุบัน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงผนวชอยู่ ได้ทรงพระราชดำริประดิษฐ์อักษรอริยกะขึ้นเพื่อใช้เขียนบาลีแทนอักษรขอม นับเป็นบุคคลแรกที่สร้างรูปอักษรให้แก่ภาษาบาลี เพราะภาษาบาลีเป็นภาษาที่ไม่มีรูปอักษร มีแต่เสียง อักษรอริยกะที่ทรงพระราชดำริประดิษฐ์ขึ้นนั้น มีลักษณะคล้ายอักษรโรมัน และมีวิธีการเขียนแบบอักษรโรมัน คือสระอยู่ในบรรทัดเดียวกับพยัญชนะ มีทั้งแบบตัวพิมพ์และตัวเขียน ตัวอย่างเช่น

ศรฺยฺหฺ ๑๒๑๑ ฆ๑๑๒๑๑๒ ๑๒๑๑๑๒
๑๑๒๒๑๑๒๒๑๑๑๑๑๑

นะโม ตัสสะ ภะคะวะโต อะระหะโต สัมมาสัมพุทธัสสะ.

อักษรอริยกะนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงใช้พิมพ์คำสอนทางพระพุทธศาสนา เช่น ปาติโมกข์ คาถาธรรมบท ทำวัตรเช้าค่ำ บาลีไวยากรณ์ เป็นต้น และใช้แพร่หลายอยู่ในหมู่พระสงฆ์คณะธรรมยุตใน

ครั้งนั้น แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลาผนวช เสด็จขึ้น เถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นรัชกาลที่ ๔ แล้ว การใช้อักษรอริยาก็พลอยเลิก ไปในที่สุด กลับมาใช้อักษรขอมตามเดิม

แม้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังได้ทรงพระราชดำริแบบอักษรไทยสำหรับใช้เขียนบาลีขึ้นอีก เรียกว่า แบบ การยุด คือ

พยัญชนะตัวสะกดใส่เครื่องหมาย ˆ บนอักษร ตัตติยวรรณ (ะ) ออก เสียงนิกคหิต (°) ไม้ใช้ ง สะกด

พยัญชนะกล้ำ ใส่เครื่องหมาย ˆ บนอักษร

เช่น **สรณั รัมโม ตัสมี**

การเขียนบาลีแบบการยุดนี้ ได้ใช้พิมพ์และเขียนบาลีมาแต่ครั้งรัชกาล ที่ ๔ สืบมาจนถึงต้นรัชกาลที่ ๕

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้ จัดพิมพ์พระไตรปิฎก เป็นเล่มหนังสือขึ้นเป็นครั้งแรกในโลกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ เนื่องในพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก ก็ได้ใช้การเขียนบาลีแบบการยุดนี้ในการพิมพ์ พระไตรปิฎกครั้งนั้น โดยมีการแก้ไขเล็กน้อย คือ

ตัดเครื่องหมายจุดต่างๆ ใต้พยัญชนะ ค ฌ ช ฑ ฑ พ ออก

นอกนั้นคงเดิมตามแบบการยุด ดังตัวอย่างดังนี้

นโม ตัสส ภควโต อรหโต สัมมาสัมพุทฺธัสส

การเขียนบาลีแบบนี้ ได้ใช้ในการพิมพ์และเขียนคัมภีร์ทางพระพุทธ- ศาสนามาจนถึงต้นรัชกาลที่ ๖

ครั้น พ.ศ. ๒๔๖๒ จะมีการพิมพ์คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลี สมเด็จพระ มหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นจึงทรงพระดำริปรับปรุงแก้ไขวิธีใช้ภาษาไทยเขียน บาลีใหม่ เพื่อให้สะดวกเรียบร้อยยิ่งขึ้น เรียกว่า แบบพินทุ คือ

- เลิกใช้เครื่องหมาย ๖ บทพยัญชนะที่เป็นตัวสะกด ใช้เครื่องหมาย คือ จุดด่างๆ (•) ใต้อพยัญชนะตัวสะกดแทน
- เลิกใช้ไม้ผัด (ˊ)
- เลิกใช้เครื่องหมาย ๗ บทพยัญชนะกล้ำ

ดังตัวอย่างดังนี้

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

วิธีเขียนบาลีด้วยอักษรไทย แบบพินทุ ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงพัฒนาขึ้นนี้เอง ที่ได้ใช้กันเป็นที่ยุติสืบมาจนทุกวันนี้.

เป็นเวลาเกือบ ๑๐๐ ปี กว่าคนไทยจะได้มีวิธีเขียนบาลีด้วยอักษรไทย ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงพระดำริวางเป็นแบบไว้ที่เรียกว่า แบบพินทุ

ระเบียบการแสดงตนเป็นพุทธมามกะ : รูปแบบของการเป็นชาวพุทธ

การแสดงตนเป็นพุทธมามกะ หรือประกาศตนว่านับถือพระพุทธศาสนา นั้น เป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่มีมาแต่ครั้งพุทธกาล กล่าวคือผู้ที่ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้ว เกิดความศรัทธาเลื่อมใส ก็จะประกาศตนเป็นอุบาสก ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต

แต่ในเมืองไทยเรานั้น คนไทยแต่ละคนก็ถือว่าตนเองเป็นชาวพุทธตั้งแต่เกิดจึงไม่มีการประกาศตนว่าเป็นชาวพุทธ แม้จะมีบางท่านบางคนทำบ้าง แต่ก็ยังไม่มียุติระเบียบปฏิบัติที่วางเป็นแบบไว้

ความนิยมที่ชาวไทยทำกันมาแต่โบราณอย่างหนึ่ง ก็คือ การบวชเณร เมื่อลูกหลานเติบโตพอสมควร ก็มักจะให้บวชเณร เพื่อเป็นการศึกษาเรียนรู้พระพุทธศาสนารวมถึงวิชาความรู้อื่นๆ ที่ตนสนใจด้วย การบวชเณรอาจจะบวชอยู่ช่วงระยะหนึ่งแล้วสึกออกมา หรืออาจจะบวชอยู่ตลอดจนถึงบวชเป็นพระเลยก็ได้

ความนิยมดังนี้ ได้มีตลอดไปถึงเจ้านายด้วย เมื่อทรงโสกันต์ (คือโกนจุก) แล้ว ก็จะทรงผนวชเป็นสามเณรชั่วระยะเวลาหนึ่ง แล้วจึงทรงลาผนวชออกมาทำหน้าที่การงานต่อไป

มาถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดให้พระราชโอรสและเจ้านายบางพระองค์เสด็จออกไปทรงศึกษาในยุโรป ไปตั้งแต่

ยังทรงพระเยาว์ จึงไม่มีโอกาสทรงผนวชเป็นสามเณร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการปฏิญาณพระองค์ เป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา ก่อนเสด็จออกไปยุโรป โดยใช้คำแสดงตนเป็น อุบาสกตามแบบที่ปรากฏอยู่ในพระบาลี

ถึง พ.ศ. ๒๔๖๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงได้ทรง นิพนธ์ระเบียบการแสดงตนเป็นพุทธมามกะขึ้น เพื่อใช้เป็นแบบทั่วไป เพราะ ยังไม่เคยมีวิธีปฏิบัติเป็นแบบมาก่อน

ระเบียบการแสดงตนเป็นพุทธมามกะที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงนิพนธ์ขึ้นนั้น ประกอบด้วยสาระสำคัญ คือ

๑. คำปฏิญาณตนเป็นพุทธมามกะ
๒. คำสมาทานเบญจศีล
๓. พุทธประวัติ
๔. หัวข้อแห่งพระพุทธศาสนา สำหรับพุทธมามกะควรศึกษา

การแสดงตนเป็นพุทธมามกะ ก็คือการประกาศตนให้เป็นที่ปรากฏว่า เป็นชาวพุทธ หรือเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา เท่ากับเป็นรูปแบบของการ เป็นชาวพุทธที่ดี ระเบียบการแสดงตนเป็นพุทธมามกะที่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงวางเป็นแบบแผนไว้เช่น ได้ถือเป็นระเบียบปฏิบัติ กันทั่วไปสืบมาจนทุกวันนี้

พระมงคลวิเสสกถา : การประยุกต์พุทธธรรมกับการเมืองการปกครอง

เป็นพระราชประเพณีของพระมหากษัตริย์ไทยมาแต่โบราณอย่างหนึ่ง ก็คือ การสดับพระธรรมเทศนาประจำวัน พระมหากษัตริย์จะเสด็จออกทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวัน ตามแต่จะทรงกำหนดว่าเป็นเวลาใด จึงเป็นหน้าที่ของพระเถรานุเถระทั้งหลายจะต้องทำหน้าที่ถวายพระธรรมเทศนา การทรงสดับพระธรรมเทศนาจึงเป็นราชกิจอย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ไทย ราชกิจนี้ได้ดำเนินมาจนถึงยุคกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ต่อมา เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชกิจมากจนไม่มีโอกาสที่จะทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวัน ราชประเพณีนี้ก็ค่อยเปลี่ยนแปลงไป กระทั่งเกิดประเพณีถวายพระธรรมเทศนาเฉพาะวันเฉลิมพระชนมพรรษา ที่เรียกว่า พระมงคลวิเสสกถา ซึ่งตามปกติก็เป็นหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้ถวาย หรือสุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรดให้อาราธนาพระเถระรูปใดเป็นผู้ถวาย

การถวายเทศนาพระมงคลวิเสสกถานี้ เริ่มมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงอธิบายไว้ว่า

“มงคลวิเสสกถานี้ เป็นเทศนาพิเศษอย่างหนึ่ง ซึ่งพรรณนาพระราชจรรยาของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน เพื่อประโยชน์จะได้ทรงพระปัจจเวกขณ์ถึงแล้ว เกิดพระปิติปราโมทย์แล้ว ทรงบำเพ็ญพระราชธรรมนั้นยิ่งๆ

เป็นการอุปถัมภ์พระราชจรรยาให้ถาวรไพศาล...อันพระเจ้าแผ่นดินย่อมเป็นที่สูงสุดในมนุษยนิกาย ยากที่จะมีใครกล้าถวายโอวาทได้จริงๆ ถึงอย่างนั้น ผู้หวังประโยชน์ในพระองค์ จึงหาช่องที่จะถวายด้วยอย่างหนึ่งอย่างใด อันการกล่าวพระราชจรรยานั้น เป็นอุบายถวายโอวาทอย่างละเมียด จึงเป็นแบบที่โบราณบัณฑิตได้ใช้มาประการหนึ่ง เมื่อว่าถึงการพระศาสนา ก็เป็นหน้าที่ของพระธรรมกถึกจะถือเอาโอกาสนั้นๆ ชักนำประชุมชนตั้งแต่พระมหากษัตริย์เจ้าเป็นต้นไปให้ตั้งอยู่ในกุศลสมาทาน การเทศนามงคลวิเสสกถา ก็เกิดขึ้นอนุโลมตามธรรมเนียมนี้ดังได้ทราบมา สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐฯ แต่ครั้งยังเป็น พระศาสนโสภณ ได้ถวายมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๔ ในรัชกาลที่ ๕ ก็ได้ถวายมาจนตลอดเวลาของท่าน เมื่อท่านสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงอาราธนาให้ข้าพเจ้าถวายต่อมา เริ่มต้นเมื่อศก ๑๑๙ จนถึงศก ๑๒๙”

การถวายเทศนาพระมงคลวิเสสกถา แต่เดิมนั้น ยังไม่มีรูปธรรมที่ชัดเจน สุดแต่ผู้ถวายจะเลือกธรรมบทใดมาแสดงถวาย

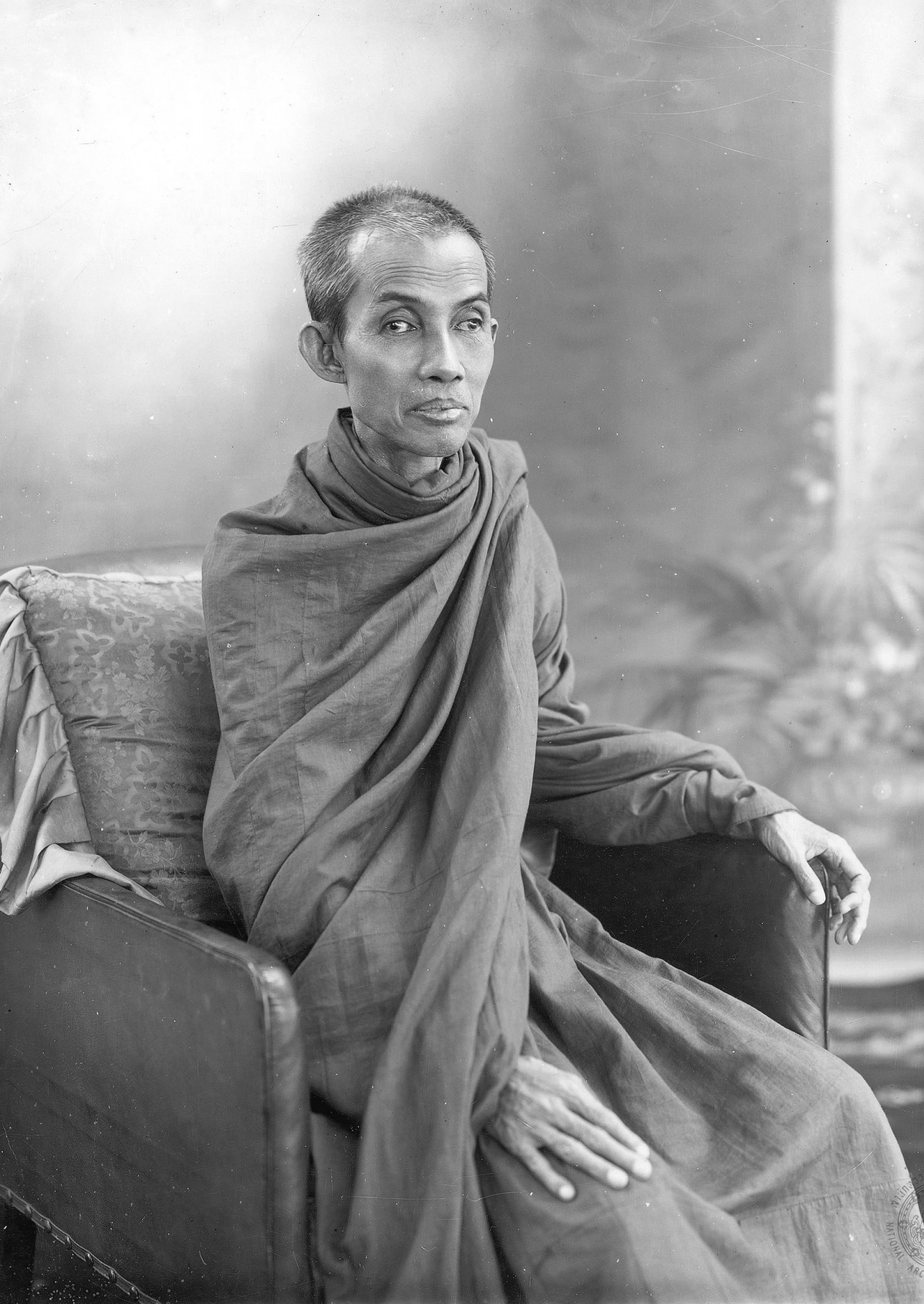
ครั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงรับหน้าที่ดังกล่าวนี้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นต้นมา จึงได้ทรงวางแบบในการถวายพระมงคลวิเสสกถา ว่าควรประกอบด้วยเนื้อหา ๒ ส่วน คือ

๑. ส่วนอรรถสम्บัติ ได้แก่พระราชจรรยา อันประกอบด้วยพระคุณธรรมประการต่างๆ

๒. ส่วนปรีทปฏิบัติ ได้แก่พระราชกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติ ทั้งฝ่ายราชอาณาจักร และฝ่ายพุทธจักร เพื่อความผาสุกของอาณาประชาราษฎร์ตลอดถึงสมณชีพรามณ์ รวมเรียกว่า รัฏฐาภิบาลโนบาย คือ วิธีการปกครองแผ่นดิน

ฉะนั้น ในภาพรวม พระมงคลวิเสสเถระ จึงเป็นการพรรณนาถึงการ
ประยุกต์พุทธธรรมกับการเมืองการปกครองขององค์พระมหากษัตริย์ ผู้เป็น
องค์พระประมุขของแผ่นดินนั่นเอง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้วางแบบแผน
ในการถวายเทศนาพระมงคลวิเสสเถระ และได้ถือเป็นแบบปฏิบัติกันสืบมา
จวบจนปัจจุบัน

ภาษาและวรรณกรรม : พระอัจฉริยภาพด้านมนุษยศาสตร์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงได้รับยกย่องว่าเป็นผู้ทรงประสิทธิ์ความเจริญแห่งวิชาการทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทย โดยพระองค์ได้ทรงริเริ่มและพัฒนาวิชาการทางพระพุทธศาสนาในด้านต่างๆ ไว้มาก เพื่อให้พระสงฆ์มีความรู้ความสามารถในอันที่จะสั่งสอนเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้อย่างกว้างขวางและอำนวยความสะดวกแก่ประชุมชนได้อย่างถูกต้องเหมาะสม พระองค์ได้ทรงพยายามหาวิธีที่จะพัฒนาและแก้ไขการศึกษาและการสั่งสอนพระพุทธศาสนาให้ได้ผลดีด้วยวิธีการต่างๆ มาเป็นลำดับ ด้วยพระดำริดังกล่าวนี้เอง ยังผลให้พระองค์ทรงสร้างผลงานทางภาษาและวรรณกรรมไว้มากมาย เพื่ออำนวยความสะดวกแก่การศึกษาและการสั่งสอนพระพุทธศาสนาทั้งแก่พระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนทั่วไป

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงให้ความสำคัญแก่การเรียนรู้ภาษาเป็นอย่างมาก ดังที่ทรงอธิบายไว้ว่า ผู้ที่ได้เรียนภาษาต่างๆ มากก็เสมือนมีตาคู่มากขึ้น มีทางให้ได้อ่านได้ฟังความต่างๆ ได้อย่างกว้างขวาง ก่อให้เกิดความคิด ได้เห็นแบบอย่างต่างๆ มาก เป็นทางให้ได้อาศัยเทียบเคียงและเลือกสรรเอาสิ่งที่ดีมาใช้ให้สำเร็จประโยชน์ได้ และได้ทรงแนะนำการเรียนรู้ภาษาไว้ว่า

“การเรียนภาษานั้น นักปราชญ์ท่านนิยมเป็น ๓ อย่าง คือเรียนภาษาของตัว ๑ เรียนภาษาโบราณ ๑ เรียนภาษาต่างประเทศที่ใช้พูดอยู่ในปัจจุบันนี้ ๑ ในภาษา ๓ อย่างนั้น ภาษาของตนจำเป็นจะต้องเรียนให้รู้ดีก่อน เพราะต้องใช้อยู่เป็นพื้น และถ้าไม่รู้ดี เรียนภาษาอื่นก็รู้ได้โดยยาก ถึงรู้แล้วจะเปลวออกเป็นภาษาของตน หรือแปลภาษาของตนเป็นภาษาอื่นก็ไม่ได้ดี การเรียนภาษาโบราณนั้น เป็นเหตุให้รู้เรื่องและขนบธรรมเนียม อรรถาัย ความคิดอ่าน ความเชื่อถือ วิทยาความรู้เป็นต้น ของคนโบราณในกาลไกลที่เราเกิดไม่ทัน ชื่อว่าเป็นอันได้ความรู้ เหตุการณ์อันล่วงไปแล้ว การเรียนภาษาต่างประเทศที่ใช้พูดกันอยู่ในปัจจุบันนี้นั้น เป็นเหตุจะให้รู้เรื่องขนบธรรมเนียมเป็นต้นของคนต่างประเทศ เป็นเครื่องบำรุงความคิดของเรา และเป็นเหตุให้การสมาคมกับเขาเพื่อธุรกิจนั้นๆ สำเร็จไปได้โดยสะดวก... ภาษาโบราณและภาษาต่างประเทศนั้น ยิ่งรู้ได้มากเพียงไร ก็ยิ่งดีเพียงนั้น... ภาษาโบราณอันใดเป็นแดนเกิดแห่งภาษาของตนเองควรเรียนภาษานั้น ภาษาต่างประเทศอันใดที่ใช้ได้ในที่นั้นๆ มาก และแสดงวิทยาความรู้มาก คนภาษาใดเกี่ยวข้องกันมาก ควรเรียนภาษานั้น”

ด้วยเหตุผลดังกล่าว ในส่วนพระองค์เองจึงทรงศึกษาภาษาต่างๆ จนทรงรอบรู้หลายภาษา คือ ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส นอกจากจะทรงศึกษาด้วยพระองค์เองแล้ว ยังทรงส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรให้ศึกษาภาษาต่างๆ ตามความสามารถของตนๆ อีกด้วย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น นับว่าทรงเป็นปราชญ์ทางภาษาบาลีที่สำคัญพระองค์หนึ่งของไทย ด้วยพระปรีชาทางบาลี จึงทำให้พระองค์สามารถปรับปรุงแก้ไขหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยทรงให้เลิกใช้คัมภีร์บางคัมภีร์เป็นหลักสูตร เพราะมีความไม่เรียบร้อยทาง

ไวยากรณ์และทางเนื้อหา ทรงหาทางแก้ไขการเรียนภาษาบาลีให้ง่ายขึ้น โดยทรงแต่ง **ตำราบาลีไวยากรณ์** ขึ้น ๖ เล่ม สำหรับให้ผู้เรียนและผู้สอนภาษาบาลีใช้เป็นคู่มือในการเรียนการสอนได้ง่ายและสะดวกขึ้น ตำราบาลีไวยากรณ์ดังกล่าวนี้ได้อำนวยความสะดวกแก่การศึกษามูลนิธิในประเทศไทย เฉพาะอย่างยิ่งในการศึกษาของพระภิกษุสามเณร และได้ใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาของพระสงฆ์สืบมาจนทุกวันนี้

ในด้านผลงานพระนิพนธ์ภาษาบาลี สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ก็ได้ทรงนิพนธ์ไว้มากมาย เช่น **ราชปบุวาทน์ มหาสมณปบุวาทน์ กถาปฐกปนํ อภฺษวริธาณํ** ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาและปกรณ์วิเสสทั้งหลาย สำหรับบทพระนิพนธ์ภาษาบาลีที่เป็นที่รู้จักกันทั่วไป เพราะเป็นบทสวดที่นิยมสวดในการสวดพระปริตร เจ็ดตำนาน สิบสองตำนาน ก็คือบท **นมการลิตฺติคาถา** ที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า **โย จกฺขมา ฯลฯ**

นอกจากพระนิพนธ์ภาษาบาลีแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นยังทรงได้พัฒนาวิธีการเขียนภาษาบาลีด้วยอักษรไทย ดังที่ใช้กันอยู่ในประเทศไทยปัจจุบัน เรียกว่า แบบพินทุ คือใช้จุดบอดเป็นเครื่องหมายได้พยัญชนะที่ไม่มีสระอาศัย หรือพยัญชนะที่เป็นตัวสะกด ดังที่ใช้เขียนและพิมพ์ภาษาบาลีอยู่ในปัจจุบัน แบบอักษรไทยสำหรับเขียนภาษาบาลีที่เรียกว่าแบบพินทุ นี้ ได้ใช้ในการพิมพ์คัมภีร์อรรถกถา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ในรัชกาลที่ ๖ เป็นครั้งแรก และได้ใช้สืบมาจนทุกวันนี้

ในด้านภาษาสันสกฤต สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ก็ทรงพระปรีชาอย่างลึกซึ้ง ดังจะเห็นได้จากงานพระนิพนธ์ที่ทรงแปลพระสูตรฝ่ายมหายานจากต้นฉบับภาษาสันสกฤต เช่น **วัชรจเนติกาสูตร** เป็นต้น นอกจากนี้ ยังทรงใช้ความรู้ภาษาสันสกฤตช่วยในการทำความเข้าใจและอธิบายภาษา

บาลีให้ได้ความชัดเจนยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้ในพระนิพนธ์เรื่อง **“วิธีใช้อักษรในภาษามครเทียบกับภาษาสันสกฤต”** เป็นต้น

ภาษาบาลีและสันสกฤตนั้น พระองค์ทรงเห็นว่าเป็นภาษาโบราณ ๒ ภาษาที่คนไทยควรศึกษา เพราะภาษาไทยของเราออกมาจาก ๒ ภาษานั้นเป็นอันมาก

สำหรับภาษาอังกฤษนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ก็ทรงพระปรีชาสามารถเป็นอย่างดีและเป็นภาษาต่างประเทศที่พระองค์ทรงสนับสุนนให้พระภิกษุสามเณรศึกษา โดยได้ทรงจ้างครูชาวต่างประเทศมาสอนในมหาวิทยาลัยในครั้งกระนั้น นอกจากจะจ้างครูชาวต่างประเทศมาสอนแล้ว พระองค์เองยังได้ทรงแต่งตำราเรียนภาษาอังกฤษเพื่อเป็นคู่มือในการเรียนของนักเรียนในมหาวิทยาลัยด้วยเรียกว่า **“แว่นอังกฤษ”** ซึ่งทรงเริ่มนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ (ร.ศ.๑๑๕) แล้วโปรดให้พิมพ์แจกนักเรียนเป็นตอนๆ เพื่อประกอบการเรียนในการเรียนภาษาอังกฤษที่โปรดให้ตั้งขึ้นในมหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ.๑๑๘) พระนิพนธ์เรื่อง **“แว่นอังกฤษ”** จึงเป็นตำราเรียนภาษาอังกฤษเล่มแรกๆ ที่แต่งโดยคนไทยเมื่อ ๑๐๐ กว่าปีมาแล้ว

ส่วนผลงานพระนิพนธ์ในภาษาไทยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น มีเป็นจำนวนมากทั้งในทางคติธรรมและคติโลก โดยเฉพาะในทางคติธรรมนั้นทรงเอาพระทัยใส่เป็นพิเศษ เพราะทรงถือว่า หนังสือแสดงคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้น มีความสำคัญทั้งต่อการศึกษาและการสั่งสอนพระพุทธศาสนา ดังที่ทรงอธิบายไว้ในวัตถุประสงค์ข้อหนึ่งของการตั้งมหาวิทยาลัยความว่า

“การที่ประชุมชนจะเข้าใจพระพุทธศาสนาได้ชัดเจนมีอยู่ ๓ ทาง คือ ด้วยการฟังพระธรรมเทศนา ด้วยการสนทนาธรรม และด้วยการอ่านหนังสือแสดงคำสอนทางพระพุทธศาสนา

พระธรรมเทศนาที่จัดขึ้นตามวัด ก็ได้ฟังเฉพาะผู้เข้าวัด ส่วนพระธรรมเทศนาตามงานต่างๆ ก็มักเป็นเรื่องซ้ำๆ ตามความนิยมที่เกี่ยวกับงานนั้นๆ ไม่ค่อยได้ฟังเรื่องที่แปลกออกไป หรือบางทีก็เป็นเรื่องนิทานหรือชาดกเสียเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งทรงเห็นว่าไม่ให้ความรู้อะไรที่เป็นสาระในทางพระศาสนา

การสนทนาธรรม ทรงเห็นว่าเป็นวิธีเรียนรู้พระพุทธศาสนาที่ดีวิธีหนึ่ง เพราะเป็นโอกาสได้ซักถามในข้อที่ผู้สนทนาสงสัยไม่เข้าใจ แต่มักหาผู้นำการสนทนาที่มีความรอบรู้ทางพระพุทธศาสนาได้ยาก

การอ่านหนังสือ ทรงเห็นว่าเป็นทางที่จะให้ได้ความรู้ความเข้าใจพระพุทธศาสนาดีกว่าวิธีอื่น เพราะมีเวลาให้ไตร่ตรองจนเข้าใจได้ชัดเจน แม้อ่านแล้วลืมเสีย ก็สามารถมาอ่านทบทวนใหม่ได้”

ด้วยพระดำริดังกล่าวแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงได้ทรงทุ่มเทเวลาแห่งพระชนมชีพรจนาดำราและหนังสือทางพระพุทธศาสนาในรูปแบบต่างๆ ไว้เป็นจำนวนมาก

งานพระนิพนธ์ในภาษาไทยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น หากกล่าวโดยจำนวนเรื่องก็มีเกือบ ๔๐๐ เรื่อง หากแบ่งเป็นประเภทตามลักษณะงานพระนิพนธ์ก็มีดังนี้

- ตำราบาลีไวยากรณ์	๖ เล่ม
- ตำราหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี-โท-เอก	๑๒ เล่ม
- พระธรรมเทศนา	๗๕ กัณฑ์
- พระโอวาทและธรรมกถา	๒๒ เรื่อง
- ธรรมคดีเบ็ดเตล็ด	๔๑ เรื่อง
- การศึกษา	๓๖ เรื่อง
- ประวัติศาสตร์-โบราณคดี	๒๒ เรื่อง

- อักษรศาสตร์	๑๑ เรื่อง
- การคณะสงฆ์	๗๑ เรื่อง
- เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์	๗ เรื่อง
- ภาษาบาลี	๑๓ เรื่อง
- ทรงแปลพระสูตร	๔๗ สูตร
- ทรงวรรณนาพระสูตร (อธิบาย)	๒๑ สูตร
- ทรงชำระคัมภีร์บาลี	๑๓ คัมภีร์

ลักษณะสำคัญของพระนิพนธ์ดังกล่าวเหล่านี้ ก็คือ ได้ทรงวางแบบแผนเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในด้านต่างๆ ไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วนเพื่อประโยชน์แก่การศึกษาและการปฏิบัติของอนุชนคนรุ่นหลัง

นอกจากที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ยังมีพระนิพนธ์อีกประเภทหนึ่ง คือ ลายพระหัตถ์ (จดหมาย) จำนวนนับพันฉบับ ที่แสดงให้เห็นถึงพระดำริริเริ่มและการพัฒนาแก้ไขเพื่อความเจริญก้าวหน้าของบ้านเมือง ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงทุ่มเทอุทิศพระองค์สร้างสรรค์ขึ้นและได้ใช้เป็นแบบอย่างในด้านต่างๆ สืบมาจนทุกวันนี้

สงฆปิตรโก สงฆปริณายโก : ทรงเป็นพระสังฆปิตุและผู้นำรอบด้าน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเริ่มมีบทบาททางคณะสงฆ์ มาตั้งแต่ก่อนที่จะทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร และได้ทรงมีบทบาทมากขึ้นเป็นลำดับตามอำนาจหน้าที่จนตลอดพระชนมายุของพระองค์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงแบ่งภารกิจของพระสงฆ์เป็น ๓ ด้านคือ

การศึกษา

การพระศาสนา

การคณะ

ด้านการศึกษา หมายถึงการทำหน้าที่ทางการศึกษา ทั้งการศึกษาของคณะสงฆ์และการศึกษาของราษฎรทั่วไป

ด้านการพระศาสนา หมายถึงการทำหน้าที่ด้านการเผยแผ่ และการสั่งสอนพระพุทธศาสนา ทั้งการสั่งสอนภิกษุสามเณร และการสั่งสอนประชาชนทั่วไป รวมทั้งการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในรูปแบบต่างๆ

ด้านการคณะ หมายถึงการทำหน้าที่ทางการปกครองภิกษุสามเณรให้เรียบร้อย รวมทั้งการทำหน้าที่เกี่ยวกับคณะสงฆ์ด้านต่างๆ

ในการปฏิบัติพระกรณียะต่างๆ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ก็ทรงดำเนินการอยู่ในกรอบของภารกิจ ๓ ด้านดังกล่าวนี้ และพระกรณียะแต่ละด้านล้วนต้องทรงพระดำริริเริ่มขึ้นมาใหม่เกือบจะทั้งนั้น แต่กระนั้น ก็จะสังเกตได้ว่า พระดำริในการทรงงานด้านต่างๆ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นดำเนินไปใน ๓ ลักษณะ คือ

๑. ทรงปฏิรูป คือ บางเรื่องที่ของเดิมมีอยู่แล้ว แต่ยังไม่ถูกต้องเหมาะสม ก็ทรงปรับปรุงแก้ไขให้เรียบร้อยสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๒. ทรงปฏิวัติ คือ บางเรื่องที่ของเดิมมีอยู่แล้ว แต่ยังไม่ถูกต้องเรียบร้อย ก็ทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไขให้ถูกต้อง เช่น เลิกวิธีเก่า ทรงพระดำริวิธีใหม่ขึ้นมาแทน

๓. ทรงพระดำริขึ้นใหม่ คือ บางเรื่องที่ไม่เคยคิดเคยทำมาก่อน แต่ทรงเห็นว่า เป็นเรื่องที่ดีมีประโยชน์ก็ทรงพระดำริริเริ่มขึ้น เพื่อเป็นแบบอย่างสืบไป

ตลอดพระชนมชีพของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงทุ่มเทพระวิริยะอุตสาหะสร้างความเจริญก้าวหน้าให้แก่พระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ ตลอดถึงชาติบ้านเมืองเพียงไรนั้น หากจะบรรยายก็คงยืดยาว วิธีที่น่าจะกระจำจัดในตัวเองก็คือ นำพระกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติเป็นรายปีมาแสดงให้เห็นไปตามลำดับอย่างย่อๆ ดังนี้

พ.ศ. ๒๔๓๒

- รจนานหนังสือเรื่อง สิงคาลธรรม

พ.ศ. ๒๔๓๓

- รจนานหนังสือเรื่อง อุปาสกปฏิบัติ

พ.ศ. ๒๔๓๔

- ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการปกครองคณะสงฆ์ (ในแหลมมะลายู)
- รจนานหนังสือ พุทธานุพุทธประวัติ

พ.ศ. ๒๔๓๕

- ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร
- ตั้งหลักสูตรสอนพระใหม่วัดบวรนิเวศวิหาร
- รจนาหนังสือ นวโกวาท

พ.ศ. ๒๔๓๖

- ตั้งมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
- ตั้งโรงเรียนหนังสือไทย ของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
- รจนาดำราบาลีไวยากรณ์ ๖ เล่ม

พ.ศ. ๒๔๓๗

- ออกนิตสาร ธรรมจักร นิตยสารพระพุทธศาสนาฉบับแรกของไทย

พ.ศ. ๒๔๓๙

- รจนาดำราเรียนภาษาอังกฤษ “เวเนอังกฤษ”

พ.ศ. ๒๔๔๐

- ตั้งโรงพิมพ์มหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๔๑

- อำนวยการจัดการศึกษาหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร เป็นเวลา ๕ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๒

- รจนาหนังสือ อุปาสกปฏิบัติ

พ.ศ. ๒๔๔๕

- ทรงดำเนินการตั้งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕)
- รจนาหนังสือพระพุทธศาสนาสำหรับเยาวชน “เบญจศีล เบญจธรรม”

พ.ศ. ๒๔๔๗

- ตั้งธรรมเนียมนมัสการพระปฐมเจดีย์ประจำปี วันแรม ๑๒ เดือน ๑๒

พ.ศ. ๒๔๔๘

- ตั้งหลักสูตรของสามเณรวัชรธรรม สำหรับสามเณรที่ควรได้รับการยกเว้นการเกณฑ์ทหาร
- พระมติเรื่อง การศึกษาของกุลบุตร

พ.ศ. ๒๔๕๓

- รับถวายมหาสมณุตมาภิเษก

พ.ศ. ๒๔๕๔

- เริ่มปรับปรุงหลักสูตรพระปริยัติธรรม ทดลองสอบประโยค ๑ ด้วยวิธีเขียน
- จัดการปกครองคณะกลาง
- ออกแบบตราตำแหน่งคณะสงฆ์

พ.ศ. ๒๔๕๕

- แนะนำเรื่องการศึกษาและการพระศาสนาแก่เจ้าคณะมณฑล
- จัดทำเนียบสมณศักดิ์ใหม่
- รจนานหนังสือ หัวใจสมณกัมมัฏฐาน
- เพิ่มหลักสูตรเปรียญ ๓ ประโยค (เพิ่มความรู้ของนักธรรม)
- รจนานหนังสือ พุทธประวัติ
- เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ ครั้งที่ ๑ ในมณฑลปักษ์ใต้ ๗ จังหวัด

พ.ศ. ๒๔๕๖

- ตั้งหลักสูตร นักธรรมชั้นตรี
- จัดหลักสูตรเปรียญธรรม (คือ โยงนักธรรมเข้ากับเปรียญ)
- รจนานหนังสือ วินัยมุข เล่ม ๑ (สำหรับนักธรรมชั้นตรี)
- จัดระเบียบเจ้าคณะมณฑล
- ออกหนังสือ แกลงการคณะสงฆ์
- จัดระเบียบพัทธยศสมณศักดิ์

- วางระเบียบอัตรานิตยภัตรสำหรับพระสงฆ์
- จัดระเบียบอธิกรณ์ชั้นฎีกา
- วางระเบียบทำบัญชีถวายพระราชกุศลในพระภิกษุในหลวง
- เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ ครั้งที่ ๒ ในมณฑลฝ่ายเหนือ ๑๑ จังหวัด
- ธรรมเนียมตั้งพระอุปัชฌาย์
- วิธีคำนวณวิชาขุขุ มาฆบูชา และเข้าพรรษา
- การใช้เวลาตามสุริยคติและระเบียบที่จะใช้
- แบบบอกคักราชประจำวัน
- แบบบอกคักราชเทศน์ในวันธรรมสวนะ
- แบบถวายอดิเรก
- วิธีคำนวณอธิกทิน*

พ.ศ. ๒๔๕๗

- เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ครั้งที่ ๓ ในมณฑลฝ่ายเหนือ ๖ จังหวัด
- เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ครั้งที่ ๔ ในมณฑลกรุงเก่า ๔ จังหวัด
- วินิจฉัยวิธีปฏิบัติต่อพระเจดีย์และพระพุทธรูปชำรุด

พ.ศ. ๒๔๕๘

- จัดการศึกษาของสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร
- วางระเบียบการเรียนและหลักสูตรของสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร
- โครงการจัดโรงเรียนหนังสือไทยวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นโรงเรียน
เชลยศักดิ์ ประเภทประจำ
- เลิกแปลบาลีด้วยปาก ใช้เขียนแทน
- จัดระเบียบพระอารามหลวง
- แก้วิธีขอพระราชทานเขตพัทธสีมา
- จัดคณะมณฑลขึ้นคณะปักษ์
- ออกระเบียบหนังสือสุทธิ

* ปัจจุบันใช้คำว่า อธิกสุรทิน

- ระเบียบแสดงความเคารพของภิกษุ
- แก้ไขวิธีบรรพชาอุปสมบทคณะธรรมยุต
- คำบอกอนุศาสน์คณะธรรมยุต
- เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ ครั้งที่ ๕ ในมณฑลราชบุรี ๕ จังหวัด

พ.ศ. ๒๔๕๙

- ตั้งหลักสูตรนักรธรรมชั้นโท
- เปลี่ยนชื่อ คณะเมือง เป็น จังหวัด
- วิธีไต่สวนความผิดของลูกคณะลูกวัด
- กำหนดเขตพระอุปัชฌาย์
- เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ ครั้งที่ ๖ ในมณฑลปราจีนบุรี ๙ จังหวัด
- เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ ครั้งที่ ๗ ในจังหวัดสุพรรณบุรี และอื่นๆ ๕ จังหวัด

พ.ศ. ๒๔๖๐

- จัดระเบียบชั้นเปรียญ
- ออกแบบพัฒนานักรธรรม
- รจนาหนังสือ ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒ (สำหรับนักรธรรมชั้นโท)
- เปลี่ยนชื่อคณะแขวงเป็นอำเภอ
- เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ครั้งที่ ๘ ในมณฑลพิษณุโลก ๕ จังหวัด

พ.ศ. ๒๔๖๑

- ห้ามมิให้อุปสมบทคนไม่มีใบอนุญาตในราชการ

พ.ศ. ๒๔๖๒

- รจนาหนังสือ อนุพุทธประวัติ
- ระเบียบแสดงตนเป็นพุทธมามกะ

ระเบียบปฏิบัติเบ็ดเตล็ด

- หน้าที่และอำนาจแห่งรองเจ้าอาวาส
- ระเบียบจัดการกรรมการคณะจังหวัด
- แบบใบตราตั้งเจ้าคณะต่างๆ
- ระเบียบการถวายอดิเรก
- ตัวอย่างเรื่องรายงานตรวจการคณะสงฆ์มณฑล
- พิธีสวดภาณวารและพุทธานิเขก
- ระเบียบการสมาคมกับต่างนิกาย
- การนับวันเดือนปีในการอุปสมบท
- จำนวนพระสงฆ์ในสังฆกรรม
- ธรรมเนียมในการปกครองคณะสงฆ์
- ธรรมเนียมบวชนาคหลวง
- ธรรมเนียมปฏิสังขรณ์วัดหลวง
- ธรรมเนียมการบวชเณร
- ธรรมเนียมรับเสด็จ
- ธรรมเนียมการบวช
- ธรรมเนียมกรวดน้ำ
- แบบคำสอนนาค
- แบบถวายเทศนาพระมงคลวิเสสเถา

วิธีบริหารงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นอีกทางหนึ่งนอกเหนือไปจากพระกรณียกิจดังกล่าวมานี้ ก็คือ ทรงสั่งการด้วยลายพระหัตถ์ที่เรียกว่า พระมหาสมณศาสน์ ถึงบุคคลต่างๆ ในหน้าที่การงานต่างๆ ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

พ.ศ. ๒๔๕๑	รวม	๙๐ ฉบับ
พ.ศ. ๒๔๕๒	รวม	๙๗ ฉบับ
พ.ศ. ๒๔๕๓	รวม	๗๗ ฉบับ
พ.ศ. ๒๔๕๔	รวม	๒๐๘ ฉบับ
พ.ศ. ๒๔๕๕	รวม	๔๓๖ ฉบับ
พ.ศ. ๒๔๕๖	รวม	๓๘๗ ฉบับ
พ.ศ. ๒๔๕๗	รวม	๕๗๘ ฉบับ
พ.ศ. ๒๔๕๘	รวม	๖๗๓ ฉบับ
พ.ศ. ๒๔๕๙	รวม	๗๓๑ ฉบับ
พ.ศ. ๒๔๖๑	รวม	๔๔๑ ฉบับ

โดยเฉลี่ยเท่ากับทรงมีลายพระหัตถ์ หรือเขียนจดหมายวันละ ๒ ฉบับ เพราะฉะนั้น ลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นจึงมีจำนวนมากมายมหาศาล และน่าศึกษายิ่ง

กล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงดำเนินพระองค์ อยู่ในภาวะที่พระบรมศาสดาเรียกว่า **สงฆปิตร** **สงฆปริณายก** ผู้เป็นสังฆปิตร เป็นสังฆปริณายก คือ ผู้นำรอบด้านของคณะสงฆ์อย่างแท้จริง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
กับศตวรรษแห่งการพัฒนา

ISBN : 978-616-577-912-8

ที่ปรึกษา : สมเด็จพระวันรัต (จุนท์ พุทธิมคฺคโต)
เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร

บรรณาธิการ : พระราชญาณปริชา (สมจิตต์ อภิจิตฺโต)
พระราชมนู (ฉลอง ชลิตกิจฺโจ)
พระมहा ดร.ธวัชชัย ปณฺญาชโย ป.ธ.๙
พระมหาวโรตม์ ธมฺมวโร
รองศาสตราจารย์สุเชาวน์ พลอยชุม

จัดพิมพ์โดย : วัดบวรนิเวศวิหาร

จำนวนพิมพ์ : ๓,๐๐๐ เล่ม

ปีที่พิมพ์ : พ.ศ. ๒๕๖๔

พิมพ์ที่ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์สุรวัดน์
เลขที่ ๘๓/๓๕-๓๔ ซอยข้างวัดตรีทศเทพ ถนนประชาธิปไตย
แขวงบ้านพานถม เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร ๑๐๒๐๐
โทร. ๐๒-๒๘๑-๘๙๐๗, ๐๒-๒๘๒-๓๒๗๑ โทรสาร ๐๒-๒๘๑-๔๗๐๐
นายวัฒนา สุรมังกรวงศ์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๖๔
E-mail: surawat_2007@hotmail.com , Line ID: surawat2528